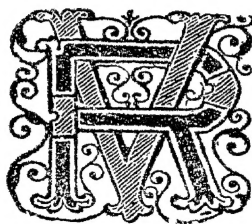

జ్యోతిషగ్రంథములు. ౧౧

	క్ర. 1-8	పు. అ.
అణువది (గత) సంవత్సరముల పంచాంగము 1867—1927	10	0
ఆరూఢరత్నసిద్ధాంజనము	...	0 12
కేరళ ప్రశ్నము, సాంధ్యతాత్పర్యము	...	0 4
జాతకచంద్రిక, గోపాలరత్నాకరము	...	0 12
గౌళికాస్త్రము, తెనుగు	...	0 3
భవ్యస్త్రము, ప్రశ్నకాస్త్రము, తాత్పర్యసహితము	...	0 8
జలార్థశికాస్త్రము, ఆంధ్రజీకాసహితము	...	0 6
నక్షత్రచూడామణి, చక్కనిప్రతి	...	0 6
పుష్పబంధము, సాధారణప్రతి	...	0 8
బృహద్యోగరత్నాకరము, తెనుగువచనం	...	0 12
భృగుసూత్రములు	...	0 6
భావార్థచంద్రిక	...	1 0
మయవాస్తువు, సాంధ్యతాత్పర్యము	...	0 4
ముహూర్తదర్పణము, సరిక	...	2 0
లఘుతాపకము, సాంధ్యతాత్పర్యము	...	1 4
వనమాల (పర్వతాది)	...	0 4
వాస్తుసర్వస్వము	...	0 6
పృథ్వీపాతాళము, సాంధ్యతాత్పర్యము	...	1 0
మోక్షకప్రశ్నరత్నావళి, సెవోలియన్ ఆనుష్ఠించిన ప్రశ్నగ్రంథము		
నట తెనుగు	...	0 4
శకునకాస్త్రము, (శిఖసరసింహాశతకము)	...	0 4
సనత్కుమారిగృహవాస్తువు, సాంధ్యతాత్పర్యము	...	0 4
సనత్కుమారిగృహవాస్తువు	...	0 4
నర్మకాస్త్రము	...	0 3
సారావళి, సాంధ్యతాత్పర్యము	...	3 8
సామద్రికకాస్త్రము, సరిక	...	0 6
శిఖా తెనుగుపద్యకావ్యము	...	0 6
సోకాత్పర్యము, ఆంధ్రతాత్పర్యము	...	0 12

శ్రీ రస్తు
మే ఘనం దేశము

శ్రీమహాకవి కాళిదాసకృతము
సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యానసహితము

చెన్నపురి :

హావిళ్ల రామస్వామికాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారిచే

ప్రకటితము.

All Rights Reserved

Printed by
V VENKATESWARA SASTRULU
OF V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS,
AT THE 'VAVILLA' PRESS, MADRAS.

పీఠిక

మేఘసందేశము కవిశిరోమణియగు కాళిదాసుగారు రచించినది. ఈతడు రచించినవి రఘువంశాది మహాకావ్యములును, శాకుంతలాది నాట్యప్రబంధములును, శ్రుతబోధాది లక్షణగ్రంథములును జగత్ప్రసిద్ధము లగు విలసిలుచున్నవి.

అందు ఈ మేఘసందేశము కవి కల్పించిన కథగలది.

ఎట్లనిన:—ఈజేరుని కొలువునం దొక యక్షుడు తన యధికారమునందుఁ బ్రసూద పడుటవలన ఈజేరుడు క్లోపించి వాని నొక సంవత్సరము కాలత నెడఁ బాసి యడవులయందుండు మని శోంచెను. అత నా యక్షుడు చిత్రకూట పర్వతమున నివాసము చేసికొని కాంతా విరహమున కష్టముగా నెనిమిది మాసములు గడపెను. అంత ఆమాఢ మాసము రాగానే యా కొండచాతీయను గ్రమ్మకొని యున్న మేఘమునుఁ జూచిహూఁదై కాలతయం దతి సక్తమైన మనస్సు కలవాఁడు కావున యుక్తాయుక్త విచారము లేక జడరూప మగు నా మేఘమునుఁ జూచి తన క్షేమవార్తను తన వనితకుఁ జెప్ప మని ప్రార్థించి పోవలసిన మార్గమును, అలకాపురిని, అందు తన గృహమును, తన గృహిణిని, ఆమెకుఁ జెప్పవలసిన సందేశమును విశదీకరించెను. ఆదికవి యగు వాల్మీకి వలె నీ కవిశిరోమణియు నుదార మధురము లగు

కవితావిశేషంబుల లోకోత్తరం దైనవార డని జగత్ప్రసిద్ధమే గదా?

ఇందు యక్షదంపతుల విప్రలంభ శృంగారము ప్రధానముగా వర్ణింపఁబడినది. శివకేశవాది దేవతామాహాత్యంబులును పుణ్యతీర్థంబులును విశిష్ట దేశంబులును నానావిధంబులగు లోకవృత్తంబులును లోనుగాఁ గలయర్థంబు లనేకంబులు ప్రసక్తానుప్రసక్తము లై నిపుణతరంబుగ నిరూపింపఁబడి యున్నవి.

ఇట్లు

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్.

శ్రీ రస్తు. మేఘసందేశః

ప్రథమః సర్గః

శ్లో. కల్పితాన్తావిరహగురుణా స్వాధికారాత్ప్రమత్తః
కాపేనస్తంగమితమహిమా వృభోగ్యేణ భర్తుః,
యక్షశ్చక్రే జనకతనయాన్నానపుణ్యోదకేషు
స్నిగ్ధచ్ఛాయాతరుషు వసతి రామగిర్వాశ్రమేషు.

టీ. స్వాధికారాత్: స్వ=తనయొక్క, అధికారాత్ = ఆజ్ఞనుండి,
ప్రమత్తః = విమతీరవాఁడు గనుకనే, కాంతా విరహ గురుణా- కాంతా =
ప్రియురాలి (ని) యొక్క, విరహ = ఎడ.బాటుచేత, గురుణా = గొప్పదై
(తరింప రానిదై), వృభోగ్యేణ = సువత్సరకాల ముపుభవింపఁ దగిన,
భర్తుః = ప్రభువుయొక్క (కుబేరునియొక్క), కాపేన = కాపముచేత, అస్తం
గమిత మహిమా- అస్తంగమిత = నాశముచు బొందింపఁబడిన, మహిమా =
సామర్థ్యము గల, కల్పిత = ధికానొక, యక్షః = యక్షుఁడు, జనక తనయా
న్నాన పుణ్యోదకేషు- జనకతనయా = నీతాడేవియొక్క, స్నాన =
స్నానముల చేత, పుణ్య = పవిత్రము లగు, ఉదకేషు = తీర్థములు గల, స్నిగ్ధ
చ్ఛాయా తరుషు- స్నిగ్ధ = వట్టుచులైన, ఛాయా తరుషు = (నీడను గలిగించు)
మరపాన్ని చెట్టు గల, రామ గిర్వాశ్రమేషు; రామగిరి = చిత్రకూటపర్వ
తము యొక్క, ఆశ్రమేషు = ఆశ్రమములందును, వసతి = నివాసమును,
చక్రే = చేసెను.

తా. పూర్వ మొకయక్షుడు కుబేరునిచే నొక యధికారమునందు నియమింపబడి యేమిటపాటుచే నా యధికారమును జక్కఁగఁ జెల్లివక యొందెన. దానిం బోచి కుబేరుడు వానిపైఁ గోపించి సంవత్సరకాలము కాల నెడఁబాసి యడవులయందు నుండెదవు గాక యని శపించెను. ఆశపము వలన నాతఁడు చిత్రకూటబృతమున సీతారాములు నివసించిన యాశ్రమములయం దుండి శాపప్రభావముచేత తన దివ్యశక్తి పోయినవాఁడై ప్రియరాశి నెడ బాసిన దుగ్గిఖము చేత సంవత్సర కాలము విరిహము నెంతో గొప్పకాలముగఁ గడపుచు నుండెను.

శ్రీమల్లినాథకృత సంజీవనీవ్యాఖ్యానము.

మాతాపితృభ్యాం జుతో నమో వామార్థదానయే,
సద్యోఽక్షిణదృక్పాతసంకుచద్వామదృష్టయే.
అస్తరాయతిమిరోపశాస్తయే శాస్తపావనమచిత్తివైభవం,
తన్నరం పుషి కుజ్జరం ముఖే వన్తహే కిమపి తున్దిరం మహా.
శరణం కరవాణి శర్తదం లే చరణం వాణి చరాచరోపజీవ్యం,
కరుణామస్మతైఃకటాక్షపాతైఃకురుషామమృతృతార్థసార్థవాహమ్.
భారతీ కాళిదాసస్య కువ్యాఖ్యానితమూర్ఛితా,
విషా సంజీవనీ టీకా తామద్యోజ్జీవయిష్యతి.
ఇహాన్వయముభేదైవ సర్వం వ్యాఖ్యానయలే మయా,
నామూలం లిఖ్యలే కిచ్చిన్నానపేక్షితముచ్యలే.

ఆథ తత్రైవం కాళిదాసో నామ మహాకవిః

‘కావ్యం యశస్సేర్థకృతే వ్యవహారః దే శివేతరక్షయే,

సద్యః పరార్పితయే కాస్తాసమితతయోపదేశయజే’

ఇత్యాద్యుక్తౌరికపదప్రామాణ్యతో కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధకతాం,

‘కావ్యాలాపాంశ్చ వర్ణయే ది’ తి నిషేధశాస్త్రస్యానర్థావ్య విషయ
 తాం చ పశ్యత్ మేఘసుదేశకాఖ్యం కావ్యం చిహ్నుభిక్తిర్నితావిఘ్నవరి
 సమాప్తినం ప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణసాధనత్వా ‘దాశీర్వపస్మి’యావస్తు
 నిర్దేశో వాపి తస్యః’ మితి శాస్త్రదాశీరాద్యన్యతపస్య ప్రబంధముఖ
 లక్షణత్వాత్ కావ్యాదౌ యశస్య గిరినివాసయామో వస్తు నిర్దిశతి కల్పి
 దితి. — స్వాధికారాత్, ప్రస్తుతః అచరహితః. ‘ప్రమాదోఽనవధాన తే’
 త్యమరః, * ‘జుగప్సా నిరామ ప్రహరార్థానా మచరంభ్యాన’ మిద్యపాదా
 నత్వాత్ వజ్జమి, అత ఏ చరాధా జ్ఞేతోః, కాంతాచరహేణ గురు
 తా దుష్టరేణ, దుష్టరేణత్వర్థః. ‘గురుస్తు గీష్మతో శ్రేష్ఠే గురా విరరి
 దుష్టర’ ఇతి శబ్దార్థవే. పర్వం (సంగమరం) భోగ్యేణ వర్ష భోగ్యేణ * ‘కా
 లాధ్వనోరత్కన్తచయోగ’ ఇతి ద్వితీయా * ‘అత్కన్తసంయోగే చ’ తి
 సమాసః * ‘ఘమతి చ’ తి లింగం, భర్తుః స్వామిః కుచేరస్య, కాపేన
 అస్తం నాశం, గమితః ప్రాపితః, మహిమా సామర్థ్యం, యస్య సోఽ
 స్తంగమితమహిమా * అస్త మితి మకారాంతపవ్యయః, తస్య * ‘ద్వితీయే
 తి యోగవిభాగాత్ సమాసః, కల్పితే, యక్షః దేవయోనివిశేషః. విద్యా
 భరోఽస్సరోయదరితోగిన్ధ్వం ఎరః, శశాచోగుహ్యకస్మిన్థోమ తోఽమీ
 చేనయోనియ’ ఇత్యమరః. జనకలయాయాః సీతాయాః, స్నానైః
 అపగాహనైః, పుణ్యాని పవిత్రాణి, ఉదకాని యేషు లేషు, పావనే ప్షి
 త్యర్థః. ఛాయాప్రధానాస్తపః ఛాయాతరవః * శాకపార్థివాదిత్వా తస్మా
 నః, స్థిగ్ధాః సాన్దాః, ఛాయాతరవో నమేరువృక్షా, యేషు లేషు, వసతి
 యోగ్యేష్విత్యర్థః. ‘స్థిగ్ధం తు మచృణే సాన్దే’ ఛాయావృత్తో నమేరు
 స్సన్యో’ ది త్యుభయత్రాపి శబ్దార్థవే. రామగిరి రితి చిత్రకూటః, త స్మాశ్ర
 మేషు, వసతి ధీతిం, చక్రే కృతవాక్. అత్ర లేశత స్తత్రత్రాద్రినగర
 నదీ సముద్రాదివర్ణనసంభవత్ మహాకావ్యత్వమ్. రసకాచిత్ర చిత్రలమృశృ
 జ్ఞాః, తత్రా పృష్టాదాశ్లాః; అత ఏవైకత్రానవస్థానం సూచిత ‘మాశ్ర
 మే ప్షి’ తి బహువచనేన. సీతాం ప్రతి రావస్య మానమత్సందేశం జనసి
 సేధాయ మేఘసుదేశం కవిః కృతవానిత్యాహుః. అత్రకావ్యే సర్వత్ర

మహాకావ్యపుక్షప మహాకావ్య జలభిషదగై ర్భోధనా తా గురూ చేలి
లక్షణాత్.

తస్మిన్నద్రౌ కలిచిదబలావిప్రయుక్తస్య కామీ
సీత్యా మాసాన్మనకవలయ భ్రంశేన్ ద్రప్రకోష్ఠః,
అహాధన్య ప్రథమదివసే మేఘమౌర్జిచ్ఛసానుం
వప్రక్రీడాపరిణతగజప్రేక్షణీయం దశర్శ.

2

టీ. తస్మిన్ అద్రౌ = ఆ (లితకూటం) పర్వతమానందు, అబలా
విప్రయుక్తః - అబలా=(తన) స్త్రీతో, విప్రయుక్తః = ఎడబాస బడిన
వాడై, కనక వలయ భ్రంశేన్ ద్రప్రకోష్ఠః - కనక మయము బంగారు
కడియము యొక్క, భ్రంశ = బారుటచే, రిక్త = పట్టిదైన, ద్రప్రకోష్ఠః =
ముంజేయి గల, కామీ = రాముడు కను, సు = ఆయత్తుడు, కలిచేన్
మాసాన్ = కొన్ని నెలలను, (ఇక్కడం గొన్ని యనగా నెనిమిది మాసము
లని గ్రహించ వలయును, విల ననగా? ఇరవై మేఘునితోఁ జెప్పు నపుడు
“నా కావకాలము సంవత్సరమునకుగా నింక నాలుగుమాసము లున్న” వని
జెప్పఁ బోవుచున్నాఁడు కాన.) సీత్యా = కడపి, అహాధన్య = అహాధమానము
యొక్క, ప్రథమదివసే = తొలి దినమునందు, అశ్లిష్ట సానుం - అశ్లిష్ట =
ఆశ్రమింపబడిన, సానుం = చటియగలదై, వప్రక్రీడా పరిణత గజప్రేక్ష
ణీయం-వప్రక్రీడా=చటియలకు గోరాపాట నుం, పరిణత = పడ్డముగాఁ
గొఱ్ఱులతోఁ బొడుచుచున్నట్టి, గజ=విరుగుదులె. ప్రేక్షణీయం = చూడఁ
దగిన, తం=ఆమేఘమును, దదర్శ=చూచెను.

తా. ఆ యత్తుండు ప్రియురాలి నెడబాసి చూచు
టచే గృశించినవాడై యా కొండమీఁద నెనిమిది మాసములు
కష్టముగఁ గడవెను. అంతట నాహాధమానము తొలి దినము
నందు మేఘ మొకొండచటినుం గ్రమ్ముకొని కలిసి గోరాను
నట్టి యేనుంగువలెఁ జూపట్టియుండెను.

తస్మిన్నితి.—తస్మిన్నద్రో చిత్రకూటాద్రో, అబలా విప్రయంత్రా—
అబలయా కాస్తయా, విప్రయంత్రాః విరహితః, కరకస్య, వలయః. కటకం
‘కటకం వలయోఽస్త్రియా’మి త్యమరః. తస్య, భ్రంశేన పాలేన, రిక్తః
శూన్యః, ప్రశోష్టః కూర్పురాఘప్రదేశో, యస్య స తథోక్తః ‘కత్యస్తరం
ప్రశోష్టం స్వాత్ ప్రశోష్టః కూర్పురా దగ్ధ. ఇతి కాశ్వతః. కరహదశఖా
కృష్ణ శ ఇశ్వర్థః. కామి రామకః, స యరః, కలిచి వ్తాసాక్ అష్టా
మాసాః స్యుర్థః. ‘శేనా వ్తాసాక్ గమయ చతురో లోచనే మిలయ
త్వే’తి వక్ష్యమామత్వాత్ నీత్వా యామూత్వా, ఆహాధానక్షత్రేణ
యత్తా పాష్ట్యూ స్యాహాధీకీ ‘నక్షత్రేణ యంత్రః కల’ ఇత్యుక్తో, ఆహాధీ
పార్థమా సృష్టిస్తాన ఇ త్యాహాధో మాసః *‘సస్మిక్’ పార్థమా నీతి’
సంజ్ఞాయామత్, తస్య ఆహాధమానస్య, ప్రథమపనే అవ్యసర ఇ
త్యుర్థః. అజ్ఞిపూనుష్వ చక్రాద్రతం, పృక్రీడాః పితృకేశయః. ‘ఉత్థాత
శేభి శ్చుప్తాజ్ఞైర్వ ప్రక్రీడా ‘గచ్ఛత’ ఇతి శబ్దార్థవే. తాను, పరిణతః
తిర్నగస్తప్రహరీ ‘తిర్నగస్తప్రహరీ తు గజః పరిణతోమత’ ఇతి వ లాంఘనః.
స చాసా గజస్య స భవ, ప్రోచ్యే గ జ్వసేనం, మేఘం గజర్మ, గజ
ప్రేక్షణీయ మిర్మత్ర ఇదశబ్దావాల్లభాబహు.

శేచి ‘దాహధ్య ప్రచురి’ పృక్రీడా ప్రత్యాసన్నేనభసేతి వక్ష్య
మాణ నభోహస ప్రత్యాసన్నే ధం ‘ప్రశమయే’ ఇతి పితం కల్పయన్తి, తన
సంగతమ్; ప్రథమాదిక్రమణే కాలణాభాగాత్. నభోహ సప్రత్యాసత్వ
ర్థమి త్యుక్త మితిచే న్న; ప్రత్యాసన్నమాత్రస్య సుహాసప్రత్యాసత్వైవ
దివసన్యా ఖ్యపవల్లే రత్యస్తప్రత్య త్రేవయోగానావనావిమత్తతత్వాత్
వివక్షీతి త్వేవా గ్యపవల్లే ప్రాణా వనాన్వియత్. సుహుర్భవకల్పనా
యాం ప్రమాణాభావేన తదసాధికత్. ప్రత్యాసత్వాద్యవే నివ తుకలః,
సందేశస్య భాస్యసర్థ ప్రతీకారార్థ గ్రాహక వి వాచకత్వాత్. యత్తా భవే
విత్యుక్తమాహిక్తి. నాన్వయేన సాధారణతా ఇతి త్వే; ఉన్నతస్య
నానర్థప్రతీకారాన్ని ప్రతిపత్తి పేత సావేక నివ మాభూత్ : తథా చ

కావ్యామ్ను ఏవ ప్రతిబద్ధః స్వాది త్యహా మూలచ్ఛేదీ తవ పాణ్డిత్య
ప్రకర్షః! కథం తస్మి, 'కాపాంతో మే భుంగశయనా ముత్థితే శాస్త్రపాణా,
చిత్వావినా తగవత్పుబోధావధికస్య కావ్య మనచతుష్టయాపశిష్టత్వోక్తిః,
తయనైకాదశీ మారభోత్థానైకాదశీవ్యస్తః మానచతుష్టయ భవతి,
దశదివసాధిక్యా దితిచేన్న; స్వవత్కేఽపి కథం సా దిగతీవసన్యానత్వా
దితి సంతోష్టవ్యమ్ తస్మా దీషజైషవమ్య భువివక్షిత నితి సుహృత్తం
'ప్రథమదివస' ఇతి,

తస్య స్థిత్యా కథమపి పురః కావ్యపాణానహేతో
రస్తర్వాష్పశ్చిరమనుచరో రాజరాజస్య దధ్యా,
మేఘాలోకే భవతి సుఖినోఽన్యన్యధావృత్తి చేతః
కథాశ్లేషప్రణయిని జనే కిం పునర్యుగసంస్థే.

టీ. రాజ రాజస్య = (యథులయ రాజ్యస్య మదేహయొక్క, అను
చరః = సేవకుడు (అయత్తుడు), అయత్తుఁడని = చిత్రిలోపల కమిడి
యన్నకన్నీళ్లు గలవాడై (అనగా కలలు భరోదాత్తుడు గాన తనకు
గలిగిన శోకప్రయుక్త మయిన బాష్పమును ప్రేకిఁ బెరియసేయని వాడని
భావము), కావ్యకా ధాన హేతోః - కావ్య = ప్రియురాలితోఁ గూడి
యందుట యందలి కోరికను, అధాన = కలిగించుటను, హేతోః = కారణ
మైన, తస్య = ఆమేఘము యొక్క, పురః = ఎదుటను, కథమపి = ఎట్లకేలకు,
స్థిత్యా = నిలిచి, చిరం = తడవుగా, దధ్యా = చింతించెను, (ఏల యనగా)
మేఘా లోకే - మేఘ = మేఘముయొక్క, ఆలోకే = దర్శనము కలుగు
చుండగా, సుఖినోఽని = (ప్రియరాలితోఁ గూడిన) సుఖముగలవానికిని, చేతః
= మనస్సు, అన్యథా వృత్తి - అన్యథా = మఱియొకవిధమైన (అనగా కామో
ద్దీపిక మైన), వృత్తి = బ్యాపారముగలదిగా, భవతి = అగుచున్నది, కంతా
శ్లేషప్రణయిని = కంతాలింగనమును గోరుచున్న, జనే = జనము (ప్రియ
రాలు), దూరసంస్థే = దూరమునందునికి గలది యగుచుండగా, కిం పునః =
ఇంక నేమి చెప్పవచ్చును?

తా. సాక్షాదానముగా మేఘదర్శనము ప్రియజన సాంగ త్యమునందుఁ గోరికలను ఒట్టించునది. అట్టి మేఘమును జూడంగనే నూయింతునకుఁ బ్రేమరాలి నెడఁబాసి యుండుట వలని శోకముచేత కంట నీరు గ్రమ్మిండు మనోపురుషుఁడు గావు. అట్టి యెరియ నీయనివాఁడై తనకుఁ గలిగిన మనోవికార ము శోకము దనుక యోజించుచుండెను.

తస్మేతి.—రాజానో యక్షాః. ‘రాజా ప్రథా వృషే చస్త్రే’ యక్ష క్షత్రియశక్రయోరితి విశ్వః. రాజ్ఞాం రాజా రాజరాజః కుబేరః. ‘రాజ రాజో భవాధిప’ ఇత్యుపరిః *‘రాజాహస్సభివృద్ధిః’ తి టచ్, తస్య, అను చరః యక్షః, అన్తర్భువన్యః భీరోగాత్తత్వా దంతః స్తమ్భితాశ్రుస్యన్, కాతుకాధానోహోగో ఆభిరాహ్వాత్పాదనకారణస్య. ‘కాతుకం చాభిరాషే స్యా దుష్పనే నర్తహర్షయోరితి విశ్వః. తస్య మేఘస్య, పురః అగ్రే, కథమసి గరియసా ప్రయత్నే నేత్యర్థః. ‘జ్ఞాతహేతువిపత్నయా మప్యది కథ మవ్యయా, కథమసి తథాప్యన్తం యత్తు శౌరదబాధయోరి త్యుత్పల మాలాయామ్. స్థిత్యా చిరం, దధ్యా చిన్తయానాన *‘ధైర్యచిన్తాయామి’ తిథాలోర్నిట. మనోవికారోపశమనదర్శనమితి శేషః; వికారహేతు మే చాహ మేఘాలాః ఇతి:—మేఘాలాకే మేఘదర్శనే సతి, సుఖినోఽపి ప్రియాజనసంగతస్యాసి, చేరః చిత్తా, అపృథానూతా శృతిః (వ్యాపారో) యస్య త దన్వభాశృత్తి భవతి, వికృతి ముదన్వస ఇత్యర్థః, కణ్ఠాక్షేష ప్రణయిని కణ్ఠావిడ్వజాగ్ధిసి, జనే, దూరే సుఖా (స్థితి) ర్యస్య క్షస్తిన్ దూర సంధే సతి, కింపురః సుఖినోఽప్యేవం కిల సరిగతా స్తు కిం చక్రవ్య మిత్యర్థః, విరహిణాం మేఘదర్శనం కామాదివికారోద్ధీన మితి భావః. అత్రా ర్థాన్తరన్యాసోఽలంకారః, తదుక్తం దర్శితా ‘జ్ఞేయసోఽర్థాన్తరన్యాసో, వస్తుప్రస్తుత్యోఽన్విత, తత్సాధు సమర్థవ్య మ్యాసో యోఽ న్యస్య వస్తునః ఇతి.

ప్రత్యాసన్నే నభసి దయితాజీవితాలబ్ధినార్థి
 జీమాతేన స్వకుశలమయీం హారయిష్యవృత్తిం,
 స ప్రత్యక్రైః కుటజకుసుమైః కల్పితార్థాయ తస్మై
 ప్రీతః ప్రీతిప్రముఖవచనం స్వాగతం వ్యాజహారి. 4

టీ. సః=ఆ యత్కుండు, నభసి = త్రావణ మాసము, ప్రత్యాసన్నే = సమీపించినది యగుచుండగా, దయితా జీవితా లంబ నార్థి - దయితా = ప్రియురాలి యొక్క, జీవిత = ప్రాణము యొక్క, అలంబన = పట్టుదలను, అర్థి = కోరుచున్న వాడై, జీమాతేన = మేఘునిచేత, స్వ కుశల మయీం = స్వ = తనయొక్క, కుశలమయీం=క్షేమము ప్రధానముగా గల, ప్రవృత్తిం=వృత్తాంతమును, హారయిష్య = (తన ప్రియురాలికి) పనుప గోరిన వాడై, ప్రత్యక్రైః = నూతనము లయిన (అనగా స్వభావముగా నాపాథ మాసమునందు బూచునట్టి, కుటజ కుసుమైః = కొండమట్ల పూవులచేత, కల్పితార్థాయ - కల్పిత = చేయబడిన, కల్పితార్థాయ = పూజగల, తస్మై=ఆమే ఘునికొఱకు. ప్రీతి ప్రముఖ వచనం - ప్రీతిప్రముఖ = ప్రీతిపూర్వక మైన, వచనం = మాటగలుగునట్లుగా, స్వాగతం = స్వాగతమా? (కుశలమా) అను మాటను, ప్రీతః = సంతోషించినవాడై, వ్యాజహారి = కలికెను.

తా. యత్కుండు రాపాథ మాసము నెల్లంగడ నిరసించిన మునకు మిక్కిలి యుద్దీపిత మగు ప్నిర్వృత్తంబున తన ప్రియురాలెట్టువను బ్రాణమును ధరించి యుండటకై తన క్షేమివార్తను మేఘునిచే బంప గోరినవాడై కొత్తగా బూచియున్న కొండమట్ల పూవులతో బూజించి ప్రీతితో నామేఘుని కుశల మడిగెను.

అథ సమాహితాంతరకరణః కిం కృతవా నిత్య త్రాహ ప్రత్యాసన్న ఇతి.—సః యత్కుండు, యత్పిరం దధ్యో స ఇ త్యర్థః, నభసి త్రావణమాసే.

‘సభః ఖః క్రావహో నభా’ ఇత్యమరః. ప్రత్యాసన్నే అపాధాన వ్రత్యా త్వన్ని
 కృష్టే సతి, దయితాజీవితాలమ్బసాధీ సక వర్షాకాలస్య విరహిదున్మహా
 త్వాత్ ‘ఉత్సన్న ప్రతీకారా దనర్థస్యోత్పత్తి ప్రతిబంధ ఏవ వరోమితి న్యా
 యేన ప్రాగేవ ప్రియాప్రాణధారణోపాయం చిక్షేత్సన్నిత్యర్థః. జీవస్య
 (జీవనస్య) మూతః (పుటబద్ధో, జీమూతః *పుషాదరాదిత్వాత్సానుః, లేన
 జీమూలేన జలభరేణ ప్రయోజ్యేన, స్వతుశలమయీం స్వజేమప్రధానాం,
 ప్రవృత్తిం వార్తాం. ‘వార్తా ప్రపృత్తిస్త్వతావ్ర’ ఇత్యమరః. హరయిష్క
 ప్రావయిష్క* లృట్ శేషే చేతి చకారాత్ క్రియాధక్రియోపపదాత్
 లృట్ప్రసంగం. జీవనార్థ కర్త జీవనప్రదేనైవ కారయితవ్య మితి భావః*
 ‘హృక్రొరశ్యతరస్యా’మితి కర్తసంజ్ఞావిశిష్టాల్ పక్షే కర్తరి తృతీయా,
 ప్రత్యగైః అభినవైః. కుటజమనుమైః గిరిమల్లికాభిః. ‘కుటజో’ గిరిమ
 ల్లికే’తి హలాయుధః. కల్పితార్థాయ కల్పిః అలృప్తిః అర్ఘః పూజా
 విధిః, యస్య తస్య కల్పితార్థాయ, ‘మూల్యే పూజావిధావర్ణః ఇత్యమరః.
 తస్య జీమూతాయ *క్రియార్గనాణం కర్తవ్యమితి సుప్రదానత్వా చ్చ
 తుర్థి. ప్రీతిప్రముఖాని (ప్రీతిపూర్వకాణి) విచారాని యస్మిన్ కర్తవ్యే త
 ప్రీతిప్రముఖవచనం యథాతథా, శోధన మాగతు స్వాగతం, స్వాగత
 వచనం, ప్రీతిః సక వ్యాజహర కుశలాగమనం పప్రచ్ఛేత్సర్వః. నాథేన
 త్వత్ ‘ప్రత్యాసన్నే మనసీతి సాధీనూ నేవ పాతః కల్పితః. ప్రత్యాసన్నే
 ప్రకృతిమావన్నే సతి త్యర్థః. యస్తు తేనైవ పూర్వపాతే విరోధః ప్రదర్శితః
 సోఽస్తాభి ‘రాషాఢస్య ప్రథమవచన, ఇత్యేతత్పాఠవిప్లవసహాధానేనైవ
 సమాధాయ.

ధూమజ్యోతిస్సలిలగురుతాం సన్నిపాతః క్వ మేఘః
 సందేశార్థః క్వ పటురణైః ప్రాణిభిః ప్రాపణీయః,
 ఇత్యోత్సన్నాస్య కర్తవ్యం నయన్ గుహ్యకస్తం యయాచే
 కామార్తా హి ప్రకృతిస్సతాశ్చేతనాచేతనేషు.

టీ. ధూమ జ్యోతి స్సలిల మరుతాం - ధూమ = దొంగయొక్కయు,
 జ్యోతి = తేజస్సుయొక్కయు, సలిల = నీటియొక్కయు, మరుతాం =
 గాలియొక్కయు, సన్నిపాతః = సమూహ మగు, మేఘుః = మేఘము, క్వ =
 ఎక్కడ? పటు కరణైః - పటు = సమర్థము లైన, కరణైః = ఇంద్రియములు
 గల, ప్రాణిభిః = చేతనులచేత, ప్రాపణీయః = పంపదగిన, సంజ్ఞాధాన్-
 సంజ్ఞా = వార్తలయొక్క, ఆధాన్ = విషయములు, క్వ = ఎక్కడ? ఇతి = ఇట్లు,
 ఔత్సుక్యాత్ = (తన ప్రియురాలి శిష్యుడు కూడా యందునా య?) తహ
 తహ పడుటవలన, ఆపరిగణయన్ = అలాంటిది చూడై, గుహ్యకః =
 యత్నుడు, తం = ఆ మేఘుని, యరూచే = (తం ప్రియురాలి క్షేమముః
 జెప్పి రమ్మని) యాచించెను. కామూర్తాః = కామమున నీడించబడినవారు
 (మిక్కిలి కామము గలవారు), చేతనా చేతనేషు = చేతనుల విషయమందు
 నచేతనుల విషయమందును, ప్రవృత్తి కృపణాః - ప్రవృత్తి = స్వభావముచే, కృప
 ణాహి = దీనులు (తెలివి మోచినవారుగదా!), అనగా నా పనులు చేతనా
 చేతన జ్ఞాన కూర్పు లచట.

తా. ధూమ జ్యోతి స్సలిల మరుత్తుల కలయిక యగు
 మేఘు డెక్కడ? మనుష్యులు మున్నగు వారితో బంధు నర్హ
 మగువార్త యొక్కడ? ప్రియురాలి యందలి వాక్కులన్నియుచే
 నిది గణించక యత్నుడు దన క్షేమవార్తను ప్రియురాలికి
 జెప్ప మేఘుని బుత్తెంచెను. ఇదియు క్తమే. కారణ మే
 మనఁగా కామశకులకు యుక్తాయుక్త విచారమును జడచేతన
 జ్ఞానమును అదరుదు.

నను చేతనసాధ్య మర్థం కథ మచేతనేన చారముతుం ప్రవృత్త
 ఇత్యాక్షేపం కవిః సమాధత్తే ధూమేతి - ధూమశ్చ జ్యోతిస్స సలిలం
 చ మరుద్ (వాయు) శ్చ తేషాం, సన్నిపాతః సమూహః, మేఘుః క్వ,
 అచేతనత్వా త్సంజ్ఞాహరణార్థ ఇశ్వరః, పటుకరణైః సగుణేన్ద్రియైః,

‘శరణా సాధకతమ తేష్ట్ర సాత్రేద్వియే ష్వసీ’ త్యమరః. ప్రాణిభిః చేత
 వైః ‘ప్రాణి తు చేతనో జన్తి’ త్యమరః. ప్రాణియాః ప్రాపయితుం
 యోగ్యాః, సుదిశ్శస్త్ర ఇతి సుదేశాః, త ఏ చార్థాః, కష్ట, ఇతి ఏవం,
 ఔత్సుక్యాత్ ఇష్టార్థో ద్యుక్తత్వాత్, ‘ఇష్టార్థోద్యుక్త ఉత్సుక’ ఇత్యను
 రః. అపరిగణయన్ అవిచారయన్. గుహ్యకః యక్షః, తం మేఘం, య
 యాచే. తథా హి, కామార్తాః. చేతనా శ్చ అచేతనా శ్చ చేతనాచేతనాః,
 తేషు విషయే, ప్రకృతి కృదంతాః స్వభావ దీనాః, హి, ‘క’మాన్ధానాం
 యుక్తాయామైతద్వివేకావ్యత్యా వచేతనయాన్ధా న విరుద్ధత ఇశ్యర్థః. అత్ర
 మేఘసుదేశయోః విరూపయో ర్థులనా విరూప ఘటనారూపా విష
 మాలంకారః, తదుక్తం ‘విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్,
 విరూపఘటనా చాసౌ విషమాలంకృతి స్తైధే’ తి; న చార్థాంతరన్యా
 సాప్రాణిత ఇతి: తత్సమర్థకల్పేనైవ చతుర్థవాచే తస్యోపన్యాసాత్.

జాతం వంశే భువనవిదితే పుష్కలాలవర్తకానాం

జానామి త్వాల ప్రకృతిపురుషం కామరూపం మఘోనః,

తేనార్థిన్యం త్వయి విధింశాద్దూరబన్ధుర్గతోఽహం

యాన్ధా మోఘా వరమధి యతే నాథమే లభ్యకామా. ౪

టీ. (మేఘుడా!) త్వం=నిన్ను, భువన విదితే - భువన = లోక
 ముల యందు, విదితే=ప్రసిద్ధ మగు, పుష్కలాలవర్తకానాం = పుష్కలములు
 అవర్తకము లనెడు మేఘములయొక్క, వంశే = కులమునందు, జాతం=
 పుట్టినవానినిగాను, కామరూపం=ఇచ్చ వచ్చిన రూపము (ధరింపఁ) గల
 వానినిగాను, మఘోనః=ఇంద్రునకు, ప్రకృతి పురుషం=ప్రధాన పురుషుని
 గాను, జానామి = ఎఱుంగుదును, తేన=ఆరారణముచే, విధి వశాత్ = దైవ
 యోగము వలన, దూరబంధుః- దూర=దూర చేతమునందు, బంధుః = బం
 ధుజనము గల, ఆహం=నేను, త్వయి=నీ యందు, ఆర్థిత్వం = యాచకత్వ
 మున, గత్యుపాంశిగవాడను, అధిగుణే=గొప్ప గుణములు గలవానియందు.

యాచ్ఛా=యాచన, మోఘా=వృథా మైనను, వరం=ఇంచుక ప్రియమైనది, అధమే=నీచునియందు, లబ్ధ కామా-లబ్ధ = పొందుబడిన, కామా = కోరిక గల వైనను, న (వరం)=ఇంచుకంత యుక్తుకు మైనది కాదు.

తా. మేఘుడా! నీవు గొప్ప సంశయమునందుఁ బుట్టిక వాడవు, కామ రూపము గలవాడవు, ఇంద్రునకుఁ బ్రధానుడవు. ఈ సంగతి నాకుఁ దెలియును. నా బంధువులు దూరదేశమునందున్నారు. గనుక నిన్ను యాచించుచున్నాను నీచుంటి గొప్పవారి సాశ్రయించుట యుక్తముగాని నీచులను యాచించుట తగదు గదా!

సంప్రతి యాచ్ఛాప్రార మాహ జాత మితి.—హే మేఘ, త్వం, భువనేషు వివిధేః ప్రసిద్ధే, భువనవివిధేః * 'సిన్ధే' లి భూతాశ్చే క్తప్రత్యయః. * 'నుతిబుద్ధి' త్యాదినా వర్తమాన గత్యై తు * 'క్షస్య చ పర్తాన' ఇతి భువనశబ్దస్య వ్యవస్థానియమాత్ సమాసో న స్యాత్ * 'క్షేర చ పూజా యా మి' లి నిషేధాత్, పుష్కలాశ్చావర్తకాశ్చ కేచి న్నేఘాశాం మాట స్థాః పుష్కలావర్తకా ఇ త్యుచ్యంతే తేషాం చుళే నుతే, జా'ం, మహా కులప్రసూత మిత్యర్థః, కామరూపం ఇచ్ఛాభీకషగ్రహం, దుర్గాదిసంచార తమ మిక్ష్మర్థః, మఘోసః ఇన్ద్రీయ, ప్రకృతిపురుష, ప్రధానపురుష, జానామి, తేన తవ ప్రభుత్వాభిజాత్యాదిగుణమోగి త్వేన హేతుణా. అధి వశాత్ దైవాయత్తత్వాత్. 'విధి ర్విధానే చే' త్యమరః. 'ఎత ఆయత్తతా యాం చ వశ ఇచ్ఛాప్రభేదయో రి' లి విశ్వః, దూరే బంధు ర్యస్య సః, దూ రబంధుః వియుక్తభార్యః, అహం, త్వ య్యధిక్షం గతః నను యాచకస్య యాచ్యగుణోత్కర్షః న త్రోపయజ్యత ఇ త్యాశక్యం దైవా ద్యాచ్ఛా భక్షేఽపి లాఘవదోషాభావ నివ ఉపయోగ ఇత్యాహ యాచ్ఛేతి:—తథా హి, అధిగుణే అధికగుణే పుసి విషయే యాచ్ఛా, మోఘా శలూసి, వరం ఈషత్ప్రియం, దాతుర్గుణాఢ్య త్వాత్ ప్రియత్వం, యాచ్ఛా వైఫల్యా దీపత్ప్రియత్వ మితి భావః, అధమే నిర్దుణే, యాచ్ఛా తు, లబ్ధ కామాపి.

న పరమ్ ఈషత్ప్రియ మపి న భవతీ త్యర్థః. ‘తైవా ద్ద్వితీ వర శ్రేష్ఠే త్రిపుష్టిచే మనాప్రియ’ ఇత్యమరః. అర్థాస్తరన్యాసానుప్రాణితః ప్రేయో లలక్కారః, తదుక్తం దణ్డిశా. ‘ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యాన్ మితి. ఏత చ్చాద్యపాదత్రయే చతుర్థపాదస్థేనార్థాస్తరన్యాసేనోపదేశిత మితి మవ్యక్త మేవ.

సంతప్తానాం త్వమసి శరణం తత్ప్రయోగ ప్రియాయా
స్సందేశం మే హర భనవతిక్రోధవిశ్లేషితస్య,
గస్తవ్యా తే వసతిః అకా నామ యజ్ఞేశ్వరాణాం
బాహ్యోద్ధ్యానస్థితహరశిరశ్చంద్రికాధాతహర్త్యా. 7

టీ. పయోద = మేఘుడా! సంతప్తానాం = ఎండచేతగాని నిర హముచేతఁ గాని) సంతాపము (కాక) నొందినవారికి, శరణం = రక్షకుండవు, అసి = ఆగుచున్నావు. తల్ = ఆకారణమువలన, భనవతి క్రోధ విశ్లేషితస్య- భనవతి = కుబేరునియొక్క, క్రోధ = కోపముచేత, విశ్లేషితస్య = ఎడఁబాపఁ బడిన, మే = నాయొక్క; సందేశం = వార్తను, ప్రియాయాః = ప్రియు రాలికి, హర = పొందింపుము (చెప్పుము), బాహ్యోద్ధ్యానస్థిత హర శిర శ్చంద్రికా ధాత హర్త్యా - బాహ్య = వెలుపల నున్న, ఉద్ధ్యాన = రాజు తోట యందు, స్థిత = ఉండిన, హర = శివునియొక్క, శిరః = శిరస్సునందలి, చంద్రికా = వెన్నెలచేత. ధాత = నిర్మలము లయిన, హర్త్యా = మేడలు గల, అలకానామ = అలకా పట్టణ మని ప్రసిద్ధ మయిన, యజ్ఞేశ్వరాణాం = యక్ష రాజులయొక్క (శ్రేష్ఠులయిన యక్షులయొక్క), వసతిః = స్థానము, తే = నీకు, గస్తవ్యా = పోవఁదగినది.

తా. మేఘుడా! నీవు ఎండచేత సంతాపము నొందిన వారిని నుదక మిచ్చి కాపాడు చున్నావు; వియోగము నొందిన వారిని నొకచోటఁ గూర్చి కాపాడుచున్నావు; గనుక కుబేరుఁడు కోపముచే నెడఁబాపఁగా నిక్కడఁ బడియున్న నా మాట

నాప్రియమరాణీకి జెప్పుము. నా ప్రియురా లుండు చోటు
అలగా న్నటణము. అది యుగరాజుల కునికి బట్ట. అపట్టాపుఁ
దోటయందు శివుం డున్నాడు. అదివన శిరఃబల ధరించిన
చంద్రుని వెన్నెలచేత నాపట్టలాదిభు మేడలు శుభ్రముగా
వెలుంగుచుండును, అక్కడికి నీవు పోవలయును.

సంతప్తానా మితి—హేవయోద జలద, త్వం, సంతప్తానామ్ ఆత
పేన ప్రచాసవిరహజేన తాపేన చ సంజ్వరితానాం. 'సంతాప స్సంజ్వర
స్సమా వి'త్యమరః. శరణమ్ ఆతవఖిన్నానాం వయోదానేన ప్రోషితా
నాం స్వస్థానప్రణయనేన చ రక్షితాసే, 'శరణం గృహరక్షిత్రం' త్య
మరః. తత్ తస్మా త్కూరిణాత్, ధనవలేః కుబేరస్య, క్రోధేన, విక్లేషే
తస్య ప్రియయా వియోజితస్య, మే మమ, సందేశం వార్తాం, ప్రియాయాః
హర ప్రియాం ప్రతి నమశ్కర్మ. * సంబంధ సామాన్యే షష్ఠీ, సందేశహర
ణే నావయో స్సంతాపం ను జేత్వర్థః; కుత స్థానే సా స్థితా? తత్త్వానస్య
వాకిం వ్యావర్తకమ్? తత్రాహ గన్తవ్యేతి—బహి ర్భవం బాహ్యం
* బహిర్దేవ దక్షి జనేభ్య శ్చేతి వత్తస్య మి'తి ఇహప్రత్యయః, బాహ్యో
ద్యానే స్థితస్య హరస్య శిరసి యా చంద్రికా తయా ధాతాని (నిర్మలాని)
హర్ష్యాణి (ధనికభవనాని) యస్యాం సా తథోక్తా. 'హర్ష్యాది ధనినాంవాస'
ఇ త్యమరః, అనేన వ్యావర్తకముక్తం, అలకా నామ అలకేతి ప్రసిద్ధా,
యజ్ఞేశ్వరాణాం, వసతిః స్థానం, తే తవ, గన్తవ్యా, త్వయా గన్తవ్యేత్వర్థః
* కృత్యానాం కర్తరి వే'తి షష్ఠీ.

త్యామరూఢం పవనపదవీముద్భృహీతాలకాంతాః

నేత్రీష్యనే పథికపనితాః ప్రత్యయాదాశ్వసన్త్యః,

కః సన్నద్ధో విరహవిధురాం త్స్యయ్యవేతేత జాయాం

న స్యాదనోపవృహమివ జనో యః పరాధీనవృత్తిః? 8

అవతారిక. నా పనికిఁ బోవు నపుడు మఱియొక లాభము గలుగుననుచున్నాఁడు.—

టీ. పవర పవనీ=ఆకాశమున, ఆరూఢం = ఎక్కిన, త్వం=నీవు, పథిక పథితాః = బాటసారుల స్త్రీలు, (అనగా తమ పురుషులు దూర జేశములకుఁ బోయినందున నింట నుండి విరహతాపము నొందుచుండిన స్త్రీలు). ప్రత్యయాత్ = నిచ్చుఁ జూడఁగనే తమ ప్రియులు వత్తు రను నమ్మకము వలన, ఆశ్వనన్త్యః = ఊరడిల్లు చున్నవారై, ఉద్భ్రహీ తాల కాంతాః—ఉద్భ్రహీత = ఎత్తి పట్టుకొనఁ బడిన, అలకాంతాః = ముంగురుల కొనలు గలవారై, ప్రేక్షిష్యంతే = చూడఁ గలరు, త్వయి = నీవు, సన్నధే = ప్రయత్న పడినవాడ వగుచుండగా, విరహ విధురాం - విరహ = విడబాటుచేత, విధురాం=చునప్పుడఁ గలఃతఁ జెందిన, జామూ ప్రియురాలిని, కః=ఎఁడు, ఉపేక్షేత = ఒప్పుకొనుచు, అన్వేషి (నాకంటె) ఇతరుఁడును, యః జనః = ఏ జనుఁడు, అహమివ = నావలె, పరాధీరవృత్తిః= ఇతరాధీర మైన జీవిత గలవాఁడు (అనగా స్వతంత్రుఁడు కానివాఁడు), నస్యాత్ = ఉండఁదో.

తా. నీవు బాపటికొఱకు ఆకాశమునఁ బోవుచుండగా విరహము నొందిన స్త్రీలు ముంగురులు వై కెత్తి నిచ్చుఁ జూచి యింక నమ ప్రియులు తమ యొద్దకు వత్తు రని నమ్ముదురు, అప్పుడు వారి విరహతాపము కొంత తగ్గును గనుక అట్టి సుకృతముల నీకుఁ గలుగును. నీవు వ్యాపించుచుండగా విరహముచే వ్యాకులపడుచున్న ప్రియురాలి నెవ్వఁడు నువ్వే ఊహింపఁడు. నేఁకొక్కఁడను మాత్రము స్వాతంత్ర్యము లేక పడి యున్నాను.

మదర్థం ప్రవృత్త్య తవ పథికాన్తనానమాశ్వాసర మానుషక్లికలమిత్యాహ—త్వా మితి. పవర పవనీ ఆకాశం, ఆరూఢం, త్వం,

కథానం గచ్ఛన్తితి వధికాః, * 'వధః మగ్నీతి మగ్న స్పృశ్యయః, లేమం
 వనితాః ప్రాచీతభర్తృకాః, ప్రత్యయాత్ ప్రియాగమన విశ్వాసాత్. 'ప్ర
 త్యయోఽధీన శభాజ్ఞాన విశ్వాసహేతు వ్యి' త్యమరః, అశ్వప్రోగ్ విశ్వా
 సితాః, శ్వసిధాతో శృత్రస్తాత్ * 'ఉగిత శ్చే'లి జీవ, శభా, ఉద్గృహీతాల
 కాస్తాః పృష్టి ప్రసారార్థ మున్నమయ్య భృతాలకాగ్రా స్పృశ్యః, ప్రేక్షీష్య ప్రే
 ఆత్మత్కణ్ఠయా ద్రక్ష్యన్తిత్యర్థః. మదాగమనేన వధికాః తథ మాగమి
 శ్యన్తి త్యత్రాహ—తథాహి, త్వయి, సన్నధే వ్యాపృతే సతి, విర
 హేణ విధురాం (వివశాం), జాయాం, కః ఉపేక్షేత న కోఽప్య పేక్షే
 లే త్యర్థః, అన్యోపి మద్వృత్తిర్నోఽపి, యో జనః, అహ మివ, పరాధీన
 వృత్తిః పరాయత్తజీవో న స్యాత్, స్వతంత్ర మ్మ న కోఽప్య పేక్షేలే త్య
 ర్థః. ఆర్థాన్తరన్యాసోఽలంకారః. తదుక్తం * 'కార్యకారణసామాన్య
 విశేషణాం పరస్పరం, సమర్థనం యత్ర సోఽర్థాన్తరన్యాస ఉచ్యతే'
 ఇతి.

మందంమందం నదతి పవనశ్చానుకూలో యథా త్వాం
 వామశ్చాయం నదతి మధురం చాతకస్తే సందః,
 గర్భాభానక్షణపరిచయాన్నానమాబధిచూలాః
 సేవిష్యన్తే నయనసుభగం ఖే భవన్తం ఒలాకాః. 9

అవతారిక. శుభ శకునము లగుచున్నది. కార్యసిద్ధి యగు నను
 చున్నాడు —

టీ. అనుకూలః = ని న్ననుసరించి వచ్చు నట్టి, పవనః = వాయువు,
 త్వాం = నిన్ను, మందం మందం = మిక్కిలి తిన్నగా, యథా = (కార్య
 సిద్ధికి) దగి నట్లు, నదతి = త్రోయు చున్నాడు (ప్రేరేపించుచున్నాడు),
 స గంధః = (సీకు) సంబంధము గల, లే=సీకు, వాచకః=ఎడమకట్టున నున్న,
 అంఘం చాతక శ్చ = ఈ కనుకడుచున్న చాతక పక్షియు, మధురం=విస
 సాంపుగా, నదతి = పలుకు చున్నది. (ఈ రెండు శుభ శకునము లిట్లు దగు

చున్నది, మఱియును, శుభశకునము కాంగల దను చున్నాడు.) గర్భాధాన
క్షణ పరిచయాత్ - గర్భ = గర్భము నందు జంతువును, ఆధాన = ఉంచుట
యను, క్షణ = ఉత్పన్నమనందలి, పరిచయాత్ = అభ్యాసమువలన, భే =
అకాశమునందు, అబద్ధ మాలాః - అబద్ధ = అంతటను గట్టఁ బడిన, మాలాః =
పంక్తులు గల, బలాకాః = అను కొక్కెరలు, నయన సుభగం = కన్నుల
కింపగు, భవంతం = నిన్ను, నూనం = తప్పక, సేవిష్యంతే = సేవింపఁగలవు.

తా. మేము: డా: నీ కనుకూలముగా గాలి వీచు
చున్నది, చాతఃపక్షి మధురముగాఁ బలుకున్నది. కొక్కెర
పంక్తులు నిన్ను సంతోషముగా సేవింపఁ గలవు

నిమిత్తాన్యపి తే శుభాని దృశ్యంత ఇ త్యాహ—మన్దమన్దమితి.
అనుకూలః, పవనో వాయు శ్చ, త్వాం, మన్దమన్దమ్ అతిమన్ద మిత్యర్థః
* అత్ర కథ్యన్తి ద్వీపస్సయా మేవ ద్వీపక్తి ర్నిర్వాహ్య* ‘ప్రకారే గుణ
పచన స్యేతి తదాశ్రయణే కర్తృభారయవద్యావేన సుబ్ధిః మన్దమన్ద మితి
స్యాత్, త దే వాహ వాచునః, * ‘మన్దమన్ద మిత్యత్ర న ప్రకారార్థ ఇతి
ద్విర్భావ’ ఇతి, యథా సదృశం, భావిఫలాయకం మిత్యర్థః. ‘యథా సా
దృశ్య యోగ్యత్వ వీపస్స స్వ ధ్ధానతిక్రమ’ ఇతి యావదః, సదతి ప్రేర
యతి, అయం సగన్ధః సగర్వః—సంబన్ధి తి కేచిత్ * ‘గన్ధో గన్ధక ఆహ
దే తేకే సంబన్ధగర్వయో రి’ త్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశః, తే తవ,
వామో వాచుభాగన్ధః. ‘వాచుస్తు పక్రే రమ్యే స్సాత్సప్యే వాచున్ధితేఽసి
చేతి శబ్దార్థః. చాతకః పక్షివిశేషశ్చ మధురం శ్రావ్యం, సదతి వ్యా
హరతి, ఇదం నిమిత్తవ్యయం వర్తతే, వర్తిష్యతే చాపరం నిమిత్త మిత్యాహ
గర్భేతి.—గర్భః కుక్షిన్ధజన్తుః. ‘గర్భోఽపరకేఽన్నేఽగ్నౌ సుతే పరన
కంటకే. కుక్షే కుక్షిన్ధజన్తా చేతి యావదః, త స్సాధాన (ముత్పాద
నం, స దేవ దం (ఉత్పాదం), సుఖ మేమత్పావతి భావః. ‘నిర్వాహ్యస్య
స్థితౌ కామిశేషస్సయో: క్షణ’ ఇ త్యుచ్యతే. తస్మి న్సరివయా (చక్రా

సా) ధేతోః, ఖే వ్యోమ్ని, ఆబద్ధమాలాః గర్భాధానసుఖార్థం తత్సమీపే
బద్ధకర్జుయ ఇత్యర్థః, ఉక్తం చ కర్ణోదయే. 'గర్భం బలాకా దధలేఽ
బియోగా న్నా కే నిబద్ధావళయ స్సమస్తా ది' తి. బలాకాః బలాకాజ్వాలాః,
సయనసుభగం దృష్టిప్రియం, బివస్తం, నూనం సత్యం, నేవిష్యస్తే. అను
కూటనాత చాతకరుత బలాకాదర్శనానాం శుభసూచకత్వం శకునకాస్త్రే
దృష్టమ్; తత్తు విస్తరభయాన్న లిఖితమ్.

తాం చావశ్యం నివసగణనాతత్పరామేకత్వే
మవ్యాపన్నామవిహతగతిర్ద్రక్ష్యసి భ్రాతృజాయాం,
ఆకాబద్ధః కుసుమ సదృశం ప్రాయశో హ్యజ్జనానాం
సద్యః పాతి ప్రణయి హృదయం విప్రయోగే రుణధి. 10

టీ. దివస గణనా తత్పరాం - దివస = దినములకు, గణన = ఎంచుట
యందు, తత్పరాం = ఆసక్తురా లైనది గనుకనే, అవ్యాపన్నాం = శాపాం
శము నందు నేను పత్తు నను నట్టి యాశచేత్ర అయిన బొందనిదియు,
ఏక పత్నీం = పతివ్రత మైనది యు, భ్రాతృ జాయాం = నీకు సోదరుడ
నగు నా యొక్క భార్యయైన (నీకు వదినె యగు) ఇచ్చట నన్నిభార్య
యనుటవలన గురుపత్నీ శ్వశురపత్నీ భ్రాతృపత్నీ పితృపత్నీ రక్షకపత్నీ
యను నైదుగురును సమానలగుటచే శంకలేక చూడ వచ్చు నని యభి
ప్రాయము, తాం=ఆ నా ప్రియురాలిని, అవిహత గతిః-అవిహత = వ్యర్థ
ముగాని, గతిః=గమనము గలవాడవై, అవశ్యం=తప్పక, ద్రక్ష్యసి = చూడఁ
గలవు, ఆకా = మిక్కిలి ప్రేమ యనెడు, బంధః = లోడిమ, ప్రణయి =
ప్రేమగలది గనుకనే, కుసుమసదృశం = పుష్పముతో సమాన మైనది గను
కనే, విప్రయోగే=వియోగమునందు, సద్యః = అప్పుడు, పాతి = జారి పడు
నట్టి, అంగనానాం=స్త్రీలయొక్క, హృదయం = జీవితమును, ప్రాయశః=తరు
చుగా, రుణధి = అడ్డగించుచున్నది.

తా. అతి ప్రేమ గలిగిన స్త్రీల బ్రతుకు సుఖమారమై
యుండును. ప్రియుల నెడఁబాసిరేని వదలి పోవునదియై యుం

డును. అట్టి జీవితము ప్రియ సమాగమమండలి యాసచే నిలిచి యుండెను గదా! అటుల పతివ్రత యెగు నా ప్రియురాలును నేను వచ్చుట కిది నెన్ని దినములున్నవో యచి యెన్నుచుఁ బ్రాణము ధరించి యుండును. మన మిద్దఱును సోదర భ్రాతృము గలవారముగావున నీకు వదినె యైనది, నీకు దల్లితోడైనమానురాలు, నీవు పోయి చూచుట కర్థము లేదు.

న చ తస్మానాకాద్యశిష్టలకాద్యా నిష్ఫలస్తే ప్రమాన ఇత్యాహ —
తాం చేతి. హేమేభు, దివసానాం అశిష్టవిసానాం, గణనాయాం సంఖ్యా నే, తత్పరావ్ ఆసక్తాం, ‘తత్పరే ప్రసితాసక్తా’ విశ్వమరః. అతఏవ, అవ్యా పక్వాప్ అమృతాం, కాపాపసానే మదాగమన ప్రత్యాశయా జీవంతి మిశ్వ ర్థః. ఏకః పతి రస్మాస్తా మేకవత్సీప్ పతివ్రతామిత్యర్థః. * సిత్యం సప త్నాద్విది స్వీతి జీవే నకారశ్చ, భూతు (రై) జాయాం భ్రాతృకాయాం, మాతృవృశ్యక్కుం దర్శనీకా మిశ్వాశయాః. తాం మత్స్యియాం అవిహత గతిః సఫలగమనస్య, ప్రశ్నపి ఆలోకయిష్యసి; కథాహి, అకా ఆతితృష్టా ‘ఆకాదిగతితృష్టయా’ లితి విశ్వః. బధ్యతే అశేసేతి బన్ధః బన్ధనం వృన్తమితి యావత్, ఆశ్రేవ బన్ధః ఆకాబన్ధః - కర్తా, ప్రణయి ప్రేమయుక్తం, అత ఏవ, కుసుమసదృశం కుసుమకుసుమార మిత్యర్థః. అత ఏవ నిప్రయోగే వియో గే, సద్యఃపాలి సర్వోత్తంశసశీలం, అగ్గసానాం, హృదయం జీవితం ‘హృద యం జీవితే చిత్రే వక్షస్యామాత వృక్కయోరితి శబ్దార్థవే. ప్రాయశః ప్రా యేణ, రుణధి ప్రతిబధ్నాతీర్త భాస్తరస్యాసః.

కర్తం యచ్చ ప్రభవతి మహిముచ్చిలీన్ధ్రాదువన్ధ్యాం
తచ్చుత్వా తే శ్రవణసుభగం గర్జితం మానసోత్కాః,
ఆ కైలాసాద్విసకిలయచ్చేదపాథేయవస్తః
సంపత్స్యస్తే నభసి భవతో రాజహంసాః సహాయాః. 11

అవ. నీకు మార్గమున సహాయ నడప'త్తియ్యుం గల దనుచున్నాఁడను.—

టీ. యత్ = ఏ యుఁటుము, మహీం = భూమిని, ఉచ్చిల్లిధ్రామ్ = మొలచిన పుట్ట గొడుగులు గలది గనుకనే, అవంధ్యం = ఫలదూరగల దాని. నిగా, కర్తుం = చేయుటకును; ప్రభవతి = సమర్థ మగునో, తత్ = అట్టి, శ్రవణ సుధగంజు చెవుల కింపైవ, తే = నీయొక్క, గర్జితం = ఉఱుమును, శ్రు త్వా = విని, మాన సోత్కాః = మానవ సరస్సునం దుత్కంఠ (ఎప్పు డెప్పుడు పోయి చేయదు మో యని వేగిరపాటు) గలపై, వినకిసలయ చేష్టద పాథే య వస్త్రః - వీన = తామర తూడులయొక్క, కిసలయ = కొనలయొక్క, ఛేదముక్కులచేత, పాథేయవస్త్రః = దూబత్తెము కలది యగు, రాజ హంసాః = రాజ హంసలు, నభసి = ఆకాశమందు, భవతః = నీకు, ఆక్షైలా సాత్ = కైలాసపర్వతమువఱకు, సహాయాః = కూడా వచ్చువారు గా, సం వత్స్యంతే = కాగలవు.

తా. భూమిని శిలీంధ్రములు మొలచుటచే సఫలమైన దానిని గాఁ జేయు వట్టినిగాని నినుటకు సాంపైవదియు నగు నీ యుఱుమును విని రాజహంసలు లేత తామర తూడ్ల ముక్కులను దారిబత్తెను గాఁ జేసికొని కైలాసపర్వ తము దనుక నీకు సహాయులై రాగలవు

కర్తవ్యితి.—యద్గర్జితం కర్తు, మహీం, ఉచ్చిల్లిధ్రామ్ ఉద్భూత కష్టలికాం 'కష్టల్యాం చ శిలీన్ధ్రః స్వాత్' ఇతి శబ్దార్థనే, అత ఏవ, అవ ధ్యాం సఫలాం, కర్తుం, ప్రభవతి శక్నోతి, శిలీన్ధ్రాణాం భావినస్యసంపత్తి సూచకత్వాదితి భావః, తదుక్తం నిమిత్తనిదానే, కాలాభయోగా దుచితాః శిలీన్ధ్రాః సంవన్నసస్యాం కథయన్తి ధాత్రీమ్' ఇతి. తత్ శ్రుత్వా, మాన సోత్కాః మానసే సర స్సున్నసః, ఉత్సుకా ఇతిమావత్ * ఉత్కుఁజన్త నాః ఇతి నిపాతనాత్సాధుః, కాలాంతరే మానసస్య హిమదష్టత్వా ధ్విమస్య చ 'హంసాసాం - రోగ హేతుత్వా దన్యత్ర గతా హంసాః పున ర్వర్షాను

మానస మేవ గచ్ఛస్థితి ప్రసిద్ధిః, బిసశిసలయానాం వృత్తాంతాంతాం. ఛేదైః శకతైః, పాథేయవస్తాః పథి సాధు పాథేయం వృత్తాంతాంతాం * బహుభివసతిస్వపతేర్థం. తద్వస్తాః మృణాళాగ్ర శకలసమస్తానాం ఇత్యర్థం. రాజహంసాః హంసవిశేషాః ‘రాజహంసా స్తు తే చక్వా చరన్తే’ అనునాంతాంతాం సీతాః ఇత్యమర్థః. నభశి వ్యోమ్ని. భవతః తన, ఆ కైలాసాత్ కైలాస వర్మవస్తా * పవద్వయం చైతత్, సహాయాః సయాత్రాః ‘సహాయస్తు సయాత్రః స్యాత్’ ఇతి శబ్దార్థవే. సంపత్స్యనే భవిష్యతి.

ఆపృచ్ఛస్య ప్రియసఖశుముల శుభ్రమాల్లింగం వైటం
పద్మైః పుంసాం రఘువలపదై రజ్జీలం మేఖలానాం.

కాలే కాలే భవతి భవతా యస్య సంయోగమేత్య
స్తేహావ్యక్తిశ్చిరవిరహజం ముచ్చలలో బాష్పముష్ణమ్. 12

టీ. ప్రియ సఖం = ప్రేమగల చెలికాండైన వాడును, తుంగం = ఉన్నతుండైన వాడును, పుంసాం = చేతనలకు, పద్మైః = ననుస్కరింపఁ దగిన, రఘువతి పద్మైః-రఘువతి=శ్రీరాముగయొక్క, పద్మైః = పాదములచేత, మేఖలానాం = కొండ నడిమి ప్రదేశములయందు, అలిఖం = చిహ్నముగల వాడును నగు, అమలకైలం = ఈ చిత్రకూటపర్వతమును, అలిగ్యం = కౌగిలించుకొని, ఆపృచ్ఛస్య = వేడు కొనుగడ, కాలేకాలే=ప్రతిపక్షకాల మందునను, (సఖుడవైన సీతోడఁ గూడికప్పు డెల్లను), భవతా = సీతోడ, సంయోగం=కూడికను, విత్తం=పొంది, చిర విరహ జలం = చాల కాల మెడఁ బాసి యుండుటవలనః బుట్టిక, ఉష్ణం = వేడియగు, బాష్పం = ఆరిని (కన్నీటిని), ముంచతః = విడుచుచున్న, యస్య = వి వర్ణతముయొక్క, స్నేహా వ్యక్తిః = ప్రేమావిర్భావము, భవతి = కలుగుచున్నదో.

తా. ఈ చిత్రకూటము సీతు మిత్రుఁడు, శ్రీరామమూర్తి పాదారవింద స్పృశచే పగముగని శ్రీకైలస్సు విత్తంబేదగొనఁచు వాడు, సీతు వచ్చినపుడు ఆనందించువాఁడు. అట్లేకను నీతిని

నాలింగనముః జేసి కొని పోయి వచ్చెన నని మర్యాదగా
వీడుకొనుము.

ఆపుచ్చస్వేతి:—ప్రియం సఖాయం ప్రియసఖం, * 'రాజాహః
సఖభ్యష్టచ' ఇతి టచ్ సమాసాంతః. తుక్లప్ ఉన్నతం పూర్వం వద్వైః
ఆరాధనీయైః, రఘుపతివదైః రామపాదస్యానైః, మేఖలాసు కటకేఘ, 'అథ
మేఖలా శోణీస్థానే2ద్రికటకే కటిబద్ధేనబద్ధనే' ఇతి యాదవః. ఆక్కితం
చిహ్నితమ్. ఇత్థం సఖత్వాన్తహత్వా త్పవిత్రత్వాచ్చ సంభాషనార్హమ్,
అముం శైలం చిత్రకూటాద్రిమ్, అలిక్ష్మ్య. ఆపుచ్చస్వ సాధో యా మిత్యా
మస్త్రీణేన సభాజయ, 'అమస్త్రీణసభాజనే, ఆపుచ్చసం, ఇశ్యురుః. * 'అజీ
నుప్రచోఽఘ్ని రుపసంఖ్యానం, ఇత్యాత్మనేవదమ్. సఖత్వం నిర్వాహయతి,
కాలఇతి.—కాలేకాలే = ప్రతిప్రావృత్ కాలం, సుహృత్సమగమన కాలశ్చ
కాలశబ్దేనోచ్యతే * వీష్ణుయాం ద్విరుక్తిః, భవతా, సమయోగం సంపక్యం,
విశ్వ, చిరవీరహజం, ఉష్ణం, బాష్పమ్ ఉష్ణాణం, నేత్రజలం చ, 'బాష్ప
నేత్రజలౌష్ణాణో' ఇతి విశ్వః. హృచ్చతో, యస్య శైలస్య, స్నేహస్యక్తిః
ప్రేమావిర్భావః భవతి, స్నిగ్ధానాం హి చిరవీరహనంగతానాం బాష్పహతో
భవతీతి భావః.

సంప్రతి కస్య మార్గం కళయతి:—

మార్గం తావచ్ఛృణు కిథ యత స్త్వశ్శ్రియాణానురూపం
సందేశం మే తదను జలద శ్రోష్యసి శ్రోత్రపేయం,
ఖిన్నః ఖిన్నః శిఖరిఘ పదం నన్దస్య గన్తాసి యత్ర
క్షీణః క్షీణః పరిలఘు పయః ప్రోతసాం చోపభుజ్య. 13

టీ. జలద = మేఘుఁడా ! తావత్ = ఇప్పుడు, కళయతి = చెప్పు
చున్న, (మత్తః = నావలన), త్వశ్శ్రియాణాను రూపం - త్వత్ = నీ
యొక్క, ప్రయాణం=ప్రయాణమునకు, అనరూపం=తగిన, మార్గం=ప్రోవను,
శృణు = వినుము, తదను = పిమ్మట, శ్రోత్రపేయం = చెవులచేతఁ ద్రావఁ

దగిన (అనఁగా మిక్కిలి యానచే వినఁ దగిన), మఱియు నేను చెప్పఁ బోవు
సందేశమును వినువారికి నమృతము ద్రావిన ట్టానందము గలుగు నను నర్థము,
“పేయం” అను పదముచేఁ దెలియఁ బడుచున్నది. మే = నాయొక్క, సం
దేశం = సమాచారమును, శ్రోవ్యసి = వినఁగలవు, యత్ర = ఏ మార్గమునందు,
ఖన్నః ఖన్నః = మిక్కిలి శ్రమపడిన వాడవై, శిఖరిషు = పర్వతములందు,
పదం = అడుగులు న్యస్తప = ఉంచయు, ట్టిణః ట్టిణః = మిక్కిలి చుట్టిపో
యిన వాడవై, ప్రోతసాం = నడచులయొక్క, పరిలఘు = మిక్కిలి తేలిక
యిన, పయః = ఉదకమును, ఉపభుజ్య = ఉపయోగించుకొనెయు
(త్రాగెయు), గంతాసి = పోవం గలవు.

తా. మేఘుడా! నేను నీకు ముందు పోవుటకుం
దగిన మార్గమును చెప్పి తరువాత వినుట కున్న న సమాచార
మునకు చెప్పెదను వినుము. నేను చెప్పఁ బోవు నట్టి మార్గ
మున నీకు శ్రమ గలిగినప్పడు పర్వతములమీఁద నిలిచి
పోవచ్చుచు గను నీ కొమార్తము హితముగా నుండును.

మార్గమితి.—హే జలద, తాదత్ ఇదాసిం, కథయతః, మత్త ఇత
శేషః, త్వత్ప్రయాణస్య, అనుభూష్ అనుకూలం, మార్గం ఆధ్యానం.
‘మార్గో మృగమదే మాసే సౌమ్యక్షే స్యేషణే ధ్వని’ ఇతి యాదవః
శ్రుణు, తదను మార్గశ్రవణానంతరం, శ్రోత్రాశ్శాంతిం, పేయం సానార్దం,
అతితృప్తయా శ్రోతవ్యమిత్యర్థః. పేయగ్రహణాత్పంచేశస్యాచృతసామ్యం
గమ్యతే. మే, సందేశం వాచికం, ‘సందేశవా గవాచికం స్యాత్’ ఇత్య
మరః. శ్రోవ్యసి, యత్ర మార్గే, ఖన్నః ఖన్నః, అభిక్షం ట్టిణబలిః సకా *
నిత్యసిప్సయోః ఇతి నిత్యాధే ద్విర్భావః. శిఖరిషు పర్వతేషు, పదం, న్య
స్త సీక్షిష్య, పునర్బలభార్థం క్వచిద్విశ్రమ్యేత్కర్థః, ట్టిణః ట్టిణః అభి
క్షం కృశాక్షః సకా * అత్రాసి కృదంతత్వా త్పుర్వప ద్విరుక్తిః, ప్రోత
సాం, పరిలఘు గురుత్వదోషరహితమ్. ఉపలాస్థాలనభేతత్వాత్పథ్యమి

త్యక్తః. తథా చ వాగ్భటః—‘ఉపలాస్థులనక్షేపించుచున్నాడై యేనితోడకాః, హిమవన్లయొద్దూతాః పథ్యా నద్యో భవన్త్యః’ ఇతి. పయః పానీయం ఉపభుజ్య శరీరసోషణార్థ మభ్యవహృత్య చ, గస్తాసి గమిష్యసి * గమేద్భుత్.

అద్రేః శ్వజ్జం హరతి చవనః కిం స్వీదిత్యున్ముఖిభి

ద్దృష్టోత్సాహశ్చకితచకితం ముగ్ధసద్ధాన్తసాభిః,

స్థానాదస్తాత్సరసచులాదుత్పతోదజ్జుఖిః ఖం

దిద్వా గానాం పథి పరిహరణ్ స్థూలహస్తానలేపాన్. 14

టీ. పవనః = వాయువు, అద్రేః = (చిత్రకూట) పర్వతముయొక్క, శ్వజ్జం = శిఖరమును, హరతి కిం స్వీత్ = తీసికొని పోవు చున్నాడో యని యెంచి, ఉన్ముఖిభిః = ఎత్తబడిన ముఖములు గల. ముగ్ధసద్ధాన్తసాభిః, ముగ్ధ = తెలియని వారగు, సద్ధాన్తసాభిః = సిద్ధస్త్రీలచేత, చకిత చకితం = భయము కలుగు నట్లుగా, దృష్టోత్సాహః - దృష్ట = చూడబడిన, ఉత్సాహః = సంరంభము కలవాడనై, సరస నిచుళాత్ - సరస = పచ్చని యగు, నిచుళాత్ = బ్రబ్బలి చెట్టుగల, అస్తాత్ స్థానాత్ = ఇచ్చోట నుండి, ది ద్వా గానాం = దిగ్గజముల యొక్క, స్థూలహస్తానలేపాన్; చూల = లానైవ, హస్త = తొండములయొక్క, అవలేపాన్ = విసరుటలను, పరిహరణ్ = ద్రోసివేయుచున్నవాడనై, ఉదజ్జుఖిః = ఉత్తరపు తట్టు మట్టిన వాడనై, ఖం = అకాశమును గూర్చి, ఉత్పత = ఎగురుము.

తా. మేఘుడా! నీవు లేచి పోవునపుడు ముగుదలగు నీదుల వనితలు గాల్గితోఁ గొండ కొట్టుకొని వచ్చుచున్న దేమో యని భయపడి చూచెదరు. అప్పుడు వారి బెదరుమాపులు నీకు వేడుక గలిగించును. చల్లని బ్రబ్బలి చెట్టుగల యొక్కడ నుండి లేచి ఉత్తరముఖముగా బ్రయాణమై దిగ్గజములు తొండములు పాచె నేని వానిని ద్రోయుచు పోవలసినది.

వైశ్ణోకమున కింకొక యర్థము.

టీ. సరస నిచళాత్; సరస = రసికుడైన, నిచళాత్ = నిచళుడను (కాళిదాసునికి సహాధ్యాయి యై కాళిదాసు రచించిన ప్రబంధములయం దితరు లారోపించిన దోషములను బరిహరించు నట్టి) కవీశ్వరుడుగల, అస్తాత్ స్థానాల్ = ఈశ్వలమునుండి, ఉదబ్బుఖి = (ప్రబంధమునందు దోషములు లేవు గనుక ధైర్యముగా) ఎత్తబడిన మోము గలవాడవై, షధి=మార్గమునందు, దిబ్బాగాహం = దిబ్బాగుండను (కాళిదాసు విరోధియగు) పండితునియొక్క, ఘాల హస్తా వలేపాక్ - స్థూల = లావైన, హస్త=హస్తములఁ ద్రిప్పించు దెబ్బ నట్టి, ఆవలేపాక్ = దూషణములను (తిట్టచు), పరిహరక్ = నివారించుచున్నవాడవై, అద్రే: = కొండవలె గొప్పవాడగు దిబ్బాగాచార్యునియొక్క, శృంగమ్ = ప్రాధాన్యమును (శ్రేష్ఠత్వమును), హరతీరి = హఃగొట్టు చున్నాడనీ కారణమును బట్టి, ముగ్ధ సిద్ధాంగనాఖి - ముగ్ధ = సుదదరులైన, సిద్ధ = సారసత్వము నందు సిద్ధిగల (నకలవిద్యా పరిపూర్ణులైన) కవులచేతను, అంగనాఖి = స్త్రీలచేతను, దృష్టాత్సహా - దృష్ట = చూడఁ బడిన, ఉత్సాహాః = ఉత్సాహము గలవాడవై, ఖా=అకసముఁగూర్చి, ఉత్పత=ఎగురుము.

తా. అనఁగా నీ శ్లోకమునందుఁ గాళిదాసుఁడు తనలోఁ దా ననుకొనినట్లు గాని తనప్రబంధమును గూర్చి గాని చెప్పినట్లధాంతరము స్ఫురించు చున్నది.

ఎట్లనఁగా నిచళుడను కవియుండఁగా మనగ్రంథములయందు దోషము లారోపించువాడు లేరు గనుక ధైర్యముగా తరలవచ్చును. మార్గమున దిబ్బాగాచార్యుఁడు చెప్పబోషముల నిరాకరించుచు నతని ప్రాధాన్యమును బోగొట్టు చున్నందువలన విద్వాంసులును స్త్రీలును నీ యుత్సాహముఁ జూచునట్లుగా బ్రసీద్ధిని బొంది యుండు మని తాల్పద్యము.

అద్రేఽతి. పవనః వాయుః, అద్రేః చిత్రమౌటస్య, శృంగం హరతి
కింస్విత్ * కింస్విచ్ఛబ్దో వితర్కార్థే చాదిషు పతితే, ఇతి శబ్దయా,
ఉన్న ఖిభి ఉన్నతముఖిభిః * స్వాక్షా చౌచీపసర్జనా దసంయోగోపధాత్
ఇతి జీమ్, ముద్గాభిః మూఢాభిః, 'ముద్గః ముదోమూఢశాః' ఇత్యుచురః.
సిద్ధానాం దేవయోగివిశేషాణాం అజ్ఞానాభిః, చకితచకితం చకితప్రకారం
యథాతథా * 'ప్రకారే గుణసచనస్య' ఇతి ద్వైర్భావః, దృష్టాన్వేగః సకా,
సరసాః అగ్రాః, నిమగ్నాః స్థలవేశసాః, యస్మిన్ ప్రస్తాత్, 'వాసీరే కవిభేదే
'స్యా స్థిచులః స్థలవేశసే' ఇతి శబ్దార్థవే. అస్తాత్సానాత్ ఆశ్రమాత్,
పథి సభోమాగ్నే, దిక్షాగానాం దిగ్గజానాం, ఘోరా యే హస్తాః కరాః,
లేహం, అవలేపాక్=అక్షేపాక్, పరిహరక్, 'హస్తో నక్షత్రభేదే స్యా
త్కరేభకరయో రపి' ఇతి విశ్వః. ఉదజ్జుభిః సకా అలకామూ ఉదీచ్య
త్వా ది త్యాశయః. ఖమ్ ఆకాశం, ఉత్పత ఉద్గచ్ఛ; అల్లేద మవృథాన్వ
రు ధ్వనయతి. —రసికో నిచులో నామ మహాకవిః కాళిదాసస్య సహ
ధ్యాయః పరాపావితానాం కాళిదాసప్రబంధదూషణానాం పరిహరాయస్మిక్
ఫాసే తస్తాత్సానా దుదజ్జుభిః నిర్దోషత్వా దున్నతముఖః సకా పథి సార
స్యతమాగ్నే దిక్షాగానామ్ * పూజామూం బహుచచనం, దిక్షాగాచా
ర్యస్య కాళిదాసప్రతిపక్షస్య. హస్తాపలేపాక్ హస్తచిన్మాసపూర్వకాణి
దూషణాని, పరిహరక్, 'అవలేప స్తు గర్వే స్యా త్లేపనే దూషణేఽపి చ'
ఇతి విశ్వః. అద్రేః అద్రికల్పస్య దిక్షాగాచార్యస్య, 'శృంగం ప్రాధా
న్యసాన్వోశ్చ' ఇత్యుచురః. హరతీతి హేతునా, సిద్ధేః, సారస్యతసిద్ధేః, మహా
కవిభిః, అజ్ఞానాభిః స్త్రీభిశ్చ, దృష్టాన్వాహః సకా, ఖమ్ ఉత్పత ఉచ్చై
ర్భవ, ఇతి స్వప్రబంధ మార్తానం వా ప్రతి కవేరుక్తి రితి. 'సంసర్గతో దోష
గుణా భవన్తిత్యేత స్తప్రహ యేన జలాశ్రయోఽపి, క్లిత్వాఽనుమాలం నిచుల
శ్చరన్తమార్తానమారక్షతి సిన్ధువేగాత్.' ఇత్యేకప్రోఘోషార్థానాక్షర్యకచే ర్ని
చులసంక్షేత్యావయః.

రత్న చాపాయాః పృథివీకర ఇవ ప్రేక్ష్య మేతత్పురస్తా
 ద్వల్లి కాగ్రాత్ప్రభవతి ధనుఃఖిణ్ణమాఖిణ్ణలస్య,
 యేన శ్యామం వపురతితరాం కాన్తిమాపత్స్యతే తే
 బల్లేణేన స్ఫురితరుచినా గోపవేషస్య విష్ణోః.

15

జీ. రత్న చాపాయాః పృథివీకర ఇవ - రత్న = పద్మరాగాది మణుల యొక్క, చాపాయా = కాంతులయొక్క, పృథివీకర ఇవ = కూడిక వలెను, ప్రేక్ష్యం = చూడఁ దగిన, ఆఖిణ్ణలస్య = ఇంద్రుని యొక్క, ఏతత్ ధనుః ఖిణ్ణం = ఈ ధనుస్సు యొక్క తునుక, పురస్తాత్ = ఎదుట, వల్లి కాగ్రాత్ = పుట్టు కొన నుండి, ప్రభవతి = పుట్టుచున్నది, యేన = వి ధనుఃఖిణ్ణముచేత, తేనీయొక్క, శ్యామం = నల్లనైన, వపుః = శరీరము, స్ఫురితరుచినా - స్ఫురిత = ప్రకాశించుచున్న, రుచిశా = కాంతిగల, బల్లేణ = పింఛముచే, గోపవేషస్య = గొల్లవారి వేషమును ధరించిన - అనగా (నంద గృహమునం దుండునట్టి), విష్ణోః = కృష్ణమూర్తి యొక్క, శ్యామం = నల్లని, వపురివ = దేహము వలె, అతితరాం = మిక్కిలి, కాంతిం = కాంతిని, ఆపత్స్యతే = పొందఁ గలను.

తా. పద్మ రాగాదిరత్నములయొక్క నానావిధములయిన కాంతులు గలిసి యున్నటుల నెదుట నుండునట్టి యాపుట్టవిన రము నుండి యంద్ర ధనుస్సు పుట్టుచున్నది. దానిచే నీ దేహము పింఛముచేఁ బ్రకాశించునట్టి శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క శరీరము వలెఁ బ్రకాశించు గలదు.

రత్నేతి.—రత్నచాపాయానాం పద్మరాగాది మణి ప్రభాతాం, పృథివీకరః మిశ్రణమిన, ప్రేక్ష్యం దర్శనీయమ్. ఆఖిణ్ణలస్య ఇన్ద్రస్య, ఏతద్ధనుః ఖిణ్ణం, ఏతదిత హస్తేన నిర్దేశో విరక్షితః, పురస్తాత్ అగ్రే, వల్లి కాగ్రాత్, వామలూరుదివరాత్ ‘వామలూరుశ్చ నామశ్చ వల్లికం పునఃపునఃకషః ఇత్యుచయః. ప్రభవతి ఆవిర్భవతి, యేన ధనుఃఖిణ్ణేన, తే తవ, శ్యామం వపుః’

స్ఫురితరుచినా ఉజ్జ్వలకాన్తినా, బర్హేణ పింశేన, 'పింశుబర్హే సఖంసకే' ఇత్యమరః. గోపవేదస్య విష్ణోః గోపాలస్య కృష్ణస్య, క్యామం వపు రివ, అతి తరం, కాన్తిం శోభాం, ఆపత్స్య తే ప్రాప్స్యతి.

త్యయ్యాయ త్తం కృషి ఫలమితి భూవికారానభిజ్ఞైః

ప్రీతిన్నిగ్ధైర్జనపదః పూలోచనైః పీయమానః,

సద్యః సీరోత్కషణసురభి తేత్రమారుహ్య మాలం

కించిత్పశ్చాద్భ్రంజ లఘుగతి భూయ ఏవోత్తరేణ. 16

టీ. కృషి ఫలం; కృషి = సేద్యము యొక్క, ఫలం = వైరు వలనఁ గలిగిన ధాన్యాదులు, త్వయి=నీయందు, ఆయత్త మితి = అధీనమయిన దనే కారణమునఁ బట్టి, ప్రీతి న్నిగ్ధైః- ప్రీతి = ప్రేమచేత, న్నిగ్ధైః = చల్లబడెన, భూవికారానభిజ్ఞైః - భూ = కనుబొమల యొక్క, వికార = విలాసము లను, అనభిజ్ఞైః = తెలియని, జనపద పథా లోచనైః - బాచన = పట్టెల యందలి, పథా=స్త్రీలయొక్క, లోచనైః = నేత్రమాలచేత పీయమానః = మిక్కిలి యానచే జూడఁ బడుచున్న వాడవై, మాలం = మూసనెను (అనగాఁ గొండభూమి), తేత్రం=పొలమును, సద్యః = అప్పుడే, సీరోత్కషణ సురభి-సీర = నాఁగళ్లచేత నైన, ఉత్కషణ=చున్నటచేన, సురభి = పరిమళము గలది యగునట్లు, ఆరుహ్య=అగ్గిపించి (వర్షించి), కించిత్ = కొంచెము, పశ్చాత్ = వెనుకకు, ప్రజ=పొమ్ము, లఘుగతిః = శీఘ్రగమనము గలవాడ వై, భూయః = తిరిగి, ఉత్తరేణైవ = ఉత్తర మార్గముచేతనే, ప్రజ = వెళ్లుము.

తా. వైరులు పండుట నీవలననే యగును గనుక పట్టెల యందుండు స్త్రీలు నిన్నుఁ బ్రీతితోఁ జూచెదరు. భూవిలాసము లెఱుంగని వారి చూపులును గనుఁగొనుటకు నీ సుమధురము. దున్ని యుండిన కొండభూముల నీవు వర్షించిన సువాసనగలు

గును. అంతః గొంతః బల్బిమంబుగాఁ బోయి తిరిగి యథా పూర్వముగా నుత్తర మార్గముననే శీఘ్రముగా వెడలుము. (ఇక్కడ బహుభావ్యులు గలవాఁడు ఏభావ్యయం దైనను గూఢముగా విహరించి తన దాక్షిణ్యము చెడకుండ నందు గొందుల నుంచి పోయి తిరిగి యందరిలా యథాపూర్వముగఁ బ్రవర్తించు ననుభావము ధ్వనించు చున్నది.)

త్వయీతి:—కృషేః హలకర్తృణః, ఫలం సస్యం, త్వయి *—ధికరణ వివక్షాయాం సప్తమీ, ఆయత్తమ్ అధీనం, ‘అధీనో నిష్ను ఆఘాత్తః’ ఇత్యమరః, ఇతి హేతోః, స్త్రీత్యా స్త్రీగ్తః అకృత్రిమప్రేమాద్వైర్యధ్యః భూ) వికారాణాం భూ)విలాసానాం, ఆనభిజ్ఞైః, పామరత్వాదితి కేషః, జనవ దవధూనాం కల్పీయోషితాం, లోచనైః పీయమానః సాదరం వీక్ష్యమాణః సత్, మాలం మాలాఖ్యం తేత్రం శైలప్రాయమున్నతస్థలం, ‘మాలమున్నత భూతలం’ ఇత్యుత్పలమాలాయాం, సద్యః తత్కాలమేవ, సీరైః హతైః, ఉత్కృష్టజేన, కర్షణేన, సురభిర్ధ్వాణతర్పణం యథా తథా, ఆరుహ్య, తత్రాభి వృష్యేత్సర్గః. ‘సురభిర్ధ్వాణతర్పణ’ ఇత్యమరః. కించిత్పశ్చాత్, ప్రజ గచ్ఛ, లఘుగతిః తత్ర స్వీప్రప్తత్వా త్ప్రగమనః సత్, ‘లఘుక్షీప్రమరం ద్రుతం’ ఇత్యమరః. భూయః పునరపి. ఉత్తరేణైవ ఉత్తరమార్గేణైవ, ప్రజ* ‘తృతీయా విధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానం’ ఇతి తృతీయా. యథా కల్పి దృహ వల్లభః పతిః కుత్రచిత్తేత్రే గూఢం విహృత్య ‘తేత్రం శరీరే కేదారే సిద్ధ స్థాన కళత్రయోః’ ఇతి విశ్వః. దాక్షిణ్యభిజ్ఞభయా న్నీచమార్గేణ నిర్గత్య పునః సర్వాధ్యక్ష ఇవ సంచరతి తద్వదితి ధ్వనిః.

త్వామాసార ప్రశమితవనోపప్లవం సాధు మూర్ధ్ని
వక్ష్యేత్సర్గధ్వశ్రమపరిగతం సానుమానామకూటః,
న త్సుద్రోహి ప్రథమ సుకృతావేక్షయా సంశ్రయాయ
ప్రాప్తే మిత్రే భవతి విముఖః కింపునర్యస్తథోచైః.
పేక్ష—3

టీ. ఆమ్రకూటః = ఆమ్రకూట మనెడు శిఖరములయందు మామిడి చెట్ల గల, సానుమాన్ = పర్వతము, ఆసార ప్రశమిత వనోప ప్లవం - ఆసార = ధారావృత్తముచేత, ప్రశమిత = చల్లార్చుట బడిన, వనోపప్లవం = (అడవుల యువ ద్రవము) దావాగ్ని గల, అధ్వశ్రమ పరిగతం - అధ్వశ్రమ = మార్గాయాసమును, పరిగతం = పొందిన, త్వం = నిన్ను, సాధు = లెప్పుగా, మూర్ధ్నా = శిరస్సు చేత, వక్ష్యతి = వహింపఁగలదు, క్షుద్రోఽసి = నీకుండైనను, సంశ్రయాయ = ఆశ్రయించుటకొఱకు, మిత్రేణమిత్రండు, ప్రాప్తే = వచ్చియుండగా, ప్రథమ సుకృతాపేక్షయా - ప్రథమ = ముందుచేసిన, సుకృతాపేక్షయా = ఉపకారము నాలోచించుటచేత, విముఖః = మారుమొగముఁ బెట్టినవాఁడుగా, న భవతి = కాఁడు, యః = ఎవ్వఁడు, తథా = అప్రకారము, ఉచైర్వి = గొప్పవాఁడో, సః = వాఁడు, (ఆమ్రకూటము) కింపునః విముఖుఁడుగాఁడని యేమి చెప్పవచ్చును?

తా. నీవు చిత్రకూట పర్వతమునకు ధారావృత్తముచేత దావాగ్నిని జల్లార్చి యుపకారము చేసినవాఁడవు గాన మార్గాయాసముతో నీవు బోయి నప్పుడు, ఆతఁడు నిన్ను లెప్పుగాఁ బూజింపఁ గలఁడు. లోకములో నల్లుఁడును తన కుపకారము చేసినమిత్రుఁడు బచ్చినప్పుడు పూజింప కుండఁడు. ఇంక నంతటి వాఁడు పూజింప కుండునా?

త్వామితి. ఆమ్రః చూతాః. మాతేష శిఖరేష, యస్య సః ఆమ్రకూటో నామ, సానుమాన్ పర్వతః 'ఆమ్ర క్షూతో రసాలోఽసౌ, ఇతి 'కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృంగం' ఇతి చామరః. ఆసారః ధారావృష్టిః, 'ధారాసంపాత ఆసారః, ఇత్యమరః. తేన, ప్రశమితో వనోపప్లవో (దావాగ్ని) ర్యేన తం, కృతోపకార మిత్యర్థః, అధ్వశ్రమేణ, పరిగతం వ్యాప్తం, త్వం, సాధు సమ్యక్, మూర్ధ్నా వక్ష్యతి వోధా*వపేర్షుట్; క్షుద్రః కృపణోఽసి, 'క్షుద్రో దరిద్రో కృపణో నృశంసే' ఇతి యాదవః, సంశ్రయాయ సంశ్రయణాయ, మిత్రే సహృది 'అథ మిత్రం సఖా సహృత్' ఇత్యమరః.

ప్రాప్తే అగతే సతి, ప్రథమశుక్లతాపేక్షయా పూర్వోపకారపర్యాలాచ
నయా, విముఖో న భవతి, యః, తథా తేన ప్రకారేణ, ఉచ్చైః ఉన్నతః స
అమ్రకూటః. కింపునః విముఖో న భవతీతి కిమువక్తవ్యమిత్యర్థః. ఏతేన ప్రథ
మావసథే సౌఖ్యలాభాత్తే చార్యసిద్ధిరస్తీతి సూచితం; తదుక్తం నిమిత్తనిదానే.
ప్రథమావసథే యస్య సౌఖ్యం తస్మాఖ్యలేఽభ్యసి, శివం భవతి యాత్రాయా
యన్యథా త్వశుభం ద్రువమ్ ఇతి.

ఛన్నోపాస్తః పరిణతఫలద్యోతిభిః కాననామై
స్తవ్యయా రూఢే శిఖరమచలః స్నిగ్ధవేణీసవణైః,
నూనం యాస్మత్కమరమిధునప్రేక్షణీయామినస్థాం
మధ్యే శ్యామః స్తన ఇవ భువః శేషవిస్తారపాణ్డుః. 18

టీ. పరిణత ఫల ద్యోతిభిః-పరిణత=పండిన, ఫల=పండ్లచేత, ద్యోతిభిః=
ప్రకాశించుచున్నట్టి, కాన నామై = అడవిమామిడి చెట్లచేత, ఛన్నోపాస్తః-
ఛన్న=కప్పబడిన, ఉపాస్తః=పార్శ్వములుగల, అచలః = (అమ్రకూట) పర్వ
తము, స్నిగ్ధవేణీ సవణ్ణైః-స్నిగ్ధ=నున్ననైన, వేణీ=జడతో, సవణ్ణైః=సమానమైన
వర్ణముగల, త్వయి=నీవు, శిఖరం=శృంగమును, ఆరూఢే = ఎక్కినవాడ వగు
చుండగా, మధ్యే=మధ్య, శ్యామః=నల్లనై, శేషవిస్తారపాణ్డుః-శేష = ఇతర
మైన, విస్తార=విరివిగలచోటు సంతయు, పాణ్డుః=తెల్లనైన, భువః = భూమి
యొక్క, స్తనఇవ=స్తనమువలె, అమరమిధున ప్రేక్షణీయాం - అమరమిధున=
దేవద్రవ్యములచే, ప్రేక్షణీయాం=చూడదగిన, అపస్థాం=స్థితిని, యాస్యతి=
పొందగలదు, నూనం=నిశ్చయము.

తా. అమ్రకూటమునం దడవి మామిళ్లు పండి చుట్టును
గ్రమ్ముకొని యుండి తెల్లగాఁ గనుపట్టుచున్నవి. దాని
శిఖరమునందు నల్లనివాడవైన నీవు వ్రాలినట్టైన చుట్టును
తెల్లగను కొనయందు నల్లగ నుండునట్టి భూమియొక్క

స్తనమో యనునట్లుండినదై దేశమిభునములకుఁ జూచుటకు
వేడుకనుఁ గలిగించును.

భన్నేతి. హేమేఘ, పరిణతైః పరివక్ష్యైః ఫలై - ర్ద్యోతనైః ఇతి
తథోక్తైః, ఆహాథే వనచూతాః ఫలన్తి పచ్యంతే చ మేఘవాతేనేత్యాశయః,
కాననామైః వనచూతైః ఛన్నోపాస్తాః ఆవృతపార్శ్వైః, అచలః ఆమ్ర
కూటాద్రిః, స్నిగ్ధ వేణీ సవర్ణే మసృణ కేశబన్ధనచ్ఛాయే, శ్యామవర్ణ ఇత్యర్థః,
'వేణీతు కేశబన్ధనే జలస్రతో' ఇతి యాదవః, త్వయి, శిఖరం శృంగం, ఆరూఢే
సతి* 'యస్యచ భావేన భావలక్షణమ్' ఇతి సప్తమీ. మధ్యే శ్యామః, కేశేషే
మధ్యా దన్యత్ర, విస్తారే పరితః, పాణ్డుః హరిణః 'హరిణః పాణ్డురః పాణ్డుః
ఇత్యమరః, భువః స్తనభవ, అమరమిభునానాం భేచరాణామితి భావః, ప్రేక్ష
ణీయాం దర్శనీయాం, అవస్థాం నూనం యాస్యతి, మిఘనగ్రహణం కామినా
మేవ స్తనత్వే నోత్పేక్షా సంభవ తీతి కృతమ్. యథా పరిశ్రాంతః కశ్చి
త్కామీ కామిన్యాః కుచకలశే విశ్రాంతః సస్పృశితి తద్వద్భవానపి భువో
నాయికాయాః స్తన ఇతి ధ్వనిః.

స్థిత్యా తస్మి న్వనచరవధూభుక్తకుక్షే ముహూర్తం
తోయోత్పర్గద్రుతతరగతిస్తత్పరం వర్త తీర్ణః,
రేవాం ద్రక్ష్యసుఖపలవిషమే విధ్యపాదే విశీర్ణాం
భక్తిచ్ఛేదైరివ విరచితాం భూతిమక్ష్ణే గజస్య.

19

టీ. వనచర వధూ భుక్త కుక్షే - వనచర = కెరారులయొక్క, వధూ =
స్త్రీలచే, భుక్త = అనుభవించబడిన, కుక్షే = పొదరిండ్లుగల, తస్మిన్ =
ఆయామ్రకూటమునందు, ముహూర్తం = అల్పకాలము, స్థిత్యా = నిలిచి,
తోయోత్పర్గ ద్రుతతర గతిః-తోయ = ఉదకమును, ఉత్పర్గ=విడుచుటచేత,
ద్రుతతర = మిక్కిలిఘనమయిన, గతిః = గమనము గలవాడవై. తత్పరం =
ఆయామ్రకూటము తర్వాతనుండు, వర్త=మార్గమును-తీర్ణః = అతిక్రమించిన
వాడవై, ఉపలవిషమే - ఉపల = రాళ్లచే, విషమే = ఎచ్చుతగ్గయిన,
విధ్యపాదే - విధ్య = విద్యపర్యవముయొక్క, పాదే = చేరువరింపుయందు,

విశీర్ణా = అంతటను వ్యాపించిన, రేవాం = నర్మదానదిని, గజస్య = ఏనుగు యొక్క, అక్లే = దేహమునందు, భక్తి శ్చేదైః - భక్తి = రేఖలయొక్క, ఛేదైః = విధములచేత, విరచితాం = చేయఁ బడిన, భూతి మివ = శృంగారమును వలె, ద్రక్ష్యసి = చూడఁ గలవు.

తా. ఆ యామ్రకూట పర్వతమునందు కిరాతాంగనలు పొదరిండ్లయందు నిహరించు చుందురు. వారి విహారములఁ జూచుట యొక లాభము. అక్కడ వర్షించుటచే దేలికపడి శీఘ్రముగాఁ జోవచ్చును. అట్లు కొంత దూర మేగిన పిదప వింధ్య పాదమునందు నర్మదానది వ్యాపించి యున్నది. కావున నేనుఁగు దేహమునందు చేసిన శృంగారము వలె నుండును. అది చూచుట మఱియొక్క లాభము.

స్థిత్యైతి:—హేమేఘ, వనే చరన్తి తే వనచరాః * ‘తత్పురుషే కృతి బహుళమ్’ ఇతి బహుళగ్రహణా దలంబు భవతి, తేషాం వధూభి ర్భుక్తాః, కుజ్ఞాః లతాగృహాః, యత్ర తస్మిన్, ‘నికుజ్ఞకుజ్ఞా వాక్ష్మీణీ లతాది విహితో దరే’ ఇత్యమరః. తత్ర తే నయనవిరోదోఽస్త్యర్థః, తస్మిన్ ఆమ్రకూటే, ముహూర్తమ్ అల్పకాలం, న తు చిరం. స్వకార్యవిరోధాదితి భావః, ‘ముహూర్త మల్పకాలే స్యాద్ధటికాద్వికయేఽపి చ’ ఇతి శబ్దార్థవే స్థిత్యా విశ్రమ్య, తోమోత్సర్గేణ ‘త్వామాసార—ఇత్యుక్తపక్షణేన, ద్రుతతరగతిః లాఘవా ద్ధేతో రతితీవ్రగమనః సత్, తస్మా దామ్రకూటాత్పుర మనంతరం తత్పురం, పర్వ మార్గం, తీర్థః ఆదిక్రాంతః, ఉపరైః పాపాణైః, విషమే, విఘ్నస్యాద్రేః, పాదే ప్రత్యస్తపర్వతే ‘పాదాః ప్రత్యస్తపర్వతాః’ ఇత్యమరః. విశీర్ణా సమస్తతో విస్సమరాం, ఏతేన కస్యాచ్ఛిత్కాముక్త్యాః క్రియ తనుచరణపాతేఽపి ధ్వన్యతే, రేవాం నర్మదాం ‘రేవా తు నర్మదాసోమో ద్భవా మేఖలకన్యకా’ ఇత్యమరః. గజస్య, అక్లే శరీరే, భక్తయో రచనాః, రేఖాఇతి యావత్ ‘భక్తి ర్నివేషణే భాగే రచనాయామ్’ ఇతి శబ్దార్థవే తాసాం, ఛేదైః భక్తిభిః, విరచితాం, భూతిం, శృంగారమివ భసితమివ వా

'భూతి ర్వాతజ్జశృణ్వాశే జాతౌ భస్మని సంఘది' ఇతి విశ్వః. ద్రక్ష్యసి; ఆయ మసి మహంస్తే నయనకౌతుకలాభ ఇతి భాషః.

తస్మాన్నికైర్వనగజమదై ర్వాసితం వాస్తవృష్టి
 ర్జమ్భాకుజ్జప్రతిహతరయం తోయమాదాయ గచ్ఛేః,
 అస్త్యసారం ఘన తులయితుం నానిలః శత్యతి త్వాం
 రిక్తః సర్వో భవతి హి లఘుః పూర్ణతా గౌరవాయ. 20

టీ. ఘన = మేఘుడా! వాస్తవృష్టిః - వాస్తవరయం బడిన, వృష్టిః = వానగలవాడ వై, (వమనము చేసికొనినవాడని ధ్వని) తిక్తః = సుగంధము లైన (వగలైన యని యర్థాంతరము), వనగజమదై = వనగజ = అడవి ఏనుగులయొక్క, మదై = మదములచేత, వాసితం = పరిమళింపఁజేయఁ బడిన (భావనచేయఁబడినయని యర్థాంతరము), జమ్భాకుజ్జప్రతిహతరయం - జమ్భాకుజ్జ = నేరేడు పొదలచేత, ప్రతిహత = అడ్డగింపఁ బడిన, రయం = వేగముగల (అనిగా చక్కగా భావనచేయఁబడి చులకనైనదని భావము), తస్మాన్ = ఆ సర్వదానడియొక్క, తోయం = ఉదకమును, ఆదాయ = తీసికొని, గచ్ఛేః = పొమ్ము, అస్త్య సారం = లోపల బలముగల, త్వాం = నిన్ను, అనిలః = అకాశవాయువు (శరీరమందలి వాయువని ధ్వని), తులయితుం = కదిలించుటకు, న శత్యతి = సమర్థ మైనది కాదు, రిక్తః = లోపల బలములేనట్టి, సర్వః = సకల జనము, లఘుః = తేలికగా, భవతి = అగుచున్నది, పూర్ణతా = నిండియుండుట, గౌరవాయ = గౌరవముకొఱకు (ఇతరులకుఁ గదలించుటకు సాధ్యము కాకుండుటకొఱకు).

తా. మేఘుడా! నీవు అక్కడ వర్షించి తరువాత సుగంధములై యడవియేనుగుల మదముచే బలిమింపఁ జేయఁ బడిన యా సర్వదానడియొక్క జలమును, తీసికొని పొమ్ము. ఆ యుదకమును గ్రహించుటవలన బరువుగా నున్న నిన్ను వాయువు చెదరఁ గొట్టఁ జాలదు. రిక్తుడగు వాఁ డందఱికిని

జాలకనగా (కలక్ష్యముగా) నగును. లోపల సార ముండనేని గౌరవము గలవాడగును. అక్కడ దొలుత వమనముండేసికొని తరువాత శ్రేష్ఠ హరించుటకు లఘుతిక్తకషాయమయిన యుద కముఁ ద్రావుట వలన బలము గలిగి వాతము హరించునని ధ్వనించుచున్నది.

తస్య ఇతి. హేమేఘ, వాస్తవప్రిః ఉద్గిర్ణవర్షః సకా, కృత వమనశ్చ వ్యజ్యతే, తిక్తైః సుగన్ధిభిః, తిక్తరసవన్ధిశ్చ ‘తిక్తో రసే సుగన్ధా చ, ఇతి విశ్వః. వనగజమదైః, వాసితం సురభితం, భావితం చ ‘హేమవ ద్విన్ధ్య మలయా గజానాం ప్రసవా నగాః’ ఇతి విన్ధ్యస్య గజప్రభవత్వాదితిభావః. జమ్బూకజ్జ్వైః ప్రతిహతరయం ప్రతిబద్ధవేగం, సుఖపేదమిత్యర్థః. ఆసేన లఘుత్వం కషాయభావనా చ వ్యజ్యతే, తస్యై రేవాయాః, తోయం, అదాయ, గచ్ఛేః ప్రజ, హేమన మేఘ, ఆన్తః సారో బలం, యస్య తం త్వాం, అనిలః ఆకాశవాయుః, శరీరస్థశ్చ గమ్యతే, తులయతుం, నశత్యుతి శక్తో న భవన్యతిః తథాహి:—తిక్తః ఆన్తః సారకూన్యః, సర్వోఽసి, లఘుచ్ఛవతి ప్ర మోన్య భవతీత్యర్థః, పూర్ణతా సారవత్తా, గౌరవాయ, అప్రకమన్యత్వాయ భవతీ త్యర్థః. ఆయ మత్ర ధ్వనిః—అదౌ వమనశోధితస్యపుంసః వశ్యాజ్ఞేభ్యష్టశోషణాయ లఘుతిక్తకషాయాన్బుపానా జ్జిబ్బలస్యవాతప్రకోపో న స్యాదితి, యథాహి వాగ్భటః—కషాయాశ్చ హిమాన్తస్య విశుద్ధేః శ్రేష్ఠణో హితాః, కిము తిక్తకషాయాహి యే నిసర్గా త్కషావహాః. కృతశుద్ధేః క్రమాత్పీత పేయాదేః షడ్భుభోజినః, వాతాదిభిర్న బాధా స్యా దిన్ద్రియైరిష యోగినః” ఇతి.

నీపం దృష్ట్యా హరితకవిశం కేసరై ర్ధర్మరూఢై
రావిర్యభృతప్రథమముకుళాః కన్దలీశ్చానుకచ్ఛం,
జగ్ధ్యాః జ్యోష్ఠ్యధికసురభిం గన్ధమామ్రాయ చోర్వాన్యః
సాన్ధ్యస్తేజలలవముచః సూచయిష్యన్తి మాన్దమ్.

టీ. సారణ్ణాః = జింకలు (ఏనుగులు, తుమ్మెదలు); అర్ధరూఢైః = సగము మొలచిన, కేసరైః = కింజల్కములచే, హరిశ్ కపిశం = ఆకుపచ్చ వర్ణమును నలుపుపచ్చవర్ణమును గల, నీపం = నేలకడిమి పువ్వును, దృష్ట్యా = చూచియు, తథా=అట్లు, ఆసుకచ్ఛం = పచ్చిక పట్టులయందు, ఆవిర్భూత ప్రథమముకుళాః, ఆవిర్భూత=మొలచిన, ప్రథమముకుళాః=తొలి మొగ్గలు గల, కన్దలీః=నేలయరంటిచెట్టును, జగ్ధ్వా=తిసియను, అరణ్యేషు = అడవుల యందు, అధిక సురభిం=మిక్కిలి సువాసనగల, ఉర్వాశ్విః=భూమియొక్క, గన్ధం = వాసనను, ఆహ్లాదం చ = మూర్కొనియు, జల లవ ముచః = ఉదక బిందువుల గురియుచున్న, తే = నీయొక్క, మార్గం = త్రోవను సూచయింపఁగలిగి = సూచించఁ జేయఁ గలవు.

తా. నీ వక్కడ వర్షించు తొలుకరి వానచేత నేలకడిమి చెట్లు పూచును. నేలయరంటలు మొలచును. ఆభూములు చినుకులచే దడిసి పరిమళించును గనుక నీవు దాంటి పోయిన తరువాతను గూడ నక్కడ జింకలు కడిమి పూలను కోరుచుండుట చేతను నేలయరంటలు దినుచుండుటచేతను నాభూముల నాఘ్రాణించుటచేతను నక్కడివారికి నీవు వర్షించి పోయిన మార్గ మెఱుక పడఁ గలదు.

నీపమితి. సారణ్ణాః మత్తజ్ఞాః. కురణ్ణా చా 'సారణ్ణాశ్చకే భృగ్జే కురణ్ణే చ మత్తజ్ఞే' ఇతి విశ్వః. అర్ధరూఢైః ఏకదేశోద్భతైః, కేసరైః కింజల్కైః, హరిశం పాలాశవర్ణం, కపిశం శ్యావవర్ణం, శ్యావమరణిమితియూపత్ 'పాలాశో హరితో హరితో' ఇతి 'శ్యావః స్యాత్కపిశో ధూమ్రధూమశా కృష్ణోపితే' ఇతి చామరః. హరితం చ తత్కపిశంచ* 'వర్ణోవర్ణేన' ఇతి సమాసః. నీపం స్థలకదంబుకుసుమం 'అథ స్థలకదంబుకే నీపః స్యాత్పులకే' ఇతి శబ్దాన్తః. దృష్ట్యా సంప్రేక్ష్య, విసిత్వేతి యావత్, తథా, కచ్చే వ్యనూపే వ్యనుకచ్ఛం * 'అవ్యయం విభక్తి' ఇత్యాదివా విభక్త్యర్థే వ్యయ్యాభావః. జలప్రాయ మనూపం స్యాత్పుంసి కచ్చస్తథావిధః

ఇత్యుమరః. అవిరూప ప్రథమాః ప్రథమోత్పన్నా ముకుళా యాసాం తాః, కన్దశీః భూమికదళీః. ద్రోణపర్ణి స్నిగ్ధకన్దా కన్దశీ భూకదళ్యసి' ఇతి శబ్దార్థవే, జగ్ద్వా భక్షయత్వా * 'అదో జగ్ధిః' ఇతి జగ్ద్వాదేశః. అరణ్యేషు, అధిక సురభిమ్ అతిస్థూణితర్పణం, 'దగ్ధారణ్యేషు' ఇతి పాతే 'దగ్ధమ్' యత్యధికగిశేషణ మర్థవత్సాన్యత్, కన్దశీశ్చ దృష్టైవేత్సన్యాయో ద్రష్టవ్యః, నీపందప్తేతిపాతే దన్తైశ్చిత్వేత్సర్థః, ఉర్వాన్యః భూమేః, గన్ధ మా స్థూయ జలలవమచః మేఘస్య, తే తవ, మార్గం, సూచయ్యన్తి అనుమాపయ్యన్తి, యత్ర యత్ర పృష్టి కార్య నీపకుసుమాదికం దృశ్యతే తత్రతత్ర త్వయా పృష్ట మి త్యనుమాయత ఇతి భావః.

అమౌఖిన్దుగ్రహణచతురాంశ్చుతకా వేక్షమాణాః

శ్రేణీభూతాః పరిగణనయా నిర్దిశంతో బలాకాః,

త్వామాసాద్య స్తనితసమయే మానయ్యన్తి సిద్ధాః

సోత్కంఠాని ప్రియసహచరీ సూత్రమాలిన్గితాని. 22

టీ. అమౌఖిన్దు గ్రహణ చతురాంశ్చుతకా - అమౌఖిన్దు = ఉదక బిందువులను, గ్రహణ = పట్టుకొనుటయందు, చతురాంశ్ = సమర్థము లైన, చాతకాం = చాతకపక్షులను, వేక్షమాణాః = చూచుచున్నవారై, శ్రేణీ భూతాః = పంక్తులు తీరిన, బలాకాః = కొక్కెరపక్షులను, పరిగణనయా = లెక్కపెట్టుట చేతను, నిర్దిశంతః = చేతులచేః జూపుచున్నవారైన, సిద్ధాః = సిద్ధపురుషులు, స్తనిత సమయే = నీవు ఉఱిమినప్పుడు, సోత్కంఠాని = వేడుకతోఁ గూడికొనిన, ప్రియసహచరీ సమ్భ్రుమాల్లిన్గితాని - ప్రియసహచరీ = ప్రియురాండ్రయొక్క, సమ్భ్రు = విలాసముచేత నైన, ఆల్లిన్గితాని = ఆలింగనములను, ఆసాద్య = పొంది, త్వాం = నిన్ను, మానయ్యన్తి = పూజింపఁగలరు.

తా. (ఈశ్లోకము ప్రక్షిప్తమని వ్యాఖ్యానమునఁ జెప్పబడి యున్నది) నీవు వర్షించునప్పుడు చాతకపక్షులు చినుకులు క్రిందఁ బడక మున్నే కొక్కెతోఁ ద్రావును. కొక్కెరపక్షులు

బారులు దీరి యాకసమున సంచరించు నప్పుడు సిద్ధులను దేవ
యోని విశేషులు ఆ చాతకములను బలాములను జూచు
చున్నవారై నీవు ఉజ్జీమినప్పడు భయముచేర దమంత వచ్చి
కొగిలించుకొనిన తమప్రియురండ్ర కొగిలింతలను బొంది
నిన్ను మిక్కిలి పూజింపఁ గలరు ఇందు స్త్రీలు వచ్చి పురుషు
లను పురుషప్రార్థన లేకయే కొగిలించుట పురుషుల కాండాతి
శయము కావున నిన్ను విశేషించి పూజింతు రని భావము.

ప్రక్షిప్త మపి వ్యాఖ్యాయతే.—

అప్పు ఇతి. అమృతబిహ్లానాం, వర్షోదబిహ్లానాం గ్రహణే 'సర్వం
సహజతత మమ్మ స చాతకావామ్' ఇతి శాస్త్రాద్భూస్పృహోపస్య తేషాం
రోగహేతుత్వా దస్తరాల ఏవ స్వీకారే, చతురాం శ్చాతకాకా, వీక్ష
మాణాః కాతుకాత్పశ్యంతి, శ్రేణీభూతాః బద్ధపక్ష్యైః * ఆభూతతదభూవేచ్యైః
బలాకాః బకపక్ష్యైః, పరిగణనయా ఏకాద్యే తిప్ర ఇతి సంఖ్యానేన, నిర్దిశంతః
హస్తేన దర్శయంతః, సిద్ధాః స్తనేతనమయే త్వదగ్నితకాలే సోత్కృష్టాని ఉత్కృ
ష్టాపూర్వకాణి, ప్రియసూచరిణాం, సంభ్రమేణాత్కృతా న్యాసాద్య, స్వయం
గ్రహణాజ్జేషసుఖమనభూయేత్వర్థం, త్వాం మానయిష్యమి, త్వన్నిమిత్తత్వా
త్పుఖలాభస్యేతి భావః.

ఉత్పక్వామి ద్రుతమపి సఖే మత్ప్రియార్థం యియాసోః
కాలక్షేపం కరుభసురభౌ పర్వతే పర్వతే తే,
శుక్లాపాద్మైః సజలనయనైః స్వాగత్యత్య కేశాః

ప్రత్యుద్యాతః కథమపి భవ్యానుమాశు పక్షవన్శ్యత్. 23

టీ. సఖే = స్నేహితుడా! మత్ప్రియార్థం = నాప్రితికొఱకు,
ద్రుతం=శీఘ్రముగా, యియాసోః = పోవఁ గోరిన వాడవైనను, తే = నీకు,
కరుభ సురభౌ - కరుభ = కొడిశ పూలచేత, సురభౌ = సరిమలించుచున్న,
పర్వతేపర్వతే=ప్రతి పర్వతమునందు, కాలక్షేపం = కాలము గడచి పోవు

సర్గ:

టను, ఉత్పత్త్యామి=ఉడిపించుచున్నాను, సజల నయనైః - సజల = ఆనంద
బాష్పములతోఁ గూడిన, నయనైః = నేత్రములు గల, శుక్లాపాద్యైః =
(తెల్లని కనుగొనఁగల) నెమళ్లు చేతను, కేశాః = (వాని) ధ్వనులను, స్వాగతీ
కృత్య=స్వాగత వచనమునుగా చేసి, ప్రత్యుద్యాతః=ఎదుర్కొనఁ బడినవాడ
వై, భవాన్ = నీవు, కథమపి=ఎట్లైనను, ఆశు=శీఘ్రముగా, గంతుం = పోవు
టను, వ్యవస్థేత్ = ప్రయత్నింపుము.

తా. మిత్రుడా! నీవు నాకుఁ బ్రీతిజేయ వలయు నని
శీఘ్రముగాఁ బోవఁ దలచినవాడవయ్యును మార్గముతోఁ
బ్రతిపర్శితమునందును కొడిశఁచెట్లు పూచియుండఁగా నెమళ్లు
తమ కేశలచేతఁ గుశల ప్రశ్నచేసి యెదుర్కొని యతిధిపూజఁ
జేయుచుండఁను. అప్పు డాలస్థముచేయక శీఘ్రముగాఁబోవఁ
బ్రయత్నింప వలయును.

ఉత్పత్త్యామితి. హేనభే మేఘు, మన్వియార్థం యథాతథా, ద్రుతం
క్షీప్రం, 'లఘు క్షీప్ర మరం ద్రుతం' ఇత్యమరః. యియా సాః యాతు
మిచ్ఛోరసి * 'యాతేః సన్నతాదప్రత్యయః' తే తవ, కతుభైః కుటజ
కుసుమైః, సురభౌ సుగన్ధిని, 'కతుభిః కుటజేఽర్హసే' ఇతి శబ్దార్థసే. పర్వతే
'పర్వతే ప్రతిపర్వతం * విస్సాయాం ద్విరుక్తిః, కాలక్షేపం కాలవిలम्బనం
క్షేపా విలम्బే సిద్ధాయాం' ఇతి విశ్వః ఉత్పత్త్యామి ఉత్ప్రేక్షే. విలమ్బ
హేతుం దర్శయ న్నాశుగమనం ప్రార్థయతే శుక్లేతి—సజలాని సానస్త
బాష్పాణి, నయనాని యేహం తైః, శుక్లాపాద్యైః పయూరైః 'పయూరో
బర్హిణో బర్హి శుక్లాపాద్య శిఖావలః' ఇతి యాదవః. కేశాః స్వవాణీ,
'కేశా వాణీ పయూరస్య' ఇత్యమరః. స్వాగతీకృత్య స్వాగతవచనీకృత్య,
ప్రత్యుద్యాతః ప్రత్యుద్గతః, పయూరవాణీకృతాలింభ్య ఇత్యర్థః. భవాన్,
కథమపి యథాకథించిత్, ఆశు గస్తుం, వ్యవస్థేత్ ఉద్యుజ్జీత ప్రార్థ
నే లిన్ * 'శేషే ప్రథమః, ఇతి ప్రథమపురుషః, శేషశ్చాయం భవచ్ఛబ్దో
యచ్ఛదస్త్య చ్ఛబ్దాభ్యుతిరేకాత్. 'స్వాగతీకృత్య కేశా' ఇత్యత్ర కేశా స్వా

రోఽప్యమాణస్య స్వాగతవచనస్య ప్రకృతి ప్రత్యుద్గమనోపయోగాశ్చరిణా
మాలంకారః - తదుక్తమలంకారసర్వస్వే—ఆరోఽప్యమాణస్య ప్రకృతోప
యోగీ త్యే పరిణామః' ఇతి.

పాణ్డుచ్ఛాయోపవనవృతయః కేతకైః సూచిభిన్దై
రీదారమైభ్యర్థహబలిభుజామాకులగ్రామచైత్యాః,
త్యయ్యాసన్నే పరిణతఫలశ్యామజమ్బూననాంతాః
సమృత్యస్తే కతియదినస్థాయిహంసా దశార్ణాః.

24

టీ. త్వయః = నీవు, ఆసన్నే = సమీపించిన వాడ వగుచుండగా,
దశార్ణా = దశార్ణములను దేశములు, సూచి భిన్దైః-సూచి = మొగ్గలకొనల
యందు, భిన్దైః = వికసించిన, కేతకైః = మొగలి పూవులచేత, పాణ్డు
చ్ఛాయోపవన వృతయః - పాణ్డుచ్ఛాయా = తెల్లని కాంతిగల, ఉపవన =
ఉద్యాన వనములయొక్క, వృతయః = చుట్టువెలుగులుగలవియు, గృహ బలి
భుజాం = కాకులుమున్నగు గ్రామ్య పక్షులయొక్క, నీదారమైభ్యః = గూండ్లు
కట్టుటలచేత, ఆకుల గ్రామ చైత్యాః - ఆకుల = తోటలపడు నట్టి, గ్రామ
చైత్యాః = రచ్చ చెట్లు గలవియును, పరిణతఫలశ్యామ జమ్బూ పనాంతాః-
పరిణత=పండిన, ఫల=పండ్లచేత, శ్యామ=నల్లనైన, జమ్బూ = నేరేడు చెట్ల
యొక్క, వన = తోటలచేత, అంతాః = అందము లైనవి గను, కతిపయ
దిన స్థాయి హంసాః-కతిపయ దిన = కొన్ని దినములు, స్థాయి=ఉండునట్టి,
హంసాః = హంసలు గలవిగను, సమృత్యస్తే = కాంగలవు.

తా. నీవు దశార్ణ దేశములను సమీపించు నప్పటికి ఆ
దేశములయందు తోటలవెలుగులలో మొగలి పూవులు పూచి
ఆ వెలుగులు తెల్లగా నుండును. గ్రామముల యందలి రచ్చ
వ్రాకులయందుఁ బక్షులు గూండ్లు కట్టుకొనును. ఆ చెట్లు
కదలుచుండును, నేరేడుచెట్లు ఫలవంతములై నల్లగ నుండును.
హంసలు కొన్ని దినములే యక్కడ నుండునవి యగును.

పాణ్డీవ్రితి.—హేమేషు, త్వయి, ఆసన్నే సంనికృష్టే, సతి, దశార్ణా నామ జనపదాః, సూచిభిన్నైః, సూచిషు ముకళాగ్రేషు భిన్నైః వికసితైః, ‘కేతకీముకళాగ్రేషు సూచిః స్యాత్’ ఇతి శబ్దార్థవే. కేతకైః కేతకీకుసుమైః, పాండుచ్ఛాయాః హరిణవర్ణాః, ఉపవనానాం, పుత్రయః కర్ణికశాఖావరణాః యేషు తే తథోక్తాః. ‘ప్రాకారో వరణః సాలః ప్రాచీనం ప్రాస్తతో పులిః’, ఇత్యమరః. తథా, గృహబలిభుజాం కాకాః గ్రామపక్షిణాం, సింహారమ్భైః కులాయసిర్దానైః ‘కులాయా నీడ మస్త్రీయమ్’ ఇత్యమరః. చిత్రాయా ఇమాని వైత్యాని రథ్యావృక్షాః, ‘వైత్య మాయతనే బుద్ధబిమ్బే చోద్దేశ పాదసే’ ఇతి దుద్రః. ఆకులాని సంకిర్ణాని, గ్రామేషు వైత్యాని యేషు తే తథోక్తాః. తథా, పరిణతైః పక్షైః, ఫలైః శ్యామాని యాని జమ్బూవనాని, తైః, అన్తాః రమ్యాః, ‘మృతా వవసితే రమ్యే సమాప్తావస్త ఇవ్యతే’ ఇతి శబ్దార్థవే. తథా, కలిపయేష్వేవ దినేషు స్థాయినో హంసా యేషు తే తథోక్తా ఏవం విధాః, సంపత్యన్తే భవిష్యన్తి. ‘పాటాయువతి స్తోక కలిపయ—’ ఇత్యాదినా కలిపయ శబ్దస్యోత్తరపదత్వేఽపి దినశబ్దస్యోత్తరత్వ మస్య శాస్త్రస్య ప్రాయశత్వాత్.

తేమాం దిక్షు ప్రథితవిదిశాలక్షణాం రాజధానీం

గత్వా సద్యః ఫలమవికలం కాముకత్వస్య లభ్యా,

తీరోపాస్తస్తనితసుభగం పాస్యసి స్వాదు యత్త

త్సభ్రూభజ్జం ముఖమివ పయో వేత్రవత్పాశ్చలోర్చి. 25

టీ. దిక్షు = దిక్కులయందు, ప్రథిత విదిశా లక్షణాం - ప్రథిత = ప్రసిద్ధ మైన, విదిశా లక్షణాం = విదిశ యనెడు పేరుగల, తేమాం=ఆదేశార్థదేశములయొక్క, రాజధానీం = ముఖ్య పట్టణమును, గత్వా = పొంది, సద్యః = అప్పుడే, కాముకత్వస్య = విలాసిగా నుండుట యొక్క, ఆవికలం = సమగ్రమైన, ఫలం = ప్రయోజనమును, లభ్యా=పొందఁబడఁగలదు, యత్ = ఏకారణమువలన, స్వాదు=మధురమై, చలోర్చి-చలం=కదలుచున్న, ఊర్చి =

తరుగములు గల, వేత్రవత్సాః=వేత్రవతీ నదియొక్క, పయః = ఉదకమును, సభూభంగం = బొనుముడితోఁ గూడునిన, ముఖమివ = అధరమును వలె, తీరోపాంత స్తరిత సుభగం=తీరోపాంత=బిడ్డు బాపునందు, స్తరిత = ఉలుము చేత, సుభగం = సుందరముగా, పాశ్యసి = పానముచేయఁ గలవో.

తా. ఆ దశార్ణదేశములకు గాజభూమి యగు విదిశాపట్టణము సగల దిక్కులయందును బ్రసిద్ధ మైనది. అక్కడికి నీవు పోయినప్పుడు కామునికీఁ గలుగు ఫల మంతయు నీకుఁ గలుగును. ఎట్లనఁగా ఆ పట్టణ సమీపమునందు వేత్రవతి యను నది గలదు. మధురమై కదలుచుండెడు తరుగములు గల యుదకమును బొనుముడిపాటుతోఁ గూడికొనిన ప్రియురాలి యధరమునువలె రతిరూజితముఁ జేయునటుల తిన్నగా నులుముచుఁ బానముఁ జేయఁగలవు.

లేవామితి. దిక్షు, ప్రథితం ప్రసిద్ధం విశేషి, లక్షణం నామధేయం, యస్యాస్తాం 'లక్షణం నామ్ని చిహ్నా చ, ఇతి విశ్వః. లేవాం దశార్ణానాం సంబంధినిం, ధీయస్తేనాస్యామితి ధానీ * 'కరణాధికరణయోశ్చ' ఇతి ల్యుట్. రాజ్ఞాం ధానీ, రాజధానీ * 'కృద్యోగా చ షష్ఠీ సమ్యుతే' ఇతి వక్తవ్యా త్సహస్యః. తాం ప్రధాననగరీం, 'ప్రధాననగరీ రాజ్ఞాం రాజభానీతి కథ్యతే' ఇతి శబ్దాష్టవే. గత్వా ప్రాప్య, సద్యః కాముకత్వస్య విలాసి తాయాః. 'విలాసి కాముకః కామీ స్త్రీపరో రతిలమృటః, ఇతి శబ్దాష్టవే. అవికలం సమగ్రం, ఫలం ప్రయోజనం, లభ్యా లప్యతే, త్వయేతిశేషః * కర్తణీ లుట్, కుతః, యత్ యత్కారణాత్, తత్, స్వాదు మధురం, చలా ఊర్ధ్వాయా యస్యతత్, చలార్చి తరజితం వేత్రవత్సా నామ నద్యాః, పయః, సభూభంగం భ్రుకుటియుక్తం దశసపీడయేతిభావః, ముఖమివ అధరమివేత్యర్థః, తీరోపాంతే, తటప్రాంతే, యత్ స్తరితం గర్జితం, లేన సుభగం యథాతథా, స్తరితశబ్దేన మణిత మపి ధ్వన్యతే * ఊర్ధ్వముచ్చలితకణ్ఠా నాసికం హుజ్జృతం మణిత మప్రభూషవత్' ఇతి లక్షణమ్. పాశ్యసి *

విజితేద్వత్* భామినా మధరాస్వాదః సురతా దతిరిచ్యతే’ ఇతి శాస్త్రనియ
మాదితి భావః.

నీచై రాఖ్యం గిరిమధివనే స్తత్ర విశ్రామ హేతోః
స్త్యత్సమ్యక్కాశ్చుక్కితమిప్రాథమ్యైః కదమైః
యః పణ్యస్త్రీరతిపరిమళోద్ధారిభిర్నాగరాణా
ముద్దామాని ప్రథయతి శిలావేశ్చ భిర్యావనాని. 26

టీ. తత్ర = ఆ విశాచపట్టణ సమీపమునందు, విశ్రామ హేతోః =
శ్రమదీర్ఘ కొనుటకు, ప్రాథమ్యైః = చక్కగా వికసించిన పూవులుగల,
కదమైః = కడిమి చెట్లుచేతను, త్వత్సమ్యక్కాశ్చుక్కితమి = నీవు తూడుటవలన,
పులకితమిన = గగుర్పాటు గలిగి నట్లున్న, నీచై రాఖ్యం గిరిం = నీచై యను
పేరుగల గిరియందు, అభివనే = నివసింపుము, యః = ఏనీచైర్గిరి, పణ్యస్త్రీరతి
పరిమళోద్ధారిభిః-పణ్యస్త్రీ = వేశ్యలయొక్క, రతి = సురతములయందలి, పరి
మళ = పరిమళమును, ఉద్ధారిభిః = వెడలఁ గ్రక్కుచున్న, శిలా వేశ్చభిః =
గుహలచేత, నాగరాణాం = పురజనులయొక్క, ఉద్దామాని = అధికములయిన,
యావనాని = యావన నులను, ప్రథయతి = ప్రకటింపఁ జేయుచున్నది.

తా. ఆ విశాచపట్టణ సమీపమున నీవు విశ్రమించు
టకు దగిన చోలు గలదు. ఏది యనిన, సఖుడవైన నీవు
తూడుట జేరి పూచిన కడిమిచెట్లు చేసిన ప్రేమాతిశయ
మున గగుర్పాటుగలది యగు నీచైర్గిరి గలదు. అందు నివ
సింపుము. అక్కడ మిగుల ముక్కువగల వేశ్యలతో గూడి
కొనిననాగరపురుషులయొక్క యావనాతిశయములఁ దెలియఁ
గలవు.

నీచైరితి. హేమేఘ, తత్ర విశాచసమీపే, విశ్రామా విశ్రమఃఖేదా
వనయః* భావార్థే ఘోరప్రత్యయః. స నివహేతుః, తస్య విశ్రామహేతోః
విశ్రామకారణాత్, విశ్రామార్థమిశ్యర్థః. * ‘షష్ఠీహేతుప్రయోగే’ ఇతిషష్ఠీ.

విశ్రామేత్సత్ర * 'నోదాత్తోపదేశస్య మాన్తస్యానాచమేః, ఇతి పాణినీయే
 వృద్ధిప్రతిషేధేఽపి * 'వాశ్రమోహా' ఇతి శాస్త్రాన్యాకరణే వికల్పేన వృద్ధి
 విధానాద్రూపసిద్ధిః, ప్రాథమ్యమైః ప్రబుద్ధమనుమైః, కదమైః సీవవృత్తైః,
 త్వత్సమూర్కాత్ తవనక్లాత్, పులకా అస్య జాతాః పులకితః* తారకాదిత్వా
 దితచ్చుత్తయః, పులకితమివ సజ్జాతపులకమివ. స్థితం, నీచైరి త్యాఖ్యా యస్య
 తం నీచైరాఖ్యం, గిరి మధివసేః, గిరా వసే రిత్సర్థః * 'ఉపాన్వధ్యాద్వసః, ఇతి
 కర్తవ్యం, యో నీచైర్గిరిః, షణ్మ్యాః క్రయ్యాః, స్త్రియః పణ్యస్త్రీయః వేశ్యాః,
 'నారస్త్రీ గణికా వేశ్యా ప్యాస్త్రీ రూపజీవినీ' ఇతి శబ్దార్థవే. తానాం రతిః,
 'యః పరిమళో' గంధవిశేషః, 'నిమద్ధో' తే పరిమళో గంధేజనునోహరే' ఇత్యమరః,
 శమ్, ఉద్గిరన్తి ఆవిష్కర్షన్తి; ఇతి తథోక్తాని, త్రైః, శిలాపేతభిః కన్దరైః,
 నాగరాణాం, పౌరాణామ్, ఉద్దామాని ఉత్కటాని, యావనాని, ప్రథయతి
 ప్రకటయతి, ఉత్కటయావనాః క్వచిదనురక్తా వారాజ్లహా విస్తన్నువిహార
 కాజ్ఞిణ్యో మాత్రాభియాన్నిశితసమయే కంచన వివిక్తం దేశమాశ్రిత్య
 రమన్తే తచ్చాత్ర బహుళమస్తీతి ప్రసిద్ధిః. అత్రోద్గారశబ్దో గౌణార్థత్వాన్న
 జుగుప్సావహాః, ప్రత్యుత కావ్యస్యాతిశోభాకర ఏవ, తదుత్తం దణ్డినా, 'నిష్ఠ్యా
 తో దీర్ఘవాస్తాది గౌణవృత్తి వ్యపాశ్రయమ్, అతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్య
 కక్షం విగాహతే' ఇతి.

విశ్రాంతః సన్న్వృజ వననదీతీరజాతాని సీష్ణ

న్నుద్యానానాం నవజలకైర్యూధికాజాలకాని,

గర్జన్వేదాపనయసరుజాక్లాంతకర్ణోత్పలానాం

ధాయాదానాత్త ణపరిచితః పుష్పలావీముఖానామ్. 27

టీ. (తత్ర=అనీచైర్గిరియందు) విశ్రాంత స్పృక్ = శ్రమః దీర్ఘకాలిన
 వాడ వగుచు, వన నదీతీర జాతాని - వన = అడవులయందలి, నదీ=విల్లయొ
 క్కు, తీర = ఒడ్డులయందు, జాతాని=పుట్టిన (మొలచిన), ఉద్యానానాం
 =విహార వనముల సంబంధము లయిన, యూధికా జాలకాని = మొల్లమొగ్గ

లను, నవ జల కణైః = క్రొత్త నీటిచుక్కలచేత, సింధుకౌ = తడుపుచున్న వాడవై, గంజ స్వేదా పనయన రుజా క్షాంత కర్ణోత్పలానాం-గంజ=చెక్కిల్ల యందలి, స్వేద=చెరుటను, అపనయన=పోగొట్టుటచేతనైన, రుజా=బాధచేత, క్షాంత = వాడిన, కర్ణోత్పలానాం = చెవికొనల నుంచుకొనిన నల్లగలువలుగల, పుష్పలావీ ముఖానాం - పుష్పలావీ = పువ్వులుగోయల స్త్రీలయొక్క, ముఖానాం = ముఖములకు, ఛాయా దానాత్ = నీడనిచ్చుటవలన (కాంతి నిచ్చుటవలన), త్విణ పరిచితః=కొంచెమునేపు పరిచయముగలవాడవై, వ్రజ= పొమ్ము.

తా. మేముడా! నీవు ఆ నీచైర్గిరియందు శ్రమదీర్చు కొనుచు అక్కడ నుండు విహారములయందు ఏరుల యొడ్డుల యందు మొలచిన మొల్లమొగ్గలను ఒడ్డుపుచు పూవులుగోయు చున్న స్త్రీలను ఎండచేత చెరుట పట్టుకుండునట్లు నీడను గలుగఁ జేయుము. ఆ యుపకారముచేత వారికిని నీకును పరిచయము కలుగును. అట్టి కాముకిసంబంధము నీకు మిక్కిలి సంతోషకర మగు నని భావము.

విశ్రాంతి. విశ్రాంతః సక్ తత్ర నీచైర్గిరా విసితాధ్వశ్రమః సక్, పనే, అరణ్యే, యా నద్యస్తాం తీరేషు జాతాని స్వయంరూఢాని ఆకృత్రి మాణీశ్వర్యః, 'నదనదీ—' ఇతి పాఠే. * 'పుమాన్ స్త్రీయా' ఇత్యేకశేషా దుర్వాహః, ఉద్యానానాం ఆరామాణాం సంబంధీని, యూధీకాజాలకాని మాగధికుసుమముకుళాని, 'అథ మాగధీ గణికా యూధికా' ఇత్యమర్యః. 'కొరక జాలక కలికా కుడల ముకుళాని తుల్యాని' ఇతి హలాయుధ్యః. నవజల కణైః, సింధుకౌ ఆర్ద్రీకర్షకౌ, అత్ర సింధుతేరార్ద్రీకరణార్థత్వా ద్వివద్రీవ్యస్య కరణత్వం, యత్ర తు ఉరణమర్థస్తత్ర ద్రవద్రవ్యస్య కర్తృత్వం యథా— 'రేతః సిక్త్యా కుమారీషు' 'సుఖై ర్నిసింధువైమివామృతం త్వచి' ఇత్యేవమాది, ఏవం కిరతీత్వాదీనామపి 'రజః కిరతి మారుతః' 'అవాకిరక్ వయోవృద్ధా స్తం లాజైః పారయోషితః' ఇత్యాది వ్యర్థభేదాశ్రయణేన రజోలాజాదీనాం మేఘ—4

కర్తృత్వకరణత్వే వేదితవ్యే, తథా, గజ్జయోః కపోలయోః స్వేదస్య, అపనయ
నేన, ప్రసూర్ణనేః యా, యజా పీడా * భిదానిత్వాదజ్ఞే ప్రత్యయః, తయా
క్తాస్తాని స్థానాని; కర్ణోత్పలాని యేషాం తేషాం తథోక్తానాం, పుష్పాణి
లునస్తీతి పుష్పలావ్యః పుష్పావచాయీకాః స్త్రీయః * 'కర్ణజ్యోతిః' *
'టిడ్డాజ్'—'ఇత్యాది' జీవే, తానాం ముఖాని తేషాం, ఛాయాయాః
అనాతపస్య, దానాత్, కాన్తిదానం చ ధ్వన్యతే, 'ఛాయా సూర్యప్రియా
కాన్తిః ప్రతిచ్ఛి మహతమ' ఇత్యునురి. 'కాముకదర్శనా త్కామక్షీనాం
ముఖవిశాసా భవతీతిభావః, త్విజపరివితః త్విజం సంస్పృష్టః సత్, న తు చిరం
కార్యవిలम्బనాత్, ప్రజగచ్ఛ.

వక్రః పథా యదపి భవతిః ప్రస్థితస్యోత్తరాశాం
సౌధోత్పన్నప్రణయవిముఖో మాన్స్తభూసజ్జయిన్యాః,
విద్యుద్ధానుస్ఫురితచక్రైర్వ్యత్ర పౌరాన్ధనానాం
లోలాపాజ్జైః న గమసే లోదన్వైర్వృద్ధిభిరప్యాః.

28

టీ. ఉత్తరాశాం=ఉత్తరపు దిక్కుగూర్చి, ప్రస్థితస్య = ప్రయాణము
చేయుచున్న, భవతిః=నీకు, ఉజ్జయిన్యాః=ఉజ్జయినీపట్టణముయొక్క, పథాః =
మార్గము, ఏక్రోయదపి = వంకరైనదైనను, ఉజ్జయిన్యాః = ఉజ్జయినీపట్టణము
యొక్క, సౌధోత్పన్నప్రణయ విముఖః-సౌధ = మేడలయొక్క, ఉత్పన్నః=
ఉపరిభాగములనుండి, ప్రణయః=పరిచయమునకు, విముఖః = పరాక్షుభుడవు
(ఇష్టములేనివాడవు), మాన్స్తభూః=కావలదు, యత్ర = ఏముజ్జయినీయందు,
విద్యుద్ధాను స్ఫురిత చక్రైః-విద్యుద్ధాను = మెరుపుదీగలయొక్క, స్ఫురితః=
మెరియుటవలన, చక్రైః = భయపడిన, లోలాపాజ్జైః-లోల=చలించుచున్న,
అపాజ్జైః=కటాక్షములగుట, పౌరాన్ధనానాం = పురస్థితియొక్క, లోచనైః=
నేత్రములచేత, న గమసే యది = క్రిడింపక యుంటివేని, వృద్ధిభిః = మోస
పుచ్చబడినవాడవు, స్యాః=అగుదువు.

తా. ఓమేఘుడా! ఉత్తరపు దిక్కునకుఁ బోవుచున్న నీకు ఉజ్జయినీమార్గము వంకరైనను ఉజ్జయినీఁ బోవలసినది. ఎందుకనగా, అక్కడి స్త్రీలు నీ మెటుపులను జూచి భయపడుదురు; అప్పుడు వారిబెడరుచూపు బహు సుందరముగ నుండును; అసౌందర్యమును జూడనియెటల నీజన్మము విష్ణుమోజనదుగును గావున.

వక్ర ఇతి. ఉత్తరాకాం ఉదీపిం విశం ప్రతి, ప్రస్థితస్య భవతి, వాఙ్మాః ఉజ్జయినీమార్గః, వక్రాయదపి దూరో యద్యపీత్యర్థః, విద్యామత్తరవాహిన్యా నిర్విధ్యాః ప్రాగ్భాగే కియత్ప్రసి దూరే స్థితోజ్జయినీ, ఉత్తరాపథస్తు నిర్విధ్యాయాః పశ్చిమ ఇతి వక్రత్వం తథాపి, ఉజ్జయిన్యాః వికాలానగరస్య, ‘వికాలోజ్జయినీ సమే’ ఇత్యుత్పలః. సౌధానాం, ఉత్పన్నేషు ఉపరిభాగేషు ప్రణయః పరివయః ‘ప్రణయః స్యా త్వరిచయే యాచ్ఛామాం సౌహృదేఽపి చ’ ఇతియాదవః, తస్య, విముఖః పరాజ్ఞుభో మాన్వభూః వభవే రిత్యర్థః*స్తోత్రరే లక్ష్ చ’ ఇతి చకారాదాశిరర్థే లక్ష్. *‘సమాజ్యోగే’ ఇత్యుడాగమప్రతిషేధః. యత్ర ఉజ్జయిన్యాం, విద్యుద్దామాం విద్యుల్లతానాం, స్ఫురితేభ్యః, స్ఫురణేభ్యః చకితైః భీతైః, లోలాపాదైః చచ్చలకటాక్షైః పారాజ్ఞానానాం, లోచనైః నయనైః స రమసే యః, వజ్ఞితః ప్రతారికః, స్యాః జన్మవైఫల్యం భవే దిత్యర్థః.

వీచిత్తోభ స్తనితవిహగశ్రేణి కాశ్చీగుణాయాః

సంసప్తవ్రాత్యః స్థలితసుభగం దద్ధుతానర్తనాభేః,

నిర్విధ్యాయాః పథి భవ రసాభ్యస్తాః సన్నిపత్య

స్త్రీణామాద్యం ప్రణయవచనం విభ్రమోహి ప్రియేషు. 29

టీ. మిత్రుడా! పథి = మార్గమునందు, వీచిత్తోభ స్తనితవిహగశ్రేణి కాశ్చీగుణాయాః-వీచి=అలలయొక్క, తోభ=కదలుటచేత, స్థలిత = ధ్వని చేయుచున్న, విహగ = [హంసాది]పక్షులయొక్క, శ్రేణి = పంక్తియనెను,

కాశ్చీగుణాయాః=మొలనూలుగలదియ, స్థలితసుభగం-స్థలిత=తోట పాటు చేత, సుభగం=సుందరముగా, సంసర్పస్త్వాః=ప్రవహించు [పోవు] చున్నదియు, దర్శితావర్తనాభేః-దర్శిత=చూపబడిన, ఆవర్త=నుడియ నెడు, నాభేః=బొడ్డు గలదియు నగు, నిర్విధ్యాయాః = నిర్వింధ్యయనెడు [వింధ్యపర్వతమునుండి యుక్తముగాఁ బారునట్టి] నదితో, సన్నిపత్య = కూడికొని, రసా భ్యంతరః=జలము లోపలఁగలవాఁడుగా (శృంగారరసముచే నంతరంగుడవుగా). భవ = కమ్ము, స్త్రీణాం=స్త్రీలకు, ప్రీయేష=ప్రియులవిషయమై, విభ్రమః=విలాసము, ఆద్యం=మొదటిదియగు, ప్రణయవచనం = ప్రీతివాక్యము, భవతి హి = అగు చున్నదిగదా!

తా. నీవు ఉజ్జయిని పట్టణమునకుఁ బోవునపుడు నీకు నిర్వింధ్యానదీయోగసౌఖ్యానుభవము గలుగును. ఎట్లనగా: ఆ నిర్వింధ్యానది ధ్వనించు జలపటు లనెడు మొలనూలుగలిగి తోటపడుచు ఆవర్తమును నాభినిఁ జూపుచు నడుచుచుండఁగా నతిసుందరముగ నుండును. దానిం గూడి శృంగారరస మనుభవించఁగలవు. స్త్రీల తమ విలాసములచేతనే తమ యభిప్రాయములం బ్రయులకుఁ దెల్పుదురు గదా?

సంప్ర త్యుజ్జయినిం గచ్ఛత స్తస్య మధ్యేమార్గం నిర్విధ్యాసంబన్ధ మాహ.—వీచీలి. హేమేఘ, పథి ఉజ్జయినీపథే, వీచిత్తోభేః తరక్లచలనేన, స్తనితానాం ముఖరాణాం*కర్తరి క్షి, విహగానాం హంసానాం, శ్రేణిః పక్షిరేవ, కాశ్చీగుణో యస్యాస్తస్యాః, స్థలితేన, ఉపలఘ్నలనేన మదఘ్నలితేన చ, సుభగం యథాతథా, సంసర్పస్త్వాః ప్రవహస్త్వా గచ్ఛస్త్వాశ్చ, తథా, దర్శితా ప్రకటితా ఆవర్తః అమృతాం భ్రమ వివ నాభి ర్మయా, 'స్యా దావర్తోఽమృతాం భ్రమః' ఇత్యుచరః, నిహక్రిస్తా విధ్యా నిర్విధ్యా నామనదీ * 'నిరాదయః క్రాంతా ద్యుర్ధే పశ్చిమ్యా' ఇతి సమాసః * 'ద్విగుప్తాప్తాపన్నాలమ్'— ఇత్యాదినా పరవల్లిక్లతా ప్రతిషేధః, తస్యా వద్యాః, సన్నిపత్య సంగత్య, రసః జలం అభ్యంతరే యస్య సః, అన్యత్ర,

రసేన శృంగారేణ ఆభ్యుత్తరః ఆస్తరజః, భవ, సర్వథా తస్యా రస మనుభవేత్స
 ధః, ‘శృంగారాదా జలే వీర్యే సువర్ణే విషతుక్రయోః, తిక్తాదా వస్తుతే చైవ
 నిర్వాసే పారదే ధ్వనా, ఆస్వాదే చ రసం ప్రాహుః’ ఇతి శబ్దార్థవే. నను
 తత్ప్రార్థనామస్తరేణ కథం త త్రానుభవో యుజ్యత ఇత్యత ఆహ స్త్రీణామితి.-
 స్త్రీణాం ప్రియేషు విషయే, విభ్రముః విలాస ఏవ, ఆద్యం ప్రణయవచనం
 ప్రార్థనావాక్యం, హి, స్త్రీణా మేష స్వభావో యద్విలాసైరేవ రాగప్రకా
 శం న సు కణ్ఠత ఇతి భావః, విభ్రమశ్చాత్ర నాభిసందర్శనాది రుక్త ఏవ.

వేణీభూతప్రతను సలిలా సా త్వతీతస్య సీన్ధుః

పాణ్డుచ్చాయా తటరుహతరు భ్రంశిభిః పరైః.

సౌభాగ్యం తే సుభగ విరహావస్థయా వ్యజ్ఞాయ న్రి

కార్యం యేన త్యజతి విధినా స త్వయైవోపపాద్యః. 30

టీ. వేణీభూత ప్రతను సలిలా, వేణీభూత = జడగా నుండు నట్టి,
 ప్రతను = నూత్నముగ, సలిలా = ఉదకముగలదియు, అనగా జడగా నట్లు
 బడిన మెండ్రుకలు కలదని భావము. తటరుహ తరు భ్రంశిభిః-తట = ఒడ్డుల
 యందు, రుహ = మొలచిన, తరు = చెట్టునుండి, భ్రంశిభిః = జారిపడిన,
 జీర్ణ పరైః=ఎండు టాకులచేత, పాణ్డుచ్చాయా = తెల్లనికాంతి గలదియు,
 సుభగ = సుందరుడా! విరహావస్థయా = ఎడఁబాసి యుండుటచేత, అతీ
 తస్య = (ఇంతకాలము) గడచి వచ్చిన, తే = నీయొక్క, సౌభాగ్యం =
 సౌందర్యమును, వ్యజ్ఞాయ న్రి = ప్రకాశించుచున్నదైన, సాసిన్ధుః = అనిర్విం
 ధ్యానది, యేన విధినా = విద్యాపారముచేత, కార్యం = విరహముచేత నైన
 చిక్కిపోవుటను, త్యజతి = విడిచి పెట్టుచున్నదో, సః = అవ్యాపారము,
 త్వయైవ=నీచేతనే, ఉపపాద్యః=సంపాదించు దగినది.

తా. మేఘుఁడా! మిక్కిలి సుందరుండ వగు నిన్ను
 ఎడఁబాయుటచేత ఆ నిర్వింధ్యానది సన్నని జాలుగాఁ బారు

చున్న జలమనే జడ వేసికొని బిడ్డలయందు మొలచి యున్న చెట్లనుండి రాలిన యెండిపోయిన యాకులచేతఁ దెల్లఁ బారి నదై యాట్టివిరహావస్థచేతఁ జూచువారికి (ఈనిర్వింధ్య ప్రియుఁడెంతో సుందరుఁడు గావుననే యతని నెడఁబాసి యీనది యంత చిక్కినది యనుకొనినట్లు) నీ చక్కఁదనముఁ బ్రచురించుచున్న యీ నిర్వింధ్యకు సంతోషము కలుగు నట్లు ప్రవర్తించుము.

నిర్విణ్ణాయా విరహావస్థాం వర్ణయంస్తన్ని. రాకరణం ప్రార్థయతే.—

వేణీతి. అవేణీ వేణీభూతం వేణ్యాకారం, ప్రతసు ప్రోకంచ, సలిలం, యస్మాః సా తథోక్తా, అన్యత్ర వేణీభూత కేశపాశేతి చ ధ్వన్యతే, రోహస్థీతి రుహః, ఇరుపథ లక్షణః క ప్రత్యయః, తటయా రుహో యే తరవస్తేభ్యో భ్రశ్యస్థీతి తథోక్తైః, జీర్ణవర్ణైః శుష్కపత్రైః, పాణ్డుచ్చాయా పాండువర్ణా, ఆతపివ, హేనుభగ, విరహావస్థయా, పూర్వోక్తప్రకారయా కరణేన ఆతీతస్య వితాపంతం కాల మతీత్య గతస్య, ప్రాపితస్యేత్యర్థః. తే తవ, సాభాగ్నిం సుభగత్వం *హృద్భగ సిన్ధ్వస్తే పూర్వపదస్యచే' త్యుభయపదవృద్ధిః. వ్యజ్ఞాయస్తి ప్రకాశయస్తి, సఖిలు సుభగో యమగ్నాః కామయన్తి ఇతి భావః, సా పూర్వోక్తా, సిన్ధుః నదీ నిర్విణ్ణాఖ్యా, 'స్త్రీ నద్యాం చా నదే సిన్ధు ర్దేశభేదే ఽమృతౌ గజ' ఇతి వైజయన్తీ. యేన, విధినా వ్యాపారేణ, కార్యం త్యజతి స విధిః త్యయైవ, ఉపపాద్యః కర్తవ్యఇత్యర్థః. సచ విధి రేకత్ర వృష్టి రన్యత్ర సంభోగః తదభావనిబంధనత్వా త్కార్యస్యేతి భావః. ఇయం వజ్రమీ మదనా వస్థా, ఉక్తం చ రతిరహస్యే—'నయనస్త్రీతి ప్రథమా చిత్రానన్తస్తతో ఽథ సంకల్పః, నిద్రోచ్ఛేదస్తనుతా విషయనివృత్తి స్తపానాశః, ఉత్తాదో మూర్ఛా మృతిరిత్యేవం స్మరదకా దక్షైవ స్యుః' ఇతి. 'తామతీతస్య' తిహార మౌత్త్య సిన్ధుర్నామ నద్యుత్తరమితి వ్యాఖ్యానం తు, సిన్ధుర్నామ కశ్చిన్నదః కాశ్చీర దేశేఽస్తి నదీతు తత్రాపి నాస్తి ఇత్యుపేక్ష్యమిత్యాచక్ష తే.

ప్రాప్త్యావస్తీనుదయనకథాకోవిది గ్రామవృద్ధాః
 పూర్వోద్దిష్టా మనుసర పురీం శ్రీవిశాలాం విశాలాం,
 స్వల్పీభూతే సుచరితఫలే స్వర్గణాం గాం గతానాం
 శేషైః పుణ్యైర్వృత్తమివ దివః కాన్తిచుట్టణమేకమ్. 31

టీ. ఉదయన కథా కోవిద గ్రామ వృద్ధాః-ఉదయన = వత్సరాజు
 యొక్క, కథా = కథలను, కోవిద = బాగుగా చెలిసిన, గ్రామ వృద్ధాః =
 గ్రామముల యందలి పెద్దవారు గల, అవస్తీః=అవంతి దేశములను, ప్రాప్యః=
 పొంది, పూర్వో ద్దిష్టాం = పూర్వమందుఁ జెప్పఁబడినదై, శ్రీవిశాలాం- శ్రీ =
 సంపదచే, విశాలాం = గొప్పదైనదియు, సుచరితఫలే = (స్వర్గభోగ రూప
 మైన) పుణ్య ఫలము, స్వల్పీభూతే = కొంచ మైనది కాఁగా, గాం=భూమిని,
 గతానాం = పొందిన, స్వర్గిణాం = స్వర్గలోకము నందలి సుఖము నను
 భవించు వారియొక్క, శేషైః = అనుభవించఁగా మిగిలినట్టి, పుణ్యైః = పుణ్య
 ములచేత. హృతం = తేఱబడిన, కాన్తిమత్ = మిక్కిలి వెలుగుచున్నట్టి,
 ఏకం = ముఖ్యమగు, దివః = స్వర్గముయొక్క, భంజమో = భాగమో యను
 నట్లున్న, విశాలాం=ఉజ్జయిని పట్టణమును, అనుసర=పొందుము.

తా. అవంతి దేశము ప్రసిద్ధమైనది. ఆ దేశమందలి
 గ్రామములయందుండు పెద్దవారుదయన మహారాజు వాసవ
 దత్త యను కన్యను దెచ్చుట మొదలగు కథలను చెలిసి
 యుండుడు. ఆ దేశమందు ముందఁ నే జెప్పిన విశాలా పట్టణ
 మున్నది. దానియందు సంపద యొక్కవ. పండియు స్వర్గానుభ
 వము జేయువారి యొక్క పుణ్యఫలము కొంచెము ఉండఁగా
 నాస్వర్గసౌఖ్య మనుభవించుటకు దెచ్చిన స్వర్గభాడమో! అను
 ట్లు (అనఁగా స్వర్గతుల్యముగా) నున్నది.

ప్రాప్యేతి.—విదస్తీతి విదాః *ఇగుపథలక్షణః కః, ఓకసో వేద్య
 ఛానస్య విదాః కోవిదాః *ఓకారలోపః పృషాదరాదిత్వా త్యాధుః, ఉద

యశస్య వశ్యరాజస్య, కథానాం వాసవదత్తాహరణాద్యత్వద్భుతో పాఖ్యా
నానాం, కోవిదాః తత్త్వజ్ఞాః, గ్రామేషు యే వృద్ధాస్తే నన్తి యేషు తాన్,
అవస్తీక్ తన్నామజనవదాన్, ప్రాప్య, తత్ర, పూర్వోద్దిష్టాం పూర్వోక్తాం
'సౌధోత్సర్గప్రణయవిముఖో మాస్తభూ రుజ్జయిస్యా' ఇత్యుక్తాం, శ్రీవిశా
లాం సంపత్తిచహతీం, 'శోభా సంపత్తివద్దాసు లక్ష్మీః శ్రీరీవ దృశ్యతే' ఇతి
కాశ్వకః, విశాలాంపురీం ఉజ్జయిసిం, అనుసర ప్రజ, కథిమివస్థితామ్! సుచరిత
ఫలే పుణ్యఫలే, స్వర్గభోగలక్షణే, స్వల్పీభూతే అల్పవశిష్టే సతీత్యర్థః. గామ్
ఇలాం, గతానాం 'గౌ రిలా కుమ్భిసి షమా' ఇత్యమరః, ఘనరసి భూలోక
భాజామిశ్యర్థః, స్వర్గిణాం స్వర్గవతాం జనానాం, శేషైః భుక్తావశిష్టైః,
పుణ్యైః సుకృతైః, హృతమ్ అనీతం, స్వగ్రార్థానుష్ఠితకర్త శేషాణాం స్వర్గ
వాసస్యావశ్యంభానాదితి భావః, కాన్తిరస్యాస్తీతి, కాన్తిమచో ఉజ్జ్వలం, సార
భూత మిశ్యర్థః, ఏకం ముఖ్యం. యద్వా భుక్తాదప్యత్, 'ఏకే ముఖ్యాన్యకే
వలా' ఇత్యమరః. దివః స్వర్గస్య, ఖణ్డిమివస్థితామి త్యుత్ప్రీక్షా. ఏతేనాతిక్రష్ట
సకలభూలోక నగలసౌభాగ్యసారవత్త్వముజ్జయిస్యా వ్యభిలే.

దీర్ఘి కుర్వక్ సటు సుదకలం కూజితం సారసానాం

ప్రత్యూషేషు స్ఫుటితకమలామోదమైత్రీకషాయః,

యత్ర స్త్రీణాం హరతి సురతగ్గానిమజ్జానుకూలః

శిప్రావతః ప్రియతమ ఇవ ప్రాప్తనాచాటుకారః.

32

టీ. యత్ర = ఏవిశాలాపట్టణమందు, ప్రత్యూషేషు = ప్రభాత 'కాల
ముల యందు, సటు = స్ఫుటమయి, మద కలం-మద = మదముచే, కలం =
అవ్యక్త మధురమైన, సారసానాం = బెగ్గురు పక్షుల యొక్క, కూజితం =
భవించి, దీర్ఘి కుర్వక్ = పొడవుగా జేయుచున్నవి యై. (ప్రియురాలికి
చాటు వాక్యముల జెప్పుచు ఆ వాక్యముల ననుసరించు పెంపుడు చిలుకలు
మున్నగు పక్షులయొక్క భవనులను ఎడతెగ కండునట్లు చేయుచున్నవాడని
భావము). స్ఫుటిత కమలామోద మైత్రీ కషాయః - స్ఫుటిత = విక

సించిన, కమలపద్మములయొక్క, ఆమోదపరిమళముతో, మైత్రీ=కూడు
టచే, కషాయః = సుగంధమైన (పరిమళము గలవాడని భావము), అక్లాసు
కూలః=తిన్నగా వీచుటఁజేసి శరీరమునకు సుఖముగా సోఁకునట్టి, (గట్టిగా
ఆలింగనముఁ జేసికొని దేహమునకు సుఖమును గలిగించునట్టి వాడని భావము.)
శిప్రావాతః=శివ్ర యను నది యొక్క (చల్లద) గాలి, ప్రార్థనా చాటుకారః-
ప్రార్థనా=రతని యాచించుట యందు, చాటుకారః=ప్రియ వచనములు
బల్కు నట్టి, ప్రియతమ ఇవ = కాంతుని చలెనే, స్త్రీణాం = స్త్రీలయొక్క,
సురతస్థానిం = రతిశ్రమను, హరతి = పోగొట్టుచున్నదో.

తా. ఆ విశాలా పట్టణ సమీప మందలి తామర
పూవులు గల శిప్రా నది గాలి వేకువను వైత్యసౌరభ్యమాంద్య
ములతోఁ గూడి రతి శ్రమగల స్త్రీల దేహమును సోకి సుఖ
ముగా వారిశ్రమ దీర్చి మరల రతిచోరు ప్రియునివలె స్త్రీలకు
భోగాభిలాషఁ బుట్టించు నని భావము.

దీర్ఘ కుర్వన్మితి.—యత్ర వికాలాయాం, ప్రత్యూషేషు ఆహర్ష
భేషు, ‘ప్రత్యూషోఽహర్షభిం కల్య’ మిశ్యమరః పటు ప్రస్ఫుటం, మద
కలం మననావ్యక్తమధురం, ‘ధ్వనౌ తు మధురస్ఫుటే కలః’ ఇత్యమరః.
సారసానాం పక్షిపక్షేషాణాం, ‘సారసో మైఖనీ కామి గోనర్దః పుష్కరా
హ్వయః’ ఇతి యాదవః. యద్వా, సారసానాం హంసానాం, ‘చక్రాక్షః
సారసో హంసః’ ఇతిశబ్దార్థవే, కూజితం దుతం, దీర్ఘ కుర్వక్ సంతానయ
న్నిత్యర్థః, యావద్వాతం శబ్దానుప్పత్రేరితి భావః, ఏతేన ప్రియతమః స్వచా
టువాక్యనుసారిక్రీడాపక్షిహంజిత మవిచ్ఛిన్నీకుర్వన్మితిచ గమ్యతే, స్ఫుటి
తానాం వికసితానాం, కమలానాం, ఆమోదేన పరిమళేన సహ యా మైత్రీ
సంసర్గః, లేన, కషాయః మరభిః, ‘రాగద్రవ్యే కషాయోఽస్త్రీ నిర్యాసేసౌర
భేరసే’ ఇతి సూదవః, అన్యత్ర విమర్దస్థి త్యర్థః. ‘విమర్దోఽస్థే పరిమళోగధే
జననసోహరే, ఆమోదః సోఽపస్త్యూరీ’ ఇత్యమరః. అక్లాసుకూలః మాన్యాత్
గాత్రసుఖస్పర్శిః, అన్యత్ర గాఢాలింగనదత్తగాత్రసంవాహన ఇత్యర్థః. భవ

భూతినా చోక్తమ్. 'అశిఖిలపరిరమైర్దత్తసంవాహనాని' ఇతి, సంవాహ్య
 నైచ సురకశ్రాన్తాః సీయై ర్యువతయః, ఏత తక్మవి రేవ వక్ష్యతి, 'సంభో
 గానై మమ సముచితో హస్తసంవాహనానాం' ఇతి, శిప్రావామ కాచిత్త
 త్రత్యా నదీ, తస్యా వాతః, శిప్రావాతః, శిప్రాగ్రహణం శైత్యద్యోతకార్థం,
 ప్రార్థనా సురతయాచ్ఛా, తత్ర చాటు కరోతీతి తథోక్తః, పునః సురతార్థం
 ప్రియవచనప్రయోక్తేశ్వర్థః * కర్తవ్యణ్ణ్యత్యయః; ప్రియతమః వల్లభ
 ఇవ, స్త్రీణాం, సురతద్దానిం పూర్వరతిభేదం, హరతి నుదతి, చాటూక్తిభి
 ర్విస్తృతపూర్వరతిభేదాః స్త్రీయః ప్రియతమ ప్రార్థనాం సఫలయస్తీతిభావః.
 'ప్రార్థనాచాటుకారః' ఇత్యత్ర 'ఖడ్జితనాయికానునేతా' ఇతి వ్యాఖ్యానే
 సురతద్దానిహరణం న సంభవతి, తస్యాః పూర్వం సురతాభావాత్, పశ్చాత్తన
 సురతద్దానిహరణం తు నేదాసి న్తనకోపశమకార్థచాటువచనసాద్య మిత్యుపేక్షై
 వోదితా వివేకినాం; 'జ్ఞాతేన్యానన్దవికృతే ఖడ్జితేర్హ్యకహయితా' ఇతి
 దశరూపకే.

హారాన్తాగాం స్తరశగ్గుటికా నోక్తిశః శబ్దశుక్తిః
 ఘాసశ్యామాన్తగతమణీసున్తయూఖప్రరోహణ,
 దృష్ట్యా యస్యా వివణిచితాన్విద్రుమాణాం చ భద్రాణా
 సంలక్ష్మ్యనే సలిలవిభయ స్తోయమాత్రావశేషాః. 33

టీ. (ఇక మూడు జ్ఞోకములు ప్రక్షిప్తములు) యస్యాం=వివిశాలా
 పట్టణముదు, నోక్తిశః = నోట్టకొలది, వివణిషు = అంగడి వీధులయందు,
 రచితా = పెట్టబడి యున్న, తారా = శుద్ధములైన, తరశగ్గుటికా =
 నాయకరత్నములను, హారా = ముత్యాల హరములను, శబ్ద శుక్తిః =
 శంఖములను ముత్యపు చిప్పలను, ఘాస శ్యామాన్త-ఘాస = పచ్చికపల్లె,
 శ్యామాన్త = శ్యామ (ఆకుపచ్చ) వర్ణము గలిగి, ఉన్నయూఖప్రరోహణ-
 ఉన్నయూఖ=ఎక్కువ కాంతులయొక్క, ప్రరోహణ = మొలకలుగల
 (అనగా కాంతులు పైకి మొలకలెత్తుచు మిక్కిలి వెలుంగుచున్న), మరకత
 మణీక = గరుడ పచ్చలను, విద్రుమాణాం = పగడములయొక్క, భద్రాణా =

ఖండములను, దృష్ట్యా = చూచి, సలిల నిధయః = సముద్రములు, తోయ మాత్రావశేషాః-తోయమాత్ర = ఉదకము మట్టుకే, ఆవశేషాః = మిగతగలవిగా, సంలక్ష్యంతే = ఊహించబడుచున్నవో.

తా. ఆనిశాలాపట్టణమందలి యంగళ్లలో కోట్లకొలది యుంచబడిన శ్రేష్ఠంబగు రత్నములఁ జూచి జనులు సముద్రములతో నుదకములప్పు రత్నములు లేవు. ఏమన అన్ని సముద్రములతోని రత్నములు చేరిగదా యింతచేసి రాసులగును అని యెంచుచుండును. (అసంగ నాళ్ళడి రత్నసంపద సముద్రములకిన్న నెక్కుడని భావము.)

ఇతరం ప్రక్షిప్తమపి శ్లోకత్రయం వ్యాఖ్యాయతే.—

హారానితి. యస్యాం నిశాలాయాం, కోటికో విజణిషు పబ్బవీధికాసుః, ‘విజణి పబ్బవీధికా’ ఇత్యమరః. రచితాః ప్రసారితాః, ఇదం విశేషణం యథాల్లింగం, సర్వత్ర సంబధ్యతే, తాకా శుద్ధాకా, ‘తారోముక్తాది సంశుద్ధా తరణే శుద్ధమాక్తికే’ ఇతి విశ్వః. తరల గుటికాకా మధ్యపణిభూత మహారత్నాకా, ‘తరలా హారమధ్యగః’ ఇత్యమరః. ‘విజ్ఞే మణౌ మహారత్నే గుటికా బద్ధిపాదజే’ ఇతి శబ్దార్థపే. హారాకా ముక్తావళీ, తథా, కోటిశః. శబ్దాకా కమ్బూంశ్చ శుక్తిశ్చ ముక్తాసాఫీటాంశ్చ, ‘ముక్తాసాఫీటః స్త్రీయాం శుక్తః శబ్దః స్యాత్కమ్బు రస్త్రీయాం’ ఇత్యమరః. ఘాసః బాలత్పణం, తద్వచ్ఛియాకా, ‘శష్పం బాలత్పణం ఘాసో యవసం తృణ మర్జున’ మిత్యమరః. ఉన్నయూఖప్రరోహికా ఉద్దళశర్వజ్కురాకా, మరకమణికా గారుడరత్నాని, తథా, విద్రుమాణాం భజ్గాకా-ప్రవాళ భజ్గాంశ్చ దృష్ట్యా, సలిలనిధయః సముద్రాః, తోయమాత్రావశేషా యేషాం తే తాదృశాః సంలక్ష్యంతే తథానుమాయంత ఇత్యర్థః, రత్నాకరాదవ్యతిరీచ్యతే రత్నసంపభిరితి భావః.

ప్రద్యోతస్య ప్రియదుహితరం వత్సరాజోఽత్ర జప్రే
హౌమం తాలద్రుమవనమభూదత్ర తన్వైవ రాజ్ఞః,

అత్రోద్భాసితః కిల నళగిరిః స్తమ్భముత్పాట్య దర్శన
దిత్యాగస్త్రాప్రయతి జనో యత్ర బహునభిజ్ఞః. 34

టీ. అత్ర = ఇచ్చట, వత్సరాజః = వత్సదేశపు జేడు, (ఉదయనుడు) ప్రద్యోతస్య = ప్రద్యోతనుడును విశాలాపురనాథునియొక్క, ప్రియదుహితరం = మద్దుబిడ్డను (వాసవదత్తను), జప్రే = హరించెను. అత్ర = ఇక్కడ, తన్వైవ రాజ్ఞః = ఆరాజుయొక్కయే, హైమం = బంగారుదైన, తాళద్రుమ వనం = తాటి తోపు, అభూత్ = ఉండెను. అత్ర = ఇక్కడ, నళగిరిః = నళగిరి యను (ప్రద్యోతనుఁ డింద్రునిచే పొందఁబడిన) ఏనుఁగు, దర్శాత్ = మదముచే, స్తంభం = కట్టుగంటమును, ఉత్పాట్య = పెట్టి గింటి, ఉద్భాసితః కిల = ఎగురుచుఁ దిగి గెంటు, ఇతి = అని, (ఇట్టివలెచే) అభిజ్ఞః = పూర్వపురగథలను చెలిసిన, జనః = జనము, ఆగస్తూక్ = దేశాంతరమునుండి వచ్చి, బంధూక్ = బంధువులను, యత్ర = విశాలాపట్టణమునందు, రమయతి = వినోదపఱచుచున్నదో.

కా. ఆ విశాలా పురియందు తన యిడ్డను పచ్చిన బంధుమిత్రుల కా పునఃవాస్తవ్యులు తొల్లి యచ్చటచ్చట జరిగిన కథలను చెప్పి వినోదింపుచుందురు. (అనఁగా నాపట్టణ మద్యతచరిత్రల వివేక్షియు గావున జూడఁదగిన దనిభావము.)

ప్రద్యోతస్యతి. — అత్ర ప్రదేశే, వత్సరాజః వత్సదేశాధీశ్వర ఉదయనః, ప్రద్యోతస్య ప్రద్యోతనాన్న ఉజ్జయినీనాయకస్య రాజ్ఞః, ప్రియదుహితరం వాసవదత్తాం, జప్రే జహిర, అత్ర స్థలే, తన్వైవ రాజ్ఞః ప్రద్యోతస్య, హైమం సావర్ణం, తాళద్రుమవన మభూత్, అత్ర నళగిరియా మేష్టదత్తస్తనీయా గజః, దర్శాత్ మదాత్, స్తమ్భం ఆలాసం, ఉత్పాట్య ఉద్భృత్య, ఉద్భాసితః ఉత్పత్య శ్రమణం కృతవాక్ కిల, ఇతి ఇథం భూతాభిః కథాభి రిత్సర్థః, అభిజ్ఞః పూర్వోక్తకథాకోవిదో జనః, ఆగస్తూక్ దేశాంతరాదాగతాః * 'నిత నిగమి' త్యాదినా బోణాదికస్తుప్ర

త్యయః. బహు స్మృత వికాలాయాం, రమయతి వినోదయతి, అత్ర భావికా
లంకారః. తదుక్తమ్—‘అతీతానాగతం యత్ర ప్రత్యక్ష త్వేన లక్ష్యతే, ఆత్య
దృఢతార్థ కథనా ద్భావికం త దుదాహృతం’ ఇతి.

పత్తశ్శామా దినకరహయస్ఫర్ధినో యత్ర వాహః
శైలోదగ్రాస్త్యమివ కరిణో వృష్టిమంతః ప్రభేదాత్,
యోధాగ్రణ్యః ప్రతిదశముఖం సంయుగే తస్థివాంసః
ప్రత్యాదిష్టాభరణరుచయశ్చన్ద్రహాసప్రణాజ్ఞైః. తిస్

టీ. యత్ర = ఏ వికాలా నగరియందు, వాహః = గుఱ్ఱములు, పత్త
శ్శామాః = అకుపచ్ఛని రంగుగలవి గనుకనే, దినకర హయస్ఫర్ధినః- దినకర =
సూర్యునియొక్క, హయ = గుఱ్ఱములతో, స్ఫర్ధినః = బరిపిడి గలవి (అనగా
సమాన మైనవి. శైలోదగ్రాః- శైల = కొండలపై, ఉదగ్రాః = ఉన్నతము
లైన, కరిణః = ఏనుగులు, ప్రభేదాత్ = మదము గారుటవలన, త్వమివ =
నీవలె, వృష్టిమంతః = వర్షముగలవి, యోధాగ్రణ్యః = భటశ్రేష్ఠులు, సం
యుగే=యుద్ధమునందు, ప్రతిదశముఖం = రావణాసురున కెదురుగా, తస్థి
వాంసః=నిలిచినవారు గనుకనే, చన్ద్రహాసప్రణాజ్ఞైః - చన్ద్రహాస = రావ
ణుని ఖడ్గముచే నైన, ప్రణ=గాయములయొక్క, ఆజ్ఞైః=చిహ్నములచేత,
ప్రత్యాదిష్టాభరణ రుచయః-ప్రత్యాదిష్ట = తిరస్కరింపఁ బడిన, ఆభరణ =
భూషణములయొక్క, రుచయః = కాంతి గలవారుగా, భవంతి = అగు
చున్నారు.

తా. అక్కడి గుఱ్ఱము లాకుపచ్ఛ వన్నె రంగు గలిగి
శీఘ్రగమనము గలవి. అక్కడి యేనుగులు నీవు వర్షించినట్లు
మదజలమును వర్షించునవి. అక్కడి వీరులు రావణాసురునితో
పోరి యాతని చంద్రహాసము దెబ్బల కోర్చిన శూరులు ఇట్టి
సర్వోత్కృష్టమైన పట్టణ మవశ్యము చూడవలయును.

పత్నీతి.—హేజలద, యత్ర విశాలాయాం, వహాః హయాః, పత్రశ్యామాః పరాశవర్ణాః అతపివ, దినకరహయస్పర్ధినిః పర్జతో వేగవత్పూర్వాశ్వకల్పాః, తథా, శైలోదగ్రాః శైలవదున్నతాః, కరిణిః, ప్రభేదాల్ మదస్తావాద్ధేతో, స్వమివ, పృష్టిమస్తః, అగ్రం నయస్తీత్యగ్రణ్యః *సత్సాద్విష ఇత్యాదివా క్విప్* అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతే, ఇతివక్తవ్యాణ్ణిష్ఠం, యోధానామగ్రణ్యః భటశ్రేష్ఠాః, సంయుగే యజ్ఞే. ప్రతిదశమఖం ఆభిరావణ, శక్తివాంసః స్థితవస్తః, అతపిన, చంద్రహాసస్య రావణాసే, వ్రణాః క్షతాశ్లేప, అఙ్గాః చిహ్నిని, తై. 'సప్త'హాసో రావణాసాః సన్నిహితేఽసి చ క్వచిత్' ఇతి శాశ్వతః. ప్రత్యాపిష్టాభరణరుచయః ప్రతిషిద్ధి భూషణకాస్తయః, శస్త్రప్రహారా నివ వీణాణాం భూషణ మితి భావః, అత్రాపి భావాలంకారః.

జాలాద్ధిరై రుపచితవపుః కేశసంస్కారధూపై

ర్బన్ధప్రీత్యా భవనశిఖిర్బద్ధతనూత్మోపహారః,

హార్ష్యవ్యస్థాః కుసుమసురభివ్యధ్వభేదం సయేథాః,

సశక్తికైః లలితవనితాపాదరాగాజ్జితేషు.

36

టీ. జాలాద్ధిరై = గవాక్షలనుండి బయలు వెడలిక, కేశసంస్కారధూపై = కురులకు వాసన బట్టెడుధూపములచేత, ఉపచితవపుః = వృద్ధిబొంది పుబడిన దేహముగల వాడవై, బన్ధప్రీత్యా = బంధువను ప్రేమచేత, భవన శిఖిః = ఇండ్లయం దుండు నెమిళ్లచేత, దత్త తనూత్మోపహారః = ఈయబడిన యాటయను కానుక గలవాడవై, (అనగా నీవు నెమిళ్లకు బంధువవు గనుక అవి నీయెదుట నాట్యము నన్ని నీకు బ్రీతి సేయు నని యర్థము) కుసుమ సురభిః = పూలచేఁ బరిమళించు చున్నవై, లలిత వనితా పాద రాగాజ్జితేషు = లలిత = నుందరు లగు, వనితా = స్త్రీల యొక్క, పాద = పాదముల యందలి, రాగ = లత్రుకచేత, అజ్జితేషు = గురు తిడబడిన, హార్ష్యభు = మేడల యందు, అస్యాః = ఈయుజ్జయిని

యొక్క, లక్ష్మీ = సంపదను, పశ్యత్ = చూచుచున్నవాడవై, అధ్వ ఖేదం = మార్గానూనమును, నయేథాః = పోగొట్టుకొనుము.

తా. నీవు ఆయుజ్జయినికిఁ జోయినపుడు అచటిస్త్రీలు కేశసంస్కారమునకై చేసికొనిన ధూపములు గవాక్షముల నుండి వెలువడి నీలోఁ గలిపాను. అప్పుడు నీ దేహమునకుఁ బుష్టి కలుగును. మార్గము పడచి పచ్చినవానికి ఆప్యాయనము గలిగించినట్లుగును. (ధూపము మేళుచుగ నది ముందు చెప్పబడి యున్నది గదా) మఱియు నచటి నెమిళ్లు బంధువపు గావున నీయెదుట శాట్వము నల్పి నీకు వినోదముఁ జేయును. అంత నీవు మేడలపైఁ గూర్చుండి యా నగరమునందలి యనువలంబ సౌభాగ్యములను దిలకించి యానందింపఁ గలవు.

జాలోద్గిరీలి.—జాలోద్గిరైః గవాక్షమార్గనిర్గతైః. ‘జాలం గవాక్ష అనాయే జాలకే కపటే గణే’ ఇతి యాదవః. కేశసంస్కారధూపైః పవితా కేశవాసరాద్ధై ర్గద్రవ్యధూపైశ్శర్ధః * అత్ర సంస్కారధూపయోస్తాద ధ్యేయసి యూపదార్వాదివత్ ప్రకృతివికారత్వాభానా దశ్వఘాసాదివత్ పశ్చీనమాసో న చతుర్థీ సమానః, ఉపచితవపుః పరిపుష్టిశరీరః, తథా. బద్ధా బద్ధ రిశివా ప్రీత్యా, భవనశిఖిభిః గృహమయూరైః, ఉత్త్రోన్మత్త్య మేవోపహార (ఉపాయనం) యస్తే న తథోక్తః, ‘ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహరత్తుధో పదా’ ఇత్యుచరః. తునుమైః, సురభిషు సుగంధిషు, లలితపవితాః సుందరస్త్రియః, ‘లలితం త్రిషు సుందరం’ ఇతి శబ్దార్థపే. తాసాం, పాదరాగేన చరణాత్కార సేన, అఙ్కిలేషు చిహ్నిలేషు, హర్షేషు ధనికభవశేషు. అస్యాః ఉజ్జయిన్యాః, లక్ష్మీం పశ్యత్, అధ్వనా అధ్వగమసేన, ఖేదం క్షేకం, అధ్వ శ్రమం, నయేథాః అపసయ.

భర్తుః కణ్ఠచ్ఛనిరితి గతైః నాదరం వీక్ష్యమాణః

పుణ్యం యాయా స్త్రిభువనగురోద్ధామ చణ్డిశ్వరసన్య,

ధూతోద్ధానం కువలచురజోగన్ధిర్గన్ధాత్మా
స్తోయక్రీడానిరతమువతిస్సానతి కైర్నరుద్భిః.

37

టీ. భర్తః=తమ స్వామియొక్క, కణ్ధచ్చవి రితి=కంతము కాంతివంటి కాంతిగలవాడవను మేతువువలన (అనగా శివునికంతమునలె నట్లగ నుండు వాడవు గనుక), గణైః=ప్రమథగణములచేత, సాదరం=ఆదిరసముతోఁగూడ, వీక్ష్యమాణః=పరికించి చూడఁబడినవాడవై, త్రిభువన గురోః=ముల్లఃకముల కును నాధుండైన, చండీశ్వరస్య=చండికావతి యగు శివునియొక్క, పుణ్యం= పవిత్రమగు, ధామ=స్థానమును, యాయాః=పొందుము, (ఆ పుణ్యక్షేత్రము నకుఁ బోవు, అది ముక్తిక్షేత్రముగా నాన జన్మసాఫల్య మగు నని భావము. ఇంతియకాదు భోగక్షేత్రమును జయియొన్నది. ఎట్లనఁగా? ఆక్షేత్రము) కువలయ రజో గన్ధిభిః = కలువపూల పరిమళము గలవియు, తోయక్రీడా నిరత యువతి స్సాన తి కై - తోయ క్రీడా = జలక్రీడలనుండు, నిరత = ఆసక్తలయిన, యువతి=జవరాండ్రయొక్క, స్సాన = (చందనాన్ని స్నానీయ వస్తువులచేత, తి కైః = సువాసనగలవియగు, గన్ధవత్కాః=గంధవతీ (మీఁదినండి వచ్చు) నదియొక్క, మరుద్భిః = వాయువులచేత, ధూతోద్ధానం - ధూళి= కదల్చుబడిన, ఉద్ధానం=తోటలు గలది.

తా. మఱియు నీకు విశేషలాభము, అది ఈశ్వరుని తావు, నీ దర్శనముచే నీయందు ప్రేమగలిగి ప్రమథులు నీకు సహాయపడుదురు. లౌకిక సందమును గల్గు. ఎట్లన : అచట గంధవతి యను కలువపూలు మెండుగానున్న నది గలదు. అందు స్త్రీలు స్నానములు చేయుదురు. వారి స్నానీయ చందనాదుల పరిమళమును కలువ వాసనయుఁ గొనివచ్చు గాలులు యద్భుతముఁ గదల్చుచుండును, ఈ మూఁడు విధములైన పరిమళము

లతోఁ జల్లగాలి మెల్లగ వీచుచుండును గాన మిగుల సుఖము గలుగును.

భర్తరితి.—భర్తః, స్వామినో నీలకణస్య భగవతః, కణశ్రేవ, ఛవిర్య స్వాసౌ కణచ్చవి, ఇతి హేతోః, గణైః ప్రమత్తైః, ‘గణస్తు గణనాయాం స్వా ర్థణే ప్రమథే చయే’ ఇతి శబ్దార్థః. సాదరం యథా కథా, వీక్ష్య మాణః సత్, ప్రియవస్తుసాదృశ్యా దపి ప్రియత్వం భవేదితి భావః, త్రయాశాం భువనాశాం సమాహరన్తి భువనమ్ * ‘తద్భితార్థ—’ ఇత్యాదినా సమాసః * ‘పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్య’ ఇతిస్త్రీలింగతా ప్రతిషేధః, తస్య గురోః త్రైలోక్యనాథస్య, చణ్డీశ్విరస్య కాత్యాయనీ వృద్ధభస్య, పుణ్యం పావనం, ధామ మహాకాళాఖ్యం స్థానం, యాయాః, గచ్ఛ * విధ్యుక్తో లిజ్ శ్రేయస్కరత్వా స్సర్వథా యాతచ్ఛమితి భావః, ఉక్తంచ స్కాన్దే “ఆకాశే తారకం లింగం పాతాళే చాటకేశ్వరం, మర్త్యలాకే మహాకాలం దృష్ట్వా క్షామ మవాప్నుయాత్” ఇతి. న కేవలం ముక్తిస్థాన మిదం క్రిస్తు నిలాసస్థాన మవీత్యాహ ధూమేతి, కవలయః జ్యోగ్ధిభిః ఉత్పలరాగగర్భవద్భిః, తోయ క్రిడాను జలవిహారేషు, నిరతానామ్ ఆసక్తానాం, యచితీనాం, స్నానం స్నాన్త్యనేనేతి స్నానీయం చక్షనాది * కరణే ల్యుట్ * ‘స్నానీయేఽభివచే స్నానమ్’ ఇతి యాదవః. తేన, లిక్తైః సురభిః * ‘కటుతిక్తకమయోస్తు సౌర క్షేఽపి ప్రక్షీర్తితాః’ ఇతి హలాయుధః. సాగ్ధ్యాతిశయార్థం విశేషణ ద్వయం, గర్భవత్కానామనద్వాస్త్రత్యాయా, మరుద్భిః మరుత్తైః, ధూతో ద్వానం కమ్పితాక్రీడ మితి ధామ్నో విశేషణమ్.

అపవ్యక్తస్త్రిన్వలధర మహాకాలమాసాద్య కాలే

స్థాతివ్యం తే నయనవివయం యాచిత్యేతి భావః,

కుర్వస్సద్ధాబలిపటహతాం శూలినః శ్లాఘనీయా

మామస్థానాం ఫలమవికలం లప్స్యనే గర్జితానామ్. 36

టీ. జలధర = మేఘుఁడా! మహాకాళం = ముందు చెప్పిన చండీశ్వర
 స్థానమును, అన్యస్మిన్ కాలేఽసి = ఇతర సమయములయందును, అసాద్య =
 పొంది, లేనీకు (నీవు), స్థాతవ్యం = ఉండదగినది - యావత్ = ఎంతలో,
 భానుః = సూర్యుఁడు, నయన్ విషయం = చూచుచున్నామును, అత్యేతి =
 అతిక్రమించుచున్నాఁడో, (అనఁగా సూర్యుఁడస్తమించు వఱకును నీ వాచం
 డీశ్వరుని స్థానమునం నుండుము అని యర్థము.) జ్ఞాఘనీయాంఁగోనియాడఁ
 దగిర, శూలినః = ఈశ్వరునియొక్క, సన్ధ్యాబలి పటహతాం - సన్ధ్యా =
 సంధ్యావేళయందలి, బలిఃపూజయందు, పటహతాం=(వాయిం చెను) తప్పెట
 యగుటను, కర్వం = చేయుచు (అనఁగా సాయంకాలపూజయం దుఱుము
 చున్నవాడవై), అమద్వాణాంఁగోచెముగ గంభీరములైన, గర్జితానాం =
 ఉఱుములయొక్క, అవికలం = తక్కువకాని, ఫలం=ప్రయోజనమును,
 లప్స్యసే = పొందఁగలవు.

తా. మేఘుఁడా! నీ మహాకాళక్షేత్రమునందు సాయం
 కాలముదనుక యుండి యా సమయమునఁ బరమేశ్వరునికిఁ
 బూజ జరుగుచుండఁగా ఉఱిమితి వేరి పటహముల వాయించి
 నట్లుండును. నీకు గంభీరము లైన యుఱుము లున్నందుకు
 భగవత్సన్నిధిలో నుపయోగించుట పరమ శ్రేయోలాభము
 కలుగును.

ఆపీతి.—హే జలధర, మహాకాళం నామ పూర్వోక్తం చండీశ్వర
 స్థానం, అన్యస్మిన్ సన్ధ్యాతిరిక్తే, కాలే, అసాద్య ప్రాప్యాసి, లే (తవ)
 స్థాతవ్యం, త్వయా స్థాతవ్య మిత్యర్థః. *‘కృత్యానాం కర్తరివా’ ఇతి వక్త్రీ,
 యావత్ యావతాకాలేన, భానుః సూర్యః, నయనవిషయం దృష్టిచక్షం,
 అత్యేతి అతిక్రమతి, అస్తమయాత్ లే స్థాతవ్య మిత్యర్థః. యావది త్వవ
 థ్యర్థే * ‘యావత్తావత్ సాకల్యేఽపథా మానేఽనధారణే’ ఇత్యమరః.
 కిమర్థమత ఆహ, ‘కర్వన్నితి—జ్ఞాఘనీయాం ప్రశస్యాం, శూలినః, శివస్య,

సంధ్యాయాం బలిః (పూజా) తత్ర పటహతాం, కుర్వక్ సంపాదయక్,
అనుద్వాణాం కషద్గమ్భిరాణాం, గర్జితానాం, అవికలా అఖణ్డం, ఫలం,
లప్స్యసే ప్రాప్యసి. లభేః కర్తరి లృప్త్. మహాకాళనాభవిపటహతేష్విన విని
యోగాత్తే గర్జితానాం సాఫల్యం స్యాదిత్యర్థః.

పాదస్యాసక్వణితకనాస్తత్ర లీలాసధూతై
రత్నచ్ఛాయాఖచితవభిశ్చాచురైః క్లాస్తహస్తాః,
వేశ్యాస్త్యైః సఖపదసుఖాశ్చాప్యవర్షాగ్రబిహ్వా
నామోక్ష్యస్తేత్వయి మధుఃకరశ్రేణిదీర్ఘాన్కటాక్షాన్. 39

టీ. తత్ర = ఆ సంధ్యాపూజయందు, పాదస్యాస క్వణిత రశనాః -
పాదస్యాస = నాట్యమునందఁగుటలు చటచేత, క్వణిత రశనాః = మ్రోగుచున్న
మొలనూళ్లుగలవారును, లీలాసధూతైః = విలాసముచేత వీరవబడిన, రత్నచ్ఛాయా
ఖచిత వభిః - రత్న = రత్నములయొక్క, ఛాయా = క్షాంతులచేత, ఖచిత =
కప్పబడిన, వభిః = కాండలుగల, చాచురైః = చాచురములచేత, క్లాస్త హస్తాః -
క్లాస్త = బడలిన, హస్తాః = హస్తములుగలవారైన, వేశ్యాః = వేశ్యలు, త్వయి =
నీవలన, సఖపద సుఖాన్ = సఖత్వములందు సుఖకరములగు, వర్షాగ్ర బిహ్వాన్ =
నానయొక్క మొదటిచిరుకులను (అనగా మొట్టమొదటకురికిన చినుకు వారి
సఖత్వములమీదఁ బడఁగనే బహుచుఖము గలుగును.) ప్రాప్య = పొంది,
త్వయి = నీయందు, మధుఃకర శ్రేణి దీర్ఘాన్ = తుమ్మెదలబారులవలెనై పాడవు
లైన, కటాక్షాన్ = కడగంటిచూపులను, ఆ మోక్ష్యస్తే = ఉంచఁగలరు.

తా. సాయంకాల పూజయందు వేశ్యలు నాట్యము
చేయుచు చాచురములతో స్వామికి వీచుచుందురు. నీవు వారి
సఖత్వములమీదఁ బడఁగట్లు చల్లఁగా నుదక బిందువులను
వర్షించితివేని వారు క్రేగంటిచూపులతో నిన్ను జూతును. అది
నీకు అత్యంత మానందదాయక మగును.

పాదన్యాసేతి—తత్ర సన్ధ్యాబరణ, పాదన్యాయైః చరణనిత్యైః
 ర్మృత్యాజైః, క్వణితా శబ్దాయమానా, రశనా యాసాం తాస్తథోక్తాః,
 క్వణితే రకర్తకత్వాత్ “గత్కర్థాకర్తక” ఇత్యాచినా కర్తరిక్తః, లీలయా
 నిలాసేన, ఆవధూతైః కమ్పితైః, రత్నానాం కజ్జుణమణీనాం, ఛాయయా
 కాన్త్యా, భుజితాః రూషితాః, వలయః చామరదండైః యేషాం తైః * ‘పలి
 శ్చామరదండే చ జరావిష్ణుశ్చరత్తణి’ ఇతి విశ్వసే. చామరైః వాలవృజనైః, క్షుప్త
 హస్తాః, ఏతేన దైశికవృత్త్యం సూచితం, తమక్తం సృశ్యసర్వస్వే.—“భక్త
 కన్దుక వస్త్రాని దణ్డికా చామర స్రజః, వీణాది భృత్వా య తుక్కుర్మృత్యం
 తద్ దైశికం భవేత్” ఇతి. పశ్యాః మహాకాళనాథ ముపేత్య సృత్యన్త్యో
 గణికాః, క్షుప్తాః, సఖుబదేషు సఖితలేషు, సుఖాన్ సుఖకరాన్ * సుఖశబ్దా
 త్తత్కర్తృతీతి ద్యుస్తాత్ పచాద్యచ్, యద్యా, సుఖాన్ సుఖహేతుకాన్ *
 ‘సుఖహేతా సుఖే సుఖా’ ఇతి శబ్దార్థః. కర్తృస్య అగ్రబిన్ధూన్ ప్రథమ
 బిన్ధూన్, ప్రాప్య, త్వయి, పథుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్ కటాక్షాన్ అపాక్షాన్,
 ఆమాక్ష్యస్తే, ‘నైరైరశకృతాః సన్తః సద్యః ప్రత్యుపవర్షతే’ ఇతి భాషః.
 కామినీ కర్మనీయత్వలక్షణం శివోపాసనాఫలం సద్యో లభ్యమ ఇతి ధ్వనీ.

పశ్చాదుచ్చైర్భుజతరువనం మద్ధి లేనాభిలీః

సాన్ధ్యం తేజః ప్రతినవజపాపుష్పరక్తం దధానః,

సృత్యారమ్భే హరః కృపలేరార్ద్రనాగాజినేచ్ఛాం

శాన్తోద్వేగస్తిమితనయనం దృష్టభక్తిర్భవాన్యా.

46

టీ. పశ్చాత్ = తరువాత (సాయంకాల పూజనంకరమందు)

పశుపతేః = ఈశ్వరునియొక్క, సృత్యారమ్భే = నాట్యమాడ చొరకొన
 నప్పుడు, ప్రతినవ జపాపుష్ప రక్తం = క్రొత్త దాసాః పూవుపలనే యెక్కి
 వైస, సాన్ధ్యం = సంధ్యపేళయందలి, తేజః = కాంతిని, దధానః = ధరించు
 చున్నవాడివై, ఉచ్చైః = ఎత్తైన, భుజతరు వనం - భుజ = భుజములనెడు
 కరు = కెట్టయొక్క, వనం = తోచును, మద్ధిలేన = పర్వలాకారముచేత

అభిలీనః = అంతటను వ్యాపించినవాడవై, భవాన్యా = ఆ చండికాదేవి చేత, శాన్తో ద్వేగ స్తిమిత నయనం- శాన్తోద్వేగ = భయము లేనివి గనుకనే, స్తిమిత = నిశ్చలములైన, నయనం = నేత్రములు గలుగునట్లు, దృష్టభక్తిః = చూడబడిన భక్తిగలవాడవై, పశుపతేః = ద్రుప్తికి, అప్రీనాగాజి. నేచ్ఛాం = ఆర్ద్ర) = (రక్తముచేత) తడిసిక, నాగాజిన = గజచర్మమునందలి, ఇచ్ఛాం = శోరికను, హర = తీర్చుచూ.

తా. సాయంకాలపూజ పిదప శివుడు తాండవ మోడును. అప్పు డాయన యెత్తిన చేతులమీఁద సంధ్యారాగముగల నీవు వ్రాలఁగా రక్తాంకిత గజాసురచర్మకన్న రుణీయముగనున్న నిన్నుఁ జూచి గజాసురచర్మము నవేక్షింప కుండును. అప్పువారు చర్మను జూచి నప్పటివలె భయపడక నిన్ను వేడుకగాఁ జూతురు. వారియనుగ్రహమునకుఁ బాత్రుండ వగుదువు.

పశ్చాదతి.—పశ్చాత్ సన్ధ్యాబల్లన స్తరం, పశుపతేః శివస్య, నృత్యా రమ్యే తాఙ్విప్రారమ్యే, ప్రతిసవజపాపుష్పరక్తం ప్రత్యగ్రజపాకుసుమారుణం, సన్ధ్యాయాం భవం తేహో దధానః, ఉచ్చైః ఉన్నతం, భూజావిత తరవస్తేహం వనం, మణ్డలేన మణ్డలాకారేణ, అభిలీనః, అభివ్యాప్తః సకా * కర్తరిక్తః, భవాన్యా భవపత్న్యా * ‘ఇప్రీ’ వరుణ భవ శర్వరుద్ర మృడ హి మారణ్య యవ యవన మాతు లాచార్యానా మానుక్’ ఇతిదీప్ ఆరుగాగమశ్చ. శాస్త్రః ఉద్వేగః గజాజినదర్శనభయం యయోస్తే, అత ఏవ, స్తిమితే నిశ్చలే నయనే యస్మిన్కర్షణి తక్షణోక్తమ్ * ‘ఉద్వేగ స్త్వరితే జ్వలే భయే మధ్యగామిని’ ఇతి శబ్దార్థః. భక్తిః పూజ్యేష్వసురాగః * భజేః భావాథే త్రివృత్తయః. దృష్టం దృష్టా వా భక్తిర్యస్య స దృష్టభక్తిః సకా, పశుపతేః, ఆర్ద్రం శోణి తార్ద్రం, యన్నాగాజినం గజచర్మ * ‘అజినం చర్మకృత్తిః స్త్రీ’ ఇత్యమరః. తలేచ్ఛాం, హర నివర్తయ, త్వమేవ తత్ స్థానే భవేత్కర్మ. గజాసురమద్ద ‘వాన స్తరం భగవాన్ నహదేవ స్తదీయ మార్ద్రాజినం భుజమణ్డలేన విభ్రాజ్జవం

చకారేతి ప్రసిద్ధిః. * దృష్టభక్తి రితి కథం రూపసిద్ధిః, దృష్టశబ్దస్య * 'స్త్రియాః
 పుంసో' ఇత్యాది నా పుంసద్భావస్య దుష్టుత్వాత్ ఇతి * 'పూర్ణా
 స్త్రియాది ప్రి' తి నిషేధాత్ భక్తిశబ్దస్య స్త్రియాదిభు పాతా దితి? తదేత
 చోద్ధ్యం దృష్టభక్తిరితి శబ్దమశ్రిత్య ప్రతిపాతం గణన్యాభ్యానే 'దృఢం
 భక్తిరస్యేతి నపుంసకం పూర్వపదమ్ ఆదాద్భ్య నివృత్తిమాత్రపరే దృఢశబ్దే
 విద్యవేషస్యానుపకారిత్యాత్ ప్రీత్య మవివక్షిత' మితి భోజరాజస్త *
 'భక్తాచ కర్తృసాధనాయా' మిత్యేన సూత్రేణ భజ్యతే నేవ్యత ఇతి కర్తా
 ర్థత్వే భవానీభక్తిరిత్యాది భవతి, 'భావసాధనాయాం తు స్థితభక్తి ర్భవాన్యా
 మిత్యాదిభవతి' ఇత్యాహ, ఇతి తదేతస్సర్వం నమ్యగ్నివేదితం రఘువంశసంజీ
 విన్యాం 'దృఢభక్తి రితి జ్యేష్ఠే' ఇత్యత్ర, తస్మా దృష్టభక్తి రిత్వత్రాపి మత
 భేదేన పూర్వపదస్య ప్రీత్యే నపుంసకత్వే చ రూపసిద్ధి రస్తితి స్థితమ్.

గచ్ఛస్తీనాం రివణవసతిం యోషితాం తత్ర నక్తం
 రుద్ధాలాకే నరపతిః సూచిభేద్యైః సమోభిః,
 సౌదామిన్యా కనకనిః పన్నిగ్ధయా దర్శయోర్ద్వం
 తోయోత్సర్గస్తనితముఖరో మాస్తభూర్విక్లబా స్తాః. 41

టీ. తత్ర = ఆయుజ్జయనియందు, నక్తం = రాత్రియందు, రివణ
 వసతిం = స్త్రియని యింటికి, గచ్ఛస్తీనాం = పోవు చున్న, యోషితాం =
 (అభిసారిక లగు) ప్రీతు, సూచి భేద్యైః = సూదులతో భేదించు దగిన
 (మిక్కిలి దట్టమైన) తమోభిః = చీకట్లుచేత, రుద్ధాలాకే = అడ్డగింపబడిన
 చూపులు గల (అనగా కటికచీకటిచేత కొంచెమైనను గనబడ నట్టి)
 నరపతి పథే = రాజమార్గమునందు, కనక నికష స్నిగ్ధయా - కనక = బంగా
 రము యొక్క, నికష = ఒరగటయందలి రేఖవలెను, స్నిగ్ధయా = సునపు
 గల, సౌదామిన్యా = మెరుపుచేత, ఉర్ద్వం = భూమిని, దర్శయ = చూపుమా,
 తోయోత్సర్గస్తనితముఖరో - తోయోత్సర్గ = పర్చించుటచేత, స్తనిత =
 ఉడుములచేతను, ముఖరో = మ్రోయువాడవు, మాస్త భూః = కావద్దు,

(ఎందు కనఁగా) తాఁ = ఆస్త్రీలు, విక్లబాః = భయపడువారు. (అందువలన వర్షగర్జనలఁ జేయుట మని భావము.)

తా. ఆయూరిలో నభిసారికాస్త్రీలు తమ ప్రియులవద్దకుఁ జొవునపుడు కటికచీకటి గ్రమ్మ మూర్ఘము తెలియకుండును. అప్పుడు నీవు మెఱయుచుంటి వేని వారికి మూర్ఘము దెలియును. ఆ యుపకారముఁ జేయుము. ఉఱుముట వద్దు సుమా! వర్షింపను వద్దు. ఉఱిమినను మెఱసినను పాప మా జారింతులు భయపడుదురు.

ఇతం మహాకాళనాథ సేవాప్రకార మభిధాయ పున ర్నగరసంచార మేవాహ. — గచ్ఛస్తీనా మితి. తత్ర ఉజ్జయిన్యాం, నక్తం రాత్రే, రమణ జనతిం ప్రియభవనం ప్రతి * ‘వసతిరాత్రి వేక్షనోరి’త్యమరః. గచ్ఛస్తీనాం యోషితాం, అభిసారికాణా మిత్యర్థః, సూచిభిర్భృత్యైః అతిసాద్రైరిత్యర్థః, తమోభిః, దుద్ధాలాకే నిరుద్ధదృష్టిప్రసారే, సరవతిపథే రాజమార్గే, కనకస్య, నికషా, నికవ్యత ఇతి ప్యుత్పత్త్యా నికషాపలగతరేఖా, తస్యేవ, స్నిగ్ధం లేజా, యస్యాస్తయా * ‘స్నిగ్ధం తు మసృణే సాస్తే’ రమ్యే క్లిబే చ లేజా’ ఇతి శబ్దార్థః. * సుదామ్నాద్రితైకదిక్పాదామనీ విద్యుత్ * ‘లేనైకదిక్.’ ఇత్యబ్బ్రత్యయః, తయా, ఉర్విం, మార్గం, దర్శయ, కించ, తోయోత్సర్గస్తని తాభ్యాం వృష్టిగర్జితాభ్యాం, ముఖరః శబ్దాయమానః మాస్తభూః, కుతః, తాః యోషికః విక్లబాః భీరవః, తతో వృష్టిగర్జితే నకారే ఇత్యర్థః. * నాత్ర తోయోత్సర్గే స్తనిత మితి విగ్రహః, విశిష్టస్యేవ కేవలస్తనికస్యాప్యసప్త త్వాత్, న చ ద్వ్యవ్యవజ్ఞేఽల్పస్తరపూర్వనిపాత శాస్త్రవిరోధః * ‘లక్షణ హేతోః క్రియాయాః’ ఇతిసూత్ర ఏవ వివరిత నిర్దేశేన పూర్వనిపాత శాస్త్రస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనా దితి.

తాం కస్యాంచిద్భవనవలభౌ సుప్తపారావతాయాం
సీత్వా రాత్రిం చిరవిలసనాత్ ఖన్నవిద్యుత్కళత్రః,

సూర్యే దృష్టే పునరపి భవాన్వాహయేకధ్వశేషం
మద్దాయస్తే న ఖలు సుహృదామధ్యవేతార్థకృత్యాః, 42

టీ. చిర విలసనాత్ = చాలసేపు మెరియుటవలన, ఖన్న విద్యుత్ కళత్రః - ఖన్న=బడలిన, విద్యుత్ = మెరుసనెడు, కళత్రం=భార్యగలవాడ వైన, భవాన్=నీవు, సుహృ పారావతాయాం=సుహృద్రిచ్చించుచున్న, పారావతాయాం=పావురములు గల, కన్యాం చిత్=ఒకానొక, భవన వలభౌ=కొణిగ (మారు) యందు(వైభాగమునందు), తాం రాత్రిం=ఆరాత్రిని, సీత్యా=కడసి, సూర్యే=సూర్యుడు, దృష్టే=కనబడఁగా, పునరపి = తిరిగి, అధ్వ శేషం=మార్గ శేషమును, వాహయేత్=కడపుడు. సుహృదాం=మిత్రులయొక్క, అభ్యుపేతార్థకృత్యాః-అభ్యుపేత = అంగీకరింపఁబడిన, అర్థ=ప్రయోజనముయొక్క, కృత్యాః=కార్యములుగలవారు, న మద్దాయస్తే ఖలు=అలస్యము చేయరుగదా.

తా. పూర్వజ్ఞోకమునందుఁ జెప్పినట్లు నీభార్య యగు సౌదామిని మెరిసి మెరిసి యలసటఁ జెందును. అంత నామెతోఁ గూడ నీవు ఏదైన నొకయింటిమీఁద శయనించి మార్గాయాసముఁ దీర్చుకొని సూర్యోదయము కాఁగానే తిరిగి ప్రయాణము చేయుము. నీవంటివారు మిత్రుల సుపకారము జేయుట కాలస్యము చేయరు గదా!

తామితి.—చిరం, విలసనాత్ స్ఫురణాత్, ఖన్నం, విద్యుదేవ కళత్రం యస్య న భవాన్, సుహృః పారావతాః కలరవా, యస్యాం తస్యాం, వివిక్తాయామిత్యగః * 'పారావతః కలరవః కపోతః' ఇత్యురుకః. జనసంచార స్తత్రాసంభావిత ఏవేతి భావః, కన్యాంచిత్, భవనస్య, వలభౌ ఆచ్ఛాదనే, ఉపరిభాగ ఇత్యర్థః. 'ఆచ్ఛాదనం స్యా ద్వలభీ గృహణాం' ఇతి హలాయుధః. తాం రాత్రిం సీత్యా, సూర్యే, దృష్టేనతి ఉదితే ణీత్యర్థః. పునరపి, అధ్వ శేషం వాహయేత్ - తథాహి, సుహృదాం

మిత్రాణాం, అభ్యుపేతా ఆక్షేపతా, అర్థస్య ప్రయోజనస్య, కృత్యా క్రియా, యైస్తే, అభ్యుపేత సుహృదృణా ఇత్యర్థః. * సాపేక్ష ర్వైఽపిగమకత్వాత్స మాసః * ‘కృత్యా క్రియాదేవతయోః కార్యే స్త్రీ తపి తే త్రిమ’ ఇతియాదవః * ‘కృజ్ఞాశ్చ’ ఇతి చకారాశ్చ్యవ్, న మద్వాయస్తే ఖజనమద్వాభవన్తి హే; న విలమ్యన్త ఇత్యర్థః. * ‘లోహితాదిదాభ్యైఃక్యమ్, ఇతిక్యమ్, * ‘వాక్యమః’ ఇత్యాత్త నేపదమ్.

తస్మిన్కాలే నయనసలిలం యోషితాం ఖడ్జితానాం
తాన్తిం నేయం ప్రణయిభిరతో వర్తభానోస్త్వజాశు,
ప్రాలేయాన్తం కమలవదనాతోఽపి హర్తుం సలిన్యాః
ప్రత్యావృత్తస్త్వయి కరరుధి స్యాదనల్పాభ్యసూయః. 43

టీ. తస్మిన్ కాలే = ఆ (సూర్యోదయ) కాలమునందు, ప్రణయిభిః = ప్రియతములచేత, ఖడ్జితానాం యోషితాం = ఖండిత లబ్ధ స్త్రీలయొక్క, నయన సలిలం = కన్నీరు, తాన్తిం = శమమును, నేయం = పొందించదగినది, ఆతః = ఈ కారణము వలన, భానోః = సూర్యునియొక్క, వర్త = మార్గమును, ఆశు = శీఘ్రముగా, త్యజ = విడువుచూ, సోఽపి = అతడును (ఆసూర్యుఁ డును లోకులవలె), సలిన్యాః = పద్మినియొక్క (అనగా తామరతీగయొక్క), (సలిని సూర్యుని ప్రియురాలని భావము.) కమలవదనాత్ = దానియొక్క పుష్ప మనుమోమునుండి, ప్రాలే యాన్తం = మంచనెడకన్నీటిని, హర్తుం = పోగొట్టుటకు, ప్రత్యావృత్తః = పచ్చినవాఁడు, (ఈ కారణమువలన) త్వయి = నీవు, కర రుధి = చేతులను (కిరణములను) అడ్డగించితి వేని, అనల్పాభ్యసూయః = అనల్ప = ఎక్కువగు, ఆభ్యసూయః = ద్వేషము గలవాఁడు, స్యాత్ = అగును.

తా. అన్యస్త్రీరతు లయి రాత్రులం దిరిగి యుదయమున పచ్చిన నాథులనుఁ జూచి వెతఁ జెందు నాయుకల నూటించి కన్నీళ్లఁ దుడుచుట నాయకస్వభావము గదా! అట్లుగానే

సూర్యుఁ డుదయమున రాఁగానే పద్మిని యన్యరతుఁ డని
మం చనుకన్నీటితోఁ గూడియుండఁగా అవి తుడుచుటకు
సూర్యుఁడు కిరణములను కరములఁ జూపుచుండును. అప్పుడు
నీ నడ్డము పోకుము, కోడము వచ్చును. కాముకుల యిష్ట
మును జేఱుచుటవలన వారితో ద్వేషము వచ్చును. అది
శ్రేయోహానికి మూల మని యర్థము.

తస్మిన్నితి.—తస్మిన్కాలే పూర్వోక్తే సూర్యోదయకాలే, ప్రణ
యభిః ప్రియతమైః, భిజ్జితానాం యోషితాం నాయికావిశేషాణామ్ * జ్ఞాతే
న్యాసస్థవికృతే భిజ్జితేర్హృదయితా ఇతి దశరూపకే, నయన సలిలం
కాత్రి, సేయం సేతవ్యమ్ * సయలే ద్వికర్తృకః, ఆతో హేతోః, భానోః
పర్త మార్గం, ఆశు శీఘ్రం, తృజ, త స్యావరతో మాభూ రిత్యర్థః. వివక్షే
నిష్టమాచక్షే—సోఽపి భానః, సలాని (ఽముఖానీ) ఆస్యాః సస్తితి సలిసీ
పద్మినీ * 'తృణేఽముఖే సలం నాతు రాజ్ఞి నాలే తు న స్త్రియామ్' ఇతి
శబ్దార్థవే, తస్యాః స్వక న్తాయాః కమలం స్వకుసుమమేవవదనం, తస్మాత్,
ప్రాలేయం హిమమేవ, అస్రవ్ అస్ర, హర్తం కమయతుం, ప్రత్యాపృత్తః
ప్రత్యాగతః, సశిశ్వాశ్చ భర్తుర్భానో ద్వేకాస్తరే సశిశ్వుస్తరగమనా త్థజ్జి
తాత్వ మిత్యాశయః, ఆతప్తవయః, * కరాణ్ (అంశూన్) రుణధీతి కర
రుత్, క్విప్ తస్మి స్కరరథి సతి, హస్తరోధిని సతీతి చ గమ్యతే * 'బలి
హస్తాంశవః కరాః' ఇత్యమరః, అనల్పాభ్యసూయః అధికవిద్యేషః, స్యాత్,
ప్రాయే జేచ్ఛావిశేషః సూతా ద్వేషోరోపవిశేషశ్చ కామినాం భవతీతిభావః,
కేంచ * 'బ్రహ్మణ మర్క మిశానం విష్ణుం వా ద్వేష్టి యో జనః, శ్రేయాంసి
తస్య సశ్చన్తి కారవం చ భవే ధృవమ్.' ఇతి నిషేధాత్కార్యహాని శ్చ
భవిష్యతీతి ధ్వనిః.

గమ్భిరాయాః పయసి సరిత శ్చేతసీన ప్రసన్నే
ఛాయాత్తాపి ప్రకృతసుఖగో లప్స్యతే తే ప్రవేశం,

తస్మా దస్యాః కుముదవిశదా న్యర్హసి త్వం న ధైర్యా
న్మోఘీకర్తుం చటులశఫరోద్వర్తనప్రేక్షితాని. 44

టీ. గమ్భీరాయాః = గంభీర యనెడు, సరితః = నదియొక్క, చేతనీవ = మనస్సువలె, ప్రసన్నే = నిర్మలమయిన, పయసి = ఉదకమునందు, ప్రకృతి సుభగః = స్వభావముచే సుందరమయిన, తే = నీయొక్క, ఛాయాత్మాపి = ప్రతిబింబస్వరూపమైనను, ప్రవేశం = చేరికను, లభ్యతే = పొందగలదు. తస్మాత్ = ఆ కారణమువలన, అస్యాః = ఈ నదియొక్క, కుముదవిశదాని = తెల్లగలవనలె శుభ్రములైన, చటుల శఫరోద్వర్తన ప్రేక్షితాని - చటుల = చంచలములైన, శఫర = మృగములయొక్క, ఉద్వర్తన = పొరలుట లనెడు, ప్రేక్షితాని = చూపులను, త్వం = నీవు, ధైర్యాత్ = మోసమువలన, మోఘీకర్తుం = వ్యర్థముగాఁ జేయుటకు, నార్హసి = తగవు.

తా. విష్ణుట గంభీర యను లోఁతైన నది కనబడును. దానినీరు మిక్కిలి స్వచ్ఛ మైనది. (లోఁతైన యభిప్రాయము గల మంచి నాయక స్ఫురించు చున్నది.) నీయందు మక్కువ గలది గాన దోషములేనిది. నీవు దానినిఁ బొందుట కిష్టపడక పోయినను నీ ఛాయాశరీరము దాని మును (జలము) నందుండుటచే దప్పక చేరుచున్నది. అనఁగా నిన్నది కామించి మనస్సులోఁ దలంచుచునే యున్నది. అట్లు కామించి చేపల పొల్లిగింత లనెడు చూపులచే నీన్నుఁ జూచుచున్నది గాన దాని యభీష్టమును ద్రోసివేయకుము.

గమ్భీరాయా ఇతి.—గమ్భీరా నామ సరిత్, ఉదాత్తనాయకా చధ్వన్యతే, తస్యాః, ప్రసన్నే అనురక్తత్వా ద్దోషరహితే, చేతనీవ, ప్రసన్నే అతినిర్మల, పయసి. ప్రకృత్యా స్వభావేనైవ, సుభగః సుందరః * మన్దరే ౭ ధికభోగాంశే దుర్ధి సేతరవాసరే, తురీయా-తేజస్వినీ చ, భగవద్భక్తి శబ్దార్థవే, తే తవ, ఛాయా చాసావాత్మా చ సోఽస్మి, ప్రతిబింబశరీరం తా.

ప్రవేశం లభ్యురే, అశభాత్, సాక్షాత్ప్రవేశ ముచోఽర్హ పీతి భావః,
తస్మాత్ ఛాయాద్వారాపి ప్రవేశ స్వావశ్యభావిత్వాత్, అస్యాః గమ్భీర
రాయాః, మమువచత్, విశదాని ధవళాని, చటులాని శిస్మాశ్చి, శఫరాణాం
మీనానాం, ఉద్వర్తనాని ఉల్లుంజనాన్యేషు, ప్రేషితాని అవలూకనాని* త్రిషు
స్యా చ్చటులం శీఘ్రం' ఇతివశ్యః, —నిత దేవ గమ్భీరాయా అమరాగలిక్ష్మ,
తైర్భాత్ ధార్మ్యాత్, ధార్మ్యాని యావత్, మోక్షేకర్తుం విఫలీకర్తుం
నార్హసి, నానురక్తా విప్రలబ్ధప్రేత్యర్థః, ధూర్తలక్షణం తు * 'క్షిత్వాతి నిత్యం
దయితామజ్ఞస్థా మతిసుందరః, అజ్ఞ త్వరక్తాం యత్క్షేన రక్తాం ధూర్తా
సిముష్ణతి' ఇతి.

తస్మాత్ కిచ్చి త్కరధృతమివ ప్రాప్తవాసీరకాఖం
హృత్వా నీలం సలిలవసరం ముక్తరోఢోనితమ్బం,
ప్రస్థానం తే కథమపి సఖే లభ్యమానస్య భావి
జ్ఞాతాస్వాదో వివృతజఘనాం కో విహాతుం సమర్థః. 45

టీ. సఖే = మిత్రుడా! ప్రాప్తవాసీరకాఖం-ప్రాప్త = పొందఁబడిన,
వాసీర కాఖం = ప్రబృలికొమ్మ గలది కనుకనే, కిచ్చిత్ = కొంచెము, కరధృత
మివ = చేతితో పట్టుకొనఁబడిన దానివలె నున్నదై, ముక్తరోఢోనితమ్బం -
ముక్త = విడువఁబడిన, రోఢః = తటమనెడు, నితంబం = పిఁజుఁడుగల,
నీలం=రల్లనైన, సలిలవసరం=ఉదకమనెడు వస్త్రమును, హృత్వా=అపహరించి,
లభ్యమానస్య = ప్రేలాడుచున్నట్టి, తే=నీయొక్క, ప్రస్థానం=ప్రయాణము,
కథ మపి = కష్టముగా, భావి = కాంగలను, జ్ఞాతా స్వాదో=రసమునుదెలిసిన,
కో = ఎవ్వఁడు, వివృత జఘనాం = తెరువఁబడిన మొలగలదానిని, విహాతుం =
విడుచుటకు, సమర్థః = చాలినవాఁ డగును.

తా. గంభీరానది జలము ఒడ్డుననుండి దిగఁ జూచి
ప్రబృలిచెట్లు దగ్గర నుండఁగా కాముకురా లగుస్త్రీ వస్త్రము

పోకముడి వీడి విగజారుచుండఁగాఁ జేతఁ బట్టుకొనిన ట్లుండను. అప్పుడు ఆ యదకమును గ్రహింపఁగా ఆమె వెంటమిఁద వస్త్రము లే న ట్లుండను. నీవు అట్టిదానినుండి తప్పిపోవుటకు మనస్సు రాక యుండువు.

తస్యా ఇతి.—హేనఖే, ప్రాప్తా, వాసీరకాఖా వేతసకాఖా, యేన తత్తథోక్త, మతనివ, కించిత్, ఈషత్, కరదృతం మాస్తావలమ్బిత, మిశ్రితం, ముక్తః త్యక్తః, రోధః తటమేన నికమ్ముః కటి, ర్యేన తత్తథోక్త *‘నితమ్ముః పశ్చిమే శ్రోణిభాగేంద్రికటకే తటే’ ఇతి యాదవః - నీలం కృష్ణవర్ణం, తస్యాః గమ్భీరాయాః సరితః, సలీల మేవ వసనం, నీలాఘ్నరథారణం విరహ తాపనివారణమితి ప్రసిద్ధిః, హృత్వా అపసీయ, లమ్బహనస్య పీతసలీలభారా ల్లమ్బహనస్య, అన్యత్ర జఘనారూఢస్య, తే తవ, ప్రస్థానం ప్రయాణం, కథమపి కృచ్ఛ్రేణ, భావి. కృచ్ఛ్రేహేతు మాహ జ్ఞాతేతి—జ్ఞాతాస్వాదః అనుభూతరసః, కః పుమాన్, వివృతం ప్రకటికృతం, జఘనం కటిస్తూర్వ భాగో నా, యస్యాస్తాం *‘జఘనం స్యాత్కదా పూర్వశ్రోణిభాగావరాం శయోః’ ఇతి యాదవః, విహతుం త్యక్తుం, సమర్థః, శక్తః, న కౌఽపీత్యర్థః.

త్వన్నివృద్ధో చ్ఛ్వసిత పనుథా గన్ధసంపర్క రమ్యః

ప్రోతోఽన్యధ్వనితసుభగం దన్తిభిః పీయమానః,

నీచై ర్వాస్య తున్యవజగమిషో ర్దేహూర్వం గిరిం తే

శీతో వాతః పరిణమయితా కాననోద్బుర్రాణామ్, 46

టీ. త్వన్నివృద్ధో చ్ఛ్వసిత పనుథా గన్ధ సమపర్క రమ్యః-త్వత్ = నీయొక్క, నివృద్ధః=వర్షముచేత, ఉచ్ఛ్వసితః=ఊజటఁజెందిన, పనుథా=భూమి యొక్క, గన్ధ=వాసనయొక్క, సంపర్క = తూడికచేత, రమ్యః=సువాసనగల దియ, ప్రోతో (ప్ర) ధ్వనిత సుభగం - ప్రోతో(ప్ర) = నాసారంధ్రముల యొక్క, ధ్వనితః=శబ్దముచేత, సుభగం=వినుట కింపుగా, దన్తిభిః=వినుఁగులచేత,

సంజ్ఞిత్యాభావా దవాచ్యవచనం దోషమాహు రాలంకారికాః, తదుక్తమే కావల్యాప్ * ‘యదవాచ్యస్య వచన మవాచ్యవచనం హి తత్’ ఇతి. సమాధానం తు దేవశబ్దవిశేషితేన గిరిశబ్దేన శబ్దవరే జాఢో మేఘూపగమన యోగ్యో దేవగిరి ర్దృశ్యత ఇతి కథంచి త్సంపాద్యమ్.

తత్రస్కన్ధం నియతవసతిం పుష్ప మేఘీకృతాత్మా
పుష్పాసారైః స్పృశయతు భవా న్యోచ్యమగజ్ఞాజలార్ద్రైః,

రక్షాహేతోర్నవశశిభృతా వాసవీనాం చమూనా

మత్యాదిత్యం హుతపహము ఖే సంభృతం తద్ధి తేజః. 47

టీ. తత్ర = ఆ దేవగిరియందు, నియత వసతిం = నిత్య నివాసము గల, స్కన్ధం = కుమారస్వామిని, పుష్ప మేఘీకృతాత్మా = పూల వర్షించెడు మేఘముగాఁ జేయఁబడిన దేహము గలవాఁడవై (అనఁగా నీదేహమును పువ్వులవర్షించు మేఘముగాఁ జేసినవాఁడవై), వ్యోచగజ్ఞా జలార్ద్రైః - వ్యోచగజ్ఞా = ఆకాశగంగ యుదలి, జల = ఉదకములచే, ఆర్ద్రైః = తడిసిన, పుష్పా సారైః = పుష్పముల ధారావర్షముచేత, భవా = నీవు, స్పృశయతు = అభిషేకముఁ జేయుము. తత్ = అది, (కుమారస్వామి) వాసవీనాం = ఇంద్రుని సంబంధములైన, చమూనాం = నైన్యచుల (యొక్క)ను, రక్షా హేతోః = రక్షించుట యను కారణమును బట్టి, నవ శశిభృతా = బాలచంద్ర శేఖరుని చేత, హుతపహ ముఖే = అగ్నిముఖమునందు, సంభృతం = సంపాదించఁ బడినట్టి, ఆత్మాదిత్యం = సూర్యునితత్రమిందిన, తేజోహి = తేజస్సు గదా !

తా. ఆ దేవగిరియందు దొక్క విశేషము గలదు. పూర్వ మింద్రుని సేవలగు రక్షించుటకుఁ గాను శివుఁడు తనతేజము నగ్నియందుంచివాడు. ఆ యగ్ని గంగయందుంచివాడు. ఆ గంగానదియొద్దన నా దివ్య తేజము కుమారస్వామిగా నవత

రించెను. ఆదేవుడు తారకా ద్వయముల బరిమార్చి దేవ ప్రార్థనచే నా దేవగిరియందు నిత్యశివాన పంకించెను. ఆ మహనీయునిమీఁద నీవు ఆకాశగంగా జలంబులచే దడుపబడిన చల్లని పుష్పములను వర్షించి సృతార్థుడవగుము.

తల్లేతి.—తత్ర దేవగిరీ, నియతా వసతి ర్యస్య తం నిత్యసన్నిహిత మిత్యర్థః, పురాణిల తారకాఖ్యాసురవిజయసంతుప్త సురప్రార్థనా వశా ద్భక్తార్తిభజ్జనో భగవా న్భవానీనందకః స్మన్తో నిత్యమహా మహా సహ శివాభ్యాం వసా మీ త్యుక్త్వా తత్ర వస తీతి ప్రసిద్ధిః. స్మన్దం కమారస్వామినం, పుష్పాణాం మేఘః పుష్పమేఘః, పుష్పమేఘీకృతాత్మా కామరూపత్వా త్పుష్పవర్షకమేఘీకృత్విగ్రహః సక, వ్యోమగర్భా జలాద్యైః, పుష్పసారైః పుష్పసంపాతైః *‘ధా రాసంపాత ఆసారః’ ఇత్యసరిక, భవాన్ స్వయమేవ, స్వయంతు అభిషిచ్ఛతు, స్వయం పూజానా ఉత్తమత్వా దితి భావః. తథాచ శమ్భురూప్యే *‘స్వయం యజతి చేదేవ ముక్తయా నాదరాత్తతైః, మధ్యమా రూజయే ద్భృత్యైర్దగ్ధనా యజన్త్రీమా’ ఇతి స్మన్దస్య పూజ్యత్వ సమర్థక మథా న్ద్రవ్య స్వస్యతి రణేతి. తత్ భగవాన్ స్మన్ద ఇత్యర్థః *విధేయ ప్రాధాన్యా న్నపుంసకత్వనిర్దేశః, వాసవ స్వేయా వాప్యః*‘తస్యేదం’ ఇత్యుక్త, తానాం, వాసవీనాం దిద్విజాం, చక్షునాం సేనానాం, రక్షిత హేతుః తస్య రక్షాహేతోః రక్షయా కారణేన, రక్షార్థ మిత్యర్థః *‘వక్షీ హేతుప్రయోగే’ ఇతివక్షీ, సవశశిభృతా భగవతా చంద్రేభిరేణ*‘వహతీవివహః, ఉచాద్యచ్, హుతస్య ఉహో, హుతవహః వహ్నిః, తస్య, ముఖే, సంభృతం సంచితం, ఆదిత్య మతిక్రాంత మత్యాదిత్యమ్ *‘ఆత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయా’ ఇతినమానః, తేజోహి. సాక్షా ద్భగవతో హరిన్యైవేదం మూర్త్యుప్రసమిత్యర్థః, అతః పూజ్య మితి భావః-ముఖ గ్రహణంతు శుచిత్వసూచనార్థం, తదుక్తం

శమ్భరహస్యే * ‘గవాం పశ్చాద్విజస్యాజ్ఞి’ యోగినాం హృత్కరే ర్వచః,
పరం శుచితమం విద్యాన్తుభం స్త్రీవహ్నివాజినామ్’ ఇతి.

జ్యోతిర్లెఖావలయి గళితం యస్య బర్హం భవానీ
పుత్రప్రేష్టా కువలయదశప్రాపి కర్ణైకరోతి,
ధౌతాపాదం హరశశిరుచా పావకేస్తం మయూరం
పశ్చాద్ అద్రిగ్రహణగురుభిర్జలైర్నర్తయేథాః.

48

టీ. జ్యోతిర్లెఖా వలయి - జ్యోతిః = కాంతులయొక్క, రేఖా =
పంక్తులయొక్క, వలయి = మండలము గలదియు, గళితం = (తనంతట) జా
రినదియు నగు. యస్య = ఏ మయూరముయొక్క, బర్హం = పింఛమును,
భవాని = పార్వతీ దేవి, పుత్ర ప్రేష్టా = కుమారునియందలి ప్రేమచేత,
కువలయ దశ ప్రాపి = కలువరేకును బొందించు నట్టి (అనగా కలువతో
కలంకరించు కొనునట్టి), కర్ణే = చెవియందు (కొనయందనుట), కరోతి =
(నిలుచునట్లు) చేయుచున్నదో, హర శశి రుచా - హర = శివునియొక్క,
శశి = చంద్రునియొక్క, రుచా = కాంతిచే, ధౌతా పాదం - ధౌత = శుభ్ర
మగు, అపాదం = కనుకొనలు గల, పావకేః = కుమారస్వామియొక్క,
తం మయూరం = ఆనెమిలిని, పశ్చాత్ = (పుష్పపర్వము కురిసిన) తరువాత,
అద్రి గ్రహణ గురుభిః - అద్రి = కొండయొక్క, గ్రహణ = పట్టుకొనుట
చేత, గురుభిః = గొప్పవి యగు (అనగా కొండగుహలలోఁ బ్రతిధ్వనించుట
చేత, ఉలుములు గొప్పవిగాఁ దెలియును), గర్జితైః = ఉలుములచేత, నర్తయే
థాః = ఆడింపుమా.

తా. ఆ కుమారస్వామికి నెమిలి కలదు. కుమారుని
యందలి ప్రేమచే నాతని వాహన మగు నెమిలిపింఛము నుమ
కలువకు మారుగాకర్ణాగ్రమున ధరించుచున్నది. నెమిలిక్రేగండ్లు
స్వభావముచేఁ దెల్లని వైనను బాలచంద్ర మాలిశ్యరుని వెన్నె
లచేఁ మఱింత శుభముగానున్నవి. ఇట్టి చక్కని నెమిలి కొండల
మేఘ—6

యందు ప్రతిధ్వనించు నట్లు జెడ్డగా నీవు నుజీమిన నాట్యము నందు కడు సంతసముతో నాట్య మొనరించును. తద్వారా స్వామికి నీయం దనుగ్రహము కలుగు నని భావము.

జ్యోతిరితి.—జ్యోతిషః లేజనః లేఖాః రాజయ, స్తాసాం వలయం, మణ్డలం, యస్యాస్తీతి తథోక్తం, గళితం భీష్టం, నతు తాల్యాత్వస్వయం చిన్న మితిభావః, యస్య మయూరస్య, బర్హం పింఛం, 'పింఛబద్ధే నపునకే' ఇత్యమరుః. భవానీ గౌరీ, పుత్రప్రేక్షా పుత్రస్నేహేన, కువలయస్య, దశం పక్షం, తత్ప్రాప్తి కద్యోగి యథా తథా, కష్టే కరోతి, దశేన ధారయతీత్యర్థః. [యద్వా, కువలయస్య, దశప్రాపి దశభాజి, దధాన్తే, కష్టే కరోతి * క్విబస్తాత్సప్తమీ, దశం పరిహృత్య తత్ స్థానే బర్హం ధత్తే ఇత్యర్థః. నాథస్త 'కువలయదశక్షేపి' ఇతి పాఠమనుసృత్య 'క్షేపా నిద్రాపసారణం వా' ఇతి వ్యాఖ్యాతవాక్, హరశశిరుచా హర శిరశ్చన్ద్రియా, ధాతాపాఙ్గం స్వతోఽపి శౌక్యో దతి ధవ శితనేత్రాన్తం 'ఆపాఙ్గా నేత్ర యోరస్తా' ఇత్యమరుః. పాపకస్య అగ్నేః, ఆవత్యం, పావణిః సున్దః * 'అతఇష్, ఇతిఇష్ తస్య, తం పూర్వోక్తం, మయూరం పశ్చాత్ పుష్పాభిషేచనాన్తరం, ఆద్రేః దేవిరేః కర్తుః, గ్రహణేన గుహా సంక్రమణేన, గురుభిః ప్రతిధ్వానమహచ్ఛిరిత్యర్థః. గర్జితైః, నర్తయేథాః నృత్యం కారయ, మార్దణికభావేన భగవన్తం కుమారముపాస్మ్యేతిభావః. 'నర్తయేథాః' ఇత్యత్ర * 'అథా వకర్తకా చ్చిత్తవత్కర్తృకాత్' ఇత్యాత్త నేపదాపవాదః * 'నిగరణ చలనార్థేభ్యశ్చ' ఇతి షరన్తేపదం వా న భవతి, తస్య * 'నపా దమ్యజ్యమాద్యసపరిమహ రుచి నృతి పద వసః' ఇతి ప్రతిషేధాత్.

ఆరాధ్యైశం శరవణభవం దేవముల్లజ్ఞితాథాన్య

సిద్ధవైద్యై ర్జలకణభయాద్వీణిభిర్చక్రమార్గః,

వ్యాకృష్టేభాః సురభితనయాలమ్భజాం నూనయిష్యన్

స్తోతోమూర్త్యా భువి పరిణతాం రన్తితేవస్య కీర్తిమ్. 49

టీ శరవణ భవం = రెట్టుగంట యందుఁ బుట్టిన, ఏనం దేవం = ఈ సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరుని, ఆరాధ్య = ఆరాధించి, వీణిభిః = వీణలు వాయించుచున్న, సిద్ధవ్యంజయః = సిద్ధమిగునములచేత, జలకణ భూమా = ఉదకబిందువులు పడు నను భయము వలన, ముక్తమార్గః = ఈయఁబడిన మార్గముగలవాఁడవై, ఉల్లజ్ఞి తాధ్వా - ఉల్లజ్ఞి = దాఁటఁబడిన, తాధ్వా = మార్గముగలవాఁడవై, సురభి తనయా లమ్బ జాం - సురభి తనయ = గోవులయొక్క, అలమ్బ = పథ వలన, జాం = పుట్టినదై, భువి = భూమి యందు, స్తోత్రోమూర్త్యా = నదీ స్వరూపము చేత, పరిణతాం = మారు రూపముఁ బొందిన, గన్తిదేవస్య = రంతి దేవునియొక్క, కీర్తిం = యశంబును (అనఁగా చర్మణ్యతనదిని), మాన యిష్యం = సత్కరింపఁ గలవాఁడవై, వ్యాలంబేధాః = పంగిదిగుము. (తేక నిలుపుము.)

తా. ఆశుమారస్వామి నారాధించి యనంతరము వారి వద్ద వీణల వాయించు సిద్ధమిగునములు తమ మీఁద చినుకులు పడకుండునట్లు నీకు మార్గమును వదలి తొలగుదును గాన అంత నీ వచటినుండి పోవునపుడు ఒక నది గన్పడును. ఆనది పూర్వము గవాలంభనము జేసిన రంతిదేవుని యజ్ఞ గోవుల సంబంధముగ చర్మముల రక్తము ప్రసహించి నది యయ్యెను. ఇప్పుడు దానిని మనవారు చర్మణ్యతనది యందురు. అంతటి గవాలంభ మహాయాగ మాయన జేసినందుల కాయుషకీర్తిఁ దార్కాణగా నీనది యుత్పన్నమయినది. నీ వానదికి నమ్రుండవై సత్కారముఁ జేయవలయును.

ఆరాధ్యైతి.—ఏనం పూర్వోక్తం, శరాః బాణతృణాని ‘శరో బాణ తృణే బాణే’ ఇతిశబ్దార్థవే. తేషాం వనం శరవణం * ‘ప్రనిరంతః శరఇత్యా దినా నాత్మం. తత్ర భవో జన్త యస్యతం, శరవణభవం దేవం స్మన్తం ‘శర జన్తా పదావనః’ ఇత్యుచరః. * ‘అవర్జ్యో బహుప్రీహిస్వర్విధిరణో జన్తా

ద్యుత్తరపదః' ఇతి వాచుః. అవశ్యోగలికత్వాదాశ్రయణీయ ఇత్యర్థః. ఆరాధ్య ఉపాస్య, వీణిభిః వీణావద్భిః * వ్రీహ్యదిత్వా దిసిః; సిద్ధద్వైద్యైః సిద్ధమిథునైః భగవంతం స్మర్తవ్య ముపవీణయితు మాగతైరితి భావః. జలకణ భయాత్, జలశేకస్య వీణాక్వణన ప్రతిబంధకత్వా దితి భావః. ముక్తమార్గః త్యక్త వర్షా నక్, ఉల్లఙ్ఘితాధ్వా కియంత మధ్వానం గతః ఇత్యర్థః. సురభి తనయానాం గవాం, ఆలమేషున సంజ్ఞపనేన, జాతాం తథోక్తాం, భువి లోకే, ప్రోత్రో మూర్త్యా ప్రవాహ రూపేణ, పరిణతాం రూపవిశేషమాపన్నాం, రత్నదేవస్య దశపురపతే ర్నహారాజస్య, కీర్తిం చర్తణ్యత్వాఖ్యాం నదీ మిత్యర్థః. మానయిష్యోక్, న్యాలమేషుభాః ఆలమ్యావతరే రిత్యర్థః. పురా కిల రాజ్ఞో రత్నదేవస్య గవాలమేషు ప్యేకత్ర సంభృతా ద్రక్షసిష్యదా చ్చుర్మరాణే శాచిన్నదీ సస్యదే, సా చర్తణ్యతీత్యాఖ్యాయత ఇత్యుపాఖ్యాయతే.

త్వయ్యాదాతుం జలమవనతే శార్థిణో వర్ణచారే

తస్యాః సిన్ధోః పృథుమపి తనుం దూరభావాత్ప్రవాహం,

ప్రేక్షిష్యంతే గగనగతయో నూనమావర్జ్యదృష్టి

రేకం ముక్తాగుణమివ భువః స్థూలమధ్యేన్ద్రనీలమ్. 50

టీ. శార్థిణః = శ్రీకృష్ణయొక్క, వర్ణచారే = కాంతి నవహరించిన

(అనఁగాఁ గృష్ణుని కాంతి వంటి కాంతి గల), త్వయి = నీవు, జలం = ఉదక మును, ఆదాతుం = తీసి కొనుటకు, అవనతే = వంగినవాడ వగుచుండఁగా, పృథు మపి = పెద్ద దైనను, దూరభావాత్ = దూరముగా నుండుటవలన, తనుం = చిన్నదిగా నన్ను, తస్యాః సిన్ధోః ప్రవాహం = ఆ నదియొక్క ప్రవా హమును, గగన గతయః = ఆకాశమునఁ బోవువారు, నూనం = సజ్జముగా, దృష్టిః = చూపుటను, అవర్జ్య = వంచి, స్థూల మధ్యేన్ద్ర నీలం = లావుగల యంద్రనీల రత్నము నడుమఁ గూర్చిన, ఏకం = ఒంటిపేట దైన, భువః =

భూమియొక్క, ముక్తాగుణ మివ=ముత్తైముల హారమునువలెనే, ప్రేక్షిష్యస్తే=చూడఁగలదు.

తా. నీవు ఆనదియొద్దకుఁ బోయి యుదకమును గ్రహించుటకు నంగి యుండఁగాఁ బైన సంతరిక్షమునఁ బోవువారు చూచి యా నదిని ముత్యాలహారమును గాను, నిన్ను ఆ ముత్యాలహారము నడుముఁ గూర్చిన యొద్దనీల మణినిగాను ఎంచెదరు.

ప్రయీతి.—శాన్తిః కృష్ణస్య, వర్ణస్య (కాస్తే) తస్మిన్ వర్ణచారే, తత్తుల్యవర్ణ ఇశ్యర్థః. త్వయి జల మాదాతు మవసతే సతి పృథు మపి, దూర భావాత్ దూరత్వాత్, తనుం శూత్రతయా ప్రతీయమానం, తస్యాః సిన్ధోః చర్తణ్వత్పాఖ్యానాః, ప్రవాహం, గగనే గతి ర్యేహం తే, గగనగతయః ఛేదరాః, సిద్ధగన్ధర్వాదయః. * అయమపి బహువ్రీహిః పూర్వవ జ్ఞప్తాద్యుత్తర పదేషు ద్రష్టవ్యః, నూనం సత్యం, దృష్టిః, ఆవర్ణ్య ఆరమ్య, ఏకం ఏక యష్టికం, సూరిః మహాకౌ, మధ్యః మధ్యమణిభూతః, ఇన్ద్రసింహో యస్య కం, భువో భూమేః, ముక్తాగుణం ముక్తాహారం, ఇవ, ప్రేక్షిష్యస్తే. అత్రాత్మస్త నీలమేఘ సజ్జతస్య ప్రవాహస్య భూకణముక్తాగుణత్వే నోత్పేక్షణా దుత్పేక్షైవేయ మి తీవశద్దేః వ్యజ్యతే; నిరుక్తకారస్తు * ‘తత్ర తత్రోపమా యత్ర ఇవ శబ్దస్య దర్శనం’ ఇతీవశబ్దదర్శనా దత్రా పుష్పమైవేతి బభ్రాసు.

తాము తీర్థ వ్రజ పరిచితభూమితావిభ్రమాణాం

పక్షిణీలేపాదుపరివిలసత్కృష్ణకారప్రభాణాం,

కున్దక్షేపాదుగమధురశ్రీముషామాత్మవిష్ణుం

పాత్రీకుర్వన్దశపురపథానేత్రకౌతూహలానామ్.

51

టీ. తాం = ఆచర్తణ్వతీరదిని, ఉత్తీర్ణ = దాటి, పరిచిత భూమితా విభ్రమాణాం-సరిచిత = వాడుకపడిన, భూమతా = తీరగలపాటి కనుబొమల యొక్క, విభ్రమాణా = విలాసములు గలవియు, పక్షిణీలేపాత్ - పక్షు =

రెప్పలయొక్క, ఉత్తేపాత్ = ఎత్తుటవలన, ఉపరి విలసత్కృష్ట శారప్రభాణాం-
 ఉపరిఃలసత్ = చైతట్టుప్రకాశించుచున్న, కృష్టశారప్రభాణాం = కొంచెము ధవళ
 కాంతితోఁగూడిన నల్లనికాంతలుగలవియు, గనుకనే, త్వన్ జేపా నుగ మధు
 కరశ్రీ ముహూ-శున్ద=మొల్లపూలను, జేప= త్రోయుటను, అనుగ=అనుసరించు
 నట్టి, మధుకర=తుమ్మెదలయొక్క, శ్రీ ముహూ = కాంతి నవహరించునవియు
 నగు, (అనఁగా కొంచెము ధవళకాంతితోఁగూడిన నీలకాంతలు కదలుచున్న
 మొల్లపూవులవెంటఁ గదలు తుమ్మెదలను బోలియున్న వని యర్థము.) దశపుర
 వధూనేత్రకౌతూహలానాం - దశపురవధూ = రంతిదేవపురమందలి స్త్రీల
 యొక్క, నేత్ర కౌతూహలానాం = (నిన్నుఁ జూడవలయు నను) నేత్రముల
 యభిలాషములకు, ఆత్మ బిహ్వం=నీదేహమును, పాత్రీకుర్వన్=విషయమునుగాఁ
 జేయుచున్నవాడవై (అనఁగా దశపురయవతులు అభిలాషతో నిన్నుఁ జూచు
 నట్లుగా), వ్రజ=వ్రజమా.

తా. నీవు ఆ చర్మణ్యతీ నదిని దాటి పోవుచుండఁగా
 దశపురస్త్రీలు అభిలాషతోఁ జూతురు, ఇట్లు నిన్నుఁ జూచుట
 వారికి వేడుక యగును. వాఁభూవిలాసములను వారినయన
 కాంతులనుఁ జూడ నీకు వేడుక యగును.

తామిలి.—తాం చర్మణ్యతీం, ఉత్తీర్య, భువో లతా ఇవ భూ
 లతాః * ఉపమితసమాసః. తాసాం విభ్రమాః విలాసాః. పరిచితాః క్లప్తాః
 యేషు తేహం, ఉత్తాడి నేత్రలామావి * 'పక్ష సూత్రాది సూత్రాంశే కిష్టాల్కీ
 నేత్రలామని' ఇతి విశ్వః, తేహం, ఉత్తేపాత్ ఉన్నమసాధ్యేతోః, కృష్టశు
 తాః శారాశ్చ. కృష్టశారాః నీలశబలాః * వర్ణోవర్ణేన' ఇతి సమాసః * 'కృష్ట
 రక్తసితాః శారాః' ఇతి యాదవః. తత శ్చ శారశబ్దాదేవ సిద్ధికార్యే పునః
 కృష్టవదోపాదానం కార్ణ్యప్రాధాన్యార్థం, రక్తత్వం తు న వివక్షిత ముపమా
 నానుసారాత్, తస్య స్వాభావికస్య స్త్రీనేత్రేషు సాముద్రికవిరోధాదితరస్యా
 ప్రసక్తాత్, క్వచిత్పద్యవశానంతూషప్రతివిషయం, ఉపరి విలసన్త్య కృష్ట

కారాః. ప్రభాదేహం లేహం, కుద్దాని మాఘ్యకుసుమాని * ‘మాఘ్యం కుస్తం’
 ఇత్యమరః. లేహం, ఊహః, ఇతస్తతశ్చాలనం, తస్య, అనుగాః అనుసారిణో,
 యే మధుకరాస్తేహం, శ్రియం ముష్టస్తీతి తథోక్తానాం, ఊహ్యమాణకుద్దాను
 ధావి మధుకర కల్పానా మిత్కర్థః, దశపురం రస్తిదేవస్య నగరం తత్ర, పద్మః
 స్త్రీయః * ‘పద్మాద్వాయాస్సుహే స్త్రీచ’ ఇత్యమరః. తాసాం, నేత్రకాతూ
 హలానాం నేత్రాభిలాషాణాం, సాభిలాషవృష్టినా మిత్కర్థః, ఆత్మబిమ్బం
 స్వమూర్తిం, పాత్రీకుర్వక్ విషయీకుర్వక్, వ్రజగచ్ఛ.

బ్రహ్మవర్తం జనపదమథచ్ఛాయయా గాహమానః

క్షేత్రం క్షేత్రప్రథనపిశునం కౌరవం తద్భజేథాః,

రాజన్యానాం శితశరశతైర్వృత్ర గాఙ్గీవధన్వా

ధారాపాత్రైస్త్వమివ కమలాన్యభ్యవర్షన్తుఖాని.

52

టీ. అథ=పిమ్మట, బ్రహ్మవర్తం=బ్రహ్మవర్తమనెడు, జనపదం=జేశమును,
 ఛాయయా=నీడచే, గాహమానః = ప్రవేశించుచున్నవాడవై, క్షేత్రప్రథన
 పిశునం- క్షేత్ర=క్షేత్రీయులయొక్క, ప్రథన=యధమునకు, పిశునం=సూచక
 మయిన (అనగా శిరఃకపాలాదులు పడియుండుటచే నిచ్చుటనే కురుపాండవుల
 యధము జరిగిన దని తెలియునట్టి), తత్=లోకమందుఁ బ్రసిద్ధమగు, కౌరవం
 క్షేత్రం=కురుక్షేత్రమును, భజేథాః = పొందుమా, యత్ర = ఏకురుక్షేత్రము
 నందు, గాఙ్గీవధన్వా=అర్జునుఁడు, శితశరశతైః = వందలకొలది వాడియఁముల
 చేత, రాజన్యానాం=రాజులయొక్క, ముఖాని=ముఖములను, ధారా పాత్రైః=
 జడివానలచేత, కమలాని=పద్మములను, త్వమివ=నీవలె, అభ్యవర్షత్=వర్షించెను.

తా. పిమ్మట బ్రహ్మవర్తము మీఁదుగాఁ బోయి కురు
 క్షేత్రమును జేరుము. అది జగత్ప్రసిద్ధమైనది. ఇప్పటికిని నచ్చుట
 నున్న శిరఃకపాలాదులచే గురులింఁ దగియున్నది. మున్ను
 నరుఁడనేక రాజులెల్లలను తన వాడి తూపులచే ఛేదించి

జయమును బొంది యున్నాఁడు. గాన అద్భుతమును బనిత్రము నగు నాక్షేత్రము దర్శనీయము.

బ్రహ్మవర్తమితి. — అథ ఆనందరూ, బ్రహ్మవర్తం నామ, జనపదందేశం, ఆత్ర మః * 'సరస్వతీ దృవద్వతో ర్దేవద్యో ర్యదనందం, తు దేవశ్రితం దేశం బ్రహ్మవర్తం ప్రచక్షతే' ఇతి. ఛాయయా అనాతపమణ్డలేన, గామా మానః ప్రవిశత్, నతుస్వరూపేణ * 'దేవక్షేత్రాశ్రమాదీని పరిహృత్యాన్యతో వ్రజేత్' ఇతివచనాత్ తత్ప్రదనశిశునం అద్యాసి శిరః కపాలాదిమత్తయా కురుషాణ్డవయ్యుద్ధ సూచక మిత్యర్థః. * 'య్యుద్ధమామోఢనం జన్యం ప్రథనం ప్రవిదారణం' ఇత్యుచురి. తత్ ప్రసిద్ధం, కురుక్షా మిదం కౌరవం క్షేత్రం భజేథాః కురుక్షేత్రం వ్రజేత్సర్థః. యత్ర కురుక్షేత్రే, గాంధీ స్యాస్తీతి గాంధీవం భనుర్విశేషః * 'గాంధీజగత్సంజ్ఞాయాం' ఇతి మత్స్యరీమోవ ప్రత్యయః. 'కపిద్వజస్య గాంధీవ గాంధీవా' పున్నపునకా' ఇత్యుచురి, తద్ధుర్య స్య సః గాంధీవధన్వా అర్జునః. 'వా సంజ్ఞాయాం' ఇత్యనజాదేశః. శితశరశత్రైః నిశితబాణసహస్రైః, రాజన్యాశాం రాజ్ఞాం; ముఖాని, ధారాణాం ఉదక ధారాణాం, పాత్రైః, కమలాని త్వమివ, అభ్యవర్తల్ అభిముఖం పుష్పవాన్, శరవర్షేణ శిరాంసి విచ్ఛేదేత్సర్థః.

హిత్యా హిలామభిమతరసాం రేవతీలోచనాజ్ఞాం
బంధస్త్రీత్యా సమరవిముఖో లాజ్ఞలీ యః సిషేవే,
కృత్వా తాసామభిగమమసాం సౌమ్య సారస్వతీనా
మస్త్రైశుద్ధస్త్రమసి భవితా వర్ణమాలేణ కృష్ణః.

53

టీ. బంధస్త్రీత్యా = బంధుశ్రులయందలి ప్రేమచే, సమర విముఖః = యుద్ధమనం దిచ్చలేని, లాజ్ఞలీ = బలరాముఁడు, అభిమత రసాం = అభిమత = మిక్కిలి యిష్టచును, రసాం = దుచిగలదై, రేవతీ లోచనాజ్ఞాం - రేవతీ = రేవతీదేవియొక్క, లోచన = కన్నలే, అజ్ఞాం =

చిహ్నముగాఁ గల (తన కత్యంత మిష్టమైన సురయందు తనప్రేయసి ప్రతి
చింబము కనబడుటచే వర్జనీయ మైన దనుట), హాలా = సురను, హిత్యా =
విడిచి, యాః = ఏ (సరస్వతీ నది యొక్క) ఉదకములను, సిషేవే = సేవి
చెనో, సౌమ్య = మంచివాఁడా, త్వం = నీవు, తాసాం సారస్వతీనాం
అపాం=ఆ సరస్వతీనదీ యుదకములయొక్క, ఆభిగమం = సేవను, కృత్వా =
చేసి, ఆంతః=లోపల, శుద్ధః = పరిశుద్ధుండవు, అసి = అగుచున్నావు, వర్జమా
త్రేణ=వీర్ణముచేతనే, కృష్ణః=కల్లనివాఁడవు, భవితోఽసి=అగుచున్నావు.

తా. ఆ కురుక్షేత్ర ప్రాంతమున సరస్వతీ నది యున్నది.
ఆనదిని సేవించితిడేని నీ యాకృతి వైల్య మట్లే యున్నను
నీయంతరాత్మ పరిశుద్ధ మగుచున్నది.

హిత్యేతి. బుద్ధిశ్రావ్య కురుపాణ్డవస్నేహేన, న తు భయేన, సమర
విముఖో యుద్ధ నిశ్చలః- లాక్షల మస్యా స్తీతి, లాక్షలీ హలధరః, ఆభి
మతరసాం అభిష్టస్వాదాం, తథా, రేవత్యాః స్వప్రియాయాః, లోచనే ఏనా
జ్ఞాః, ప్రతిదిమ్మితచిహ్నం, యస్యాస్తాం, హాలా సురా *‘సురాహలి
స్రినూ హాలా’ ఇత్యుతరః. *అతిప్రయుక్తం దేశభాషాపద’ మిత్యత్రసూత్రే
హాలేతి దేశభాషాపద మశ్మతీవ కవిప్రయోగా త్సాధ్య త్యుదాజహర
వామరః. హిత్యా త్యక్త్వా, దుష్ప్రజా మవీతి భావః, యాః సార
స్వతీ రసః, సిషేవే, హేసౌమ్య సుభగః; త్వం తాసాం సరస్వత్యా నద్యా
ఇమాః సారస్వత్య స్తాసాం ఆభిగమం సేవాం, కృత్వా, అంతః అంతరా

(పూర్వకథ తాత్పర్యము కాదు.)

*పూర్వము బలరాముఁడు కురు పాండవ యుద్ధమునందు ఉభయు
లును తనకు ముఖ్య బంధువులేగాన నెవరి తట్టునను బోవుట కిష్టము లేని
వాఁడయి చీర్ఘయాత్ర కేఁగెను. అప్పుడు తన కతిప్రియమైన రేవతీ సురలకు
విడిచి పరమపావన మగుసరస్వతీ జలములఁ గ్రోలి పరిశుద్ధుఁ డాయె నను కథ
యనుచు ధానముఁ జేసెనొనవలయును.

త్వని, శుద్ధో నిర్మలా, నిర్దోషా, భవితా 'జ్వల్లంతా' ఇతిత్వచ్, ఆసి సద్య
 ఏవ పూతో భవిష్యసీ త్యర్థః. 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవ ద్వా' ఇతి
 వర్తమాన ప్రత్యయః. వర్ణమాత్రేణ వర్ణేనైవ, కృష్ణః శ్యామః, న తు పాపే
 నేత్యర్థః-ఆప్తశుద్ధి రేవ సంపాద్యా న తు బాహ్య. బహిఃశుద్ధోఽసి సూతపథ
 ప్రాయశ్చిత్తార్థం సారస్వత సలిలనేనీ తత్రభవా న్బలభద్రఏవ నిదర్శనం, అతో
 భవతాపి సరస్వతీ సర్వథా నేవికప్యేతి భావః.

తస్మాద్ధచ్చేరనుకనఖిలం శైలరాజావతీర్ణం
 జహ్న్నః కన్యాం సగరతనయస్వర్గసోపానపజ్జ్రిం,
 గౌరీవక్త్రభ్రుకుటిరచనాం యా విహస్యేన ఘనైః
 శమోఘైః కేశగ్రహణమరోఽన్దులగ్నోర్నిహస్తా.

54

టీ. తస్మాత్=ఆమరుక్షేత్రము నుండి, ఆచు కనఖిలం = కనఖిల పర్వత
 సమీపమునందు, శైల రాజావతీర్ణం - శైలరాజ = హిమవంతమునుండి, ఆవ
 తీర్ణం=విగినదై, సగర తనయ స్వర్గ సోపాన పజ్జ్రిం - సగరతనయ = సగర
 చక్రవర్తి పుత్రులకు, స్వర్గసోపాన పజ్జ్రిం = స్వర్గమునకుఁబోవుటకు ఏర్ప
 డిన మెట్టవరుసగా నుండిన (ఆనఁగా గంగానది వలన సగరుని పుత్రులకు
 స్వర్గము గలిగినదని భావము), జహ్న్నః కన్యాం=జహ్న్న మహర్షికిఁ గూతు
 రగు గంగానదిని, గచ్ఛే = సేవింపుము, యా = విజాహ్నవి, గౌరీ వక్త్ర
 భ్రుకుటి రచనాం - గౌరీ = పార్వతీ దేవియొక్క, భ్రుకుటి = బొమముడి
 యొక్క, రచనాం=కార్యమును, ఘనైః=సురగులచే, క హస్యేన=ఎగతాళిఁజేసి
 నట్లు, ఇన్దులగ్నోర్ని హస్తా - ఇన్దు = చంద్రునియందు, లగ్న=కరిసి కొనిన,
 డొర్నిహస్తా=తరంగములను హస్తములు గలదై, శమోఘైః=ఈశ్వరునియొక్క,
 కేశగ్రహణం=కేశములను బట్టుకొనుటను, అరొత్=చేసెను.

తా. ఆ కురుక్షేత్రము నుండి పోవఁగా కనఖిల మను
 పర్వతము కనబడును. గంగానది హిమవంతము నుండి దాని

యొద్ద దిగినది. అచ్చటి నుండి జహ్న్నుని యజ్ఞవాటము నుండి ప్రవహింపఁ బోగా నా రాజా ప్రవాహము సంతయు తన గర్భమునం జేర్చికొని కర్ణ వివరమునుండి విడిచి తనకుం గుమారితగా భావించెను. అంత జాహ్నువి కపిల రోహిణి భస్తితు లగు సగరుని బిడ్డలపైఁ బ్రవహింప స్వర్గము గలిగెను. శివజటలయం దున్న గంగ సవతిని పరిహసము చేసినట్లుం డెను. పుట్టుక హిమవంతము ప్రభావము పుణ్యము నిచ్చుట సౌభాగ్యము సవతిని మించి భర్తశిరంబునం దుండుట ఇట్టి మహనీయ గుణవంతురా లగు గంగ నీకు సేవ్యురాలైన నీకు శ్రేయము.

తస్మాదితి. తస్మాత్ కురుక్షేత్రాత్, కనఖలస్యాద్రేః సమీపేఽనుకనఖలం అనుర్యత్సయూః ఇత్యవ్యయాభావః, తైలరాజాత్ హిమవతః, అవతీర్ణాం సగరతనయానాం, స్వర్గసోపానపక్షిం స్వర్గస్థాపిసాధనభూతామి త్యర్థః, జహ్న్ను ర్నామ రాజ్ఞః కన్యాల జాహ్నువీం, గచ్ఛేః గచ్ఛ విద్యుత్ లిజ్, యా జాహ్నువీ, గౌర్యావక్త్రే యా, భ్రువతిరచనా సాపత్న్యరోహ ద్భ్రాభిజ్ఞకరణం, తాం, సేనైః, విహస్య హసితేష్వ, ధావళ్యా త్పేనానాం హసత్వే నో త్ప్రేక్ష, ఇద్దా శిరోమాణిక్యభూతే, లగ్నా డోర్తయ ఏవ హస్తా యస్యాః సేష్టలగ్నోర్నివాస్తా సతీ, శమ్భాః కేశగ్రహణకరోత్ - యథా కాచి త్స్పృహానాయికా సపత్నీ మసహమానా తామనాదృశ్య స్వవల్లభ్యం ప్రకటయన్తీ స్వభర్తారం సహకారోల్నేన కేశేష్వాకర్షతి తద్వదితి భావః - ఇదంచ పురా కిల భగీరథ స్తార్థసయా భగవతీం గగనపథా త్పతన్తిం గచ్ఛాం గచ్ఛాభరో జటాజూటేన జగ్రాహేతి కథా ముపదేవ్యోక్తమ్.

తస్యాః పాతుం సురగజ ఇవ వోఽమిన్చి వశ్చార్థలమిబ్బ
త్వం చేదచ్ఛుచ్ఛటికవిశదం తర్కయేన్తిర్యగమ్భః,

సంసర్పస్త్రాస్థా సపది భవతః స్తోత్రసి చ్ఛాయయాఽసౌ
స్యాదస్థానోఽగతయమునాసద్గమేవాభిరామా. 55

టీ. సుర గజ ఇవ = దేవ గజము వలెను, వ్యోమ్ని = ఆకాశమునందు,
పశ్చార్థం లమ్బి = (వెనుకటి సగముదేహముచే) తలక్రిందుగా వ్రేలాడుచున్న
వాడ వై, అచ్చ స్ఫటిక విశదం - అచ్చ = స్వచ్ఛమగు, స్ఫటికః = స్ఫటికము
వలె, విశదం = శుభ్రమైన, తస్యాః = ఆ గంగానదియొక్క, అమృతః = ఉదక
మును, తిర్యక్ = అడ్డుముగా, పాతు = త్రాగుటకు, తర్కయే శ్చేత్ = ఊహించి
చేసి, సపది = అప్పుడు, స్తోత్రసి = ప్రవాహమునందు, సంసర్పస్త్రాః =
చాపించుచున్న, భవతః = నీయొక్క, ఛాయయా = నీదచే, ఆసౌ = ఈ
నది, అస్థా నోఽగత యమునాసద్గమేద - అస్థాన = చోటుగాని చోట,
(అనగా ప్రయాగయందే గంగా యమునా సంగమము కలయొక్కచోటు
అస్థాన మని భావము.) ఉపగత = పొందఁ బడెన, యమునా = యమునా నది
యొక్క, సద్గమేద = సూచిక వలె, అభిరామా = సుందర మైనదిగా, స్వాత్ =
ఆయ్యెను.

తా. నీవు ఆ గంగానది నీరు గ్రోలుటకు వంగి నపుడు
దేవతాగజమువలెనుండువు, నీ నీడ ఆగంగయందు ప్రతిఫలించి
ప్రయాగ యందు గాక ఇచ్చటను నైతము యమునానది
యీనదితోఁ గూడినదో యసునట్లు చూడ వేడుకఁ గొల్పు
చుండును.

తస్యాఇతి — సురగజఇవ, కశ్చిద్విగజఇవ వ్యోమ్ని పశ్చార్థం పశ్చార్థం
పశ్చిమార్థ మిత్కర్థః * పృథ్వీరాదిత్వా త్సమః. లేన లమ్బిత ఇతి
పశ్చార్థం లమ్బి సక్, పశ్చార్థభాగేన వ్యోమ్ని క్లిష్టా పూర్వార్థేన జలో
న్ముఖ ఇత్కర్థః, కేచిత్పూర్వార్థం లమ్బితి వత్తి. అచ్చస్ఫటికవిశదం రత్నల
స్ఫటికావదాతం, తస్యాః గంగాయాః, అమృతః తోయం, తిర్యక్ తిరస్కీనం
యథాశక్త్యా, పాతుం శక్యం తర్కయే విచారయే శ్చేత్, సపది, స్తోత్రసి
ప్రవాహే, సంసర్పస్త్రా సంక్రమస్త్రా, భవతః, ఛాయయా ప్రతిబింబేన,

అసౌ గత్తా, అస్థానే ప్రయాగా దన్యత్ర, ఉపగతః ప్రాప్తః, యమనా
సత్తమో, యయా సా తథాభూతేవ, అభిరామా స్యాత్.

ఆసీనానాం సురభితశిలం నాభిగన్ధైర్వృగాణాం

తస్యై ఏవ ప్రభవ మచలం ప్రాప్త్య గౌరం తుషారైః,

వత్స్యస్యధ్వశ్రమవినయనే తస్య శృక్లే నిషణ్ణః

శోభాం శుభ్ర త్రినయనవృషాత్థాతః పజ్జోపమేయామ్. 56

టీ. ఆసీనానాం = కూర్చొని యున్న, మృగాణాం = కస్తూరిమృగ
ముల యొక్క, నాభి గన్ధైః = బొడ్డులందలి కస్తూరి పరిమళము చేత, సురభిత
శిలం - సురభిత = పరిమళించుచున్న, శిలం = తాలు గలదియు, తస్యైవే = ఆ
గంగానదికి, ప్రభవం = కారణ మయినది యు, తుషారైః = మంచులచేత,
గౌరం = తెల్లనిదియు నగు, అచలం = హిమవత్పర్వతమును, ప్రాప్త్య = పొంది,
అధ్వశ్రమ వినయనే - అధ్వశ్రమ = మార్గాయాసమును, వినయనే = పోలొట్టు
నట్టి, తస్య = ఆ హిమవత్పర్వతము యొక్క, శృక్లే = శిఖరమునందు, నిషణ్ణః =
కూరుచున్న వాడ వై, శుభ్ర త్రినయన వృషాత్థాతః పజ్జోపమేయాం -
శుభ్ర = తెల్లని, త్రినయన వృష = శివుని వృషభముచే, ఉత్థాత = త్రవ్వబడిన,
పజ్జు = బురదతో, ఉపమేయాం = పోల్పడగిన, శోభాం = కాంతిని, వత్స్యసి =
వహించు గలవు.

తా, ఆ గంగానదికి హిమవంతము దగ్గరనే యుండును
ఆ గిరి పాషాణములపై కస్తూరిమృగములు పండుకొనును గనుక
పరిమళము గ్రమ్ముచుండును. మిక్కిలి మంచుండుటచే శుభ్ర
ముగఁ గన్పడు చుండును. మఱియు నాకొండ పార్వతీ దేవికి
తండ్రి యగుటచే పవిత్రమయినది. దానిశిఖరమునందుఁ గూరు
చుంటి వేని నీకు మార్గాయాసము దీరును. శుభ్ర మైన

యా పర్వత శిఖరమునందుఁ గూరుచున్న నల్లని వాడ వైన
 నీవు శివుని వృషభము గోరాడఁ గొమ్మున నంటుకొనిన
 బురద మంటివలెఁ జూడ వేడుకగా నుండువు.

అసీనానామిలి—అసీనానాం ఉపవిష్టానాం, మృగాణాం కస్తూరి
 కామృగాణాం, అశ్వథా నాభిగన్ధానువప్తేః, నాభిగన్ధైః కస్తూరీగన్ధైః, తేహం
 తదుద్భవత్వాత్, అతఏవ మృగనాభిసంజ్ఞా చ *మృగనాభిర్మృగమడః
 కస్తూరీ చ' ఇత్యమరః. అథవా నాభయః కస్తూర్యః *నాభిప్రధానే
 కస్తూర్యాం మదేచ క్వచి దీరితః' ఇతివిశ్వః, తాసాం గన్ధైః, సురభితాః శిలా
 యస్య తం, తస్యాః (గన్ధాయా) ఏవ ప్రభవత్యస్థాపితి, ప్రభవః కారణం,
 తుషారైః, గౌరం సితం* 'అవదాతః సితో గౌరః' ఇత్యమరః. అచలం,
 ప్రాప్య, వినియతేనేనేతి వినియసమ్ *కరణే ల్యుట్, అధ్వశ్రమస్య,
 వినియనే ఆవనోదనే, తస్య హిమద్రేః, శృక్లే నివణ్ణః సకా, శుభ్ర స్త్రి
 నయనస్య (తృప్యవృకస్య) స్పృహో (వృషభః) *సుకృతే వృషభే వృషః'
 ఇత్యమరః. తేన, ఉజ్జ్వలేన విదారితేన, 'సజ్జేన సకా, ఉపమేయామ్. ఉప
 మాతు మర్తాం, శోభాం, క్షయసి*పహతే ర్దృష్ట్. 'త్రినయన' - ఇత్యుత్త*
 'పూర్వపదా త్సంజ్ఞాయా మగః' ఇతి ఇత్వం న భవతి *క్షుభ్నాదిషు చ'
 ఇతి నిషేధాత్. తస్యాః ప్రభవ మిత్యాదినా హిమద్రౌ మేఘస్య వైవాహిక
 గృహవిహారో ధ్వన్యతే.

తం చేద్వాయా సరతి సరళస్కన్ధసంఘట్టజన్తా
 బాధేతోల్కాక్షపితచమరీవాలభారో దవాగ్నిః,
 అర్హ స్త్యేనం శమయితుమలం వారిధారాసహస్రై
 రాపన్నార్దిప్రశమనఫలాః సమ్పదో హ్యుత్తమానామ్. 57

టీ. వాయా = వాయువు, సరతి = వీచుచుండగా, సరళ స్కన్ధ
 సంఘట్ట జన్తా - సరళ = దేవదారు వృక్షములయొక్క, స్కన్ధ = బోదెల
 యొక్క, సఃఘట్ట = ఒకపిడి వలన, జన్తా = పుట్టుకగల, ఉల్కా = ఊపిత

చమరీ వాల భారః - ఉల్కా = మిణుకుదులచేత, ఊపిత = కాల్వల బడిన,
 చమరీ = చమరమృగముల, వాల భారః = వెంట్రుకల మొత్తము గల, దవా
 గ్నిః = కారుచిచ్చు, తం=ఆ హిమవత్సర్వతమును, బాధేత చేత్ = బాధించు
 నేరి, ఏనం = ఈ దవాగ్నిని, వారి ధారా సహస్రైః = వేలకొలది జలధారల
 చేత, అలం = మిక్కిలి, శమయితుం = చల్లార్చుటకు, అర్హసి = తగుదువు,
 ఉత్తమానాం = మహాత్ములయొక్క, సమృద్ధిః=సంపదలు, ఆపన్నార్తి ప్రశమన
 ఫలా హి - ఆపన్న = కష్టముచుం జొందిన వారియొక్క, ఆర్తి = పీడను, ప్రశ
 మన = తీర్చుటయే, ఫలాహి=ఫలముగాఁ గలది గదా!

తా. ఆ హిమవంతమున గాలి యొరపిడిచే బుట్టిన
 దేవదారు వృక్షముల యందలి నిప్పు చమరీ మృగముల తోఁక
 వెంట్రుకలను గాల్చి కొండకును జాల తాపము కలిగించును.
 కావున నీవు ధారలుగా వర్షించి దానిని జల్లార్చుము. హిమ
 వంతుఁడు నీకు మిత్రుఁడు గదా! మిత్రున కుపకారము
 చేయుట సజ్జనుల సంపదకు ఫలము.

తమిలి.—వాయా వనవాతే, సరతి వాతి సతి, సరశానాం దేవదారు
 ద్రుహణాం, స్కంధాః ప్రదేశవిశేషాః *‘అస్త్రీ ప్రకాణ్డాః స్కంధ స్యాత్తూలా
 చ్చాఖావధేస్త్రోః’ ఇత్యుచరః.—తేహం, సంఘట్టనేన సంఘర్షణేన, జన్త
 యస్య స తపోక్తః *జన్తోత్తరపదత్వా ద్వ్యధికరణోఽపి బహుప్రీహిః సాధు
 రిత్యోక్తః. ఉల్కాభిః స్ఫులిజ్జైః, ఊపితాః నిర్దగ్ధాః, చమరీణాం వాల భారాః
 కేశసమూహాః, యేన సః, దవ ఇ త్యగ్ని ర్దవాగ్ని ర్వనవహ్నిః *‘వనే చ వన
 వహన్నా చ దవో దావ ఇ తీప్యతే’ ఇతి యాదవః. తం హిమాద్రిం, బాధేత
 చేత్ పీడయేద్యది, ఏనం దవాగ్నిం వారిధారా సహస్రైః, అలం అత్యన్యైః
 శమయితు మర్హసి - యుక్తం చైత ది త్యాహ—ఉత్తమానాం మహతాం,
 సంపదః సమృద్ధయః, ఆపన్నానాం ఆర్తానాం, ఆర్తి ప్రశమనం ఆపన్నవారణ

మేఘ, ఫలం ప్రయోజనం, యాసాం తాస్తథోక్తా హి, అతో హిమాచలస్య
దావానలస్త్యయా శమయితవ్య ఇతిభావః.

యే సంరమ్భాత్పతనరభసాః స్వాజ్ఞభక్తాయ తస్మిన్
ముక్తాధ్వనం సవది శరభా లఙ్ఘయేయుర్భవస్తం,
తాన్కుర్వీథాస్తుములకరకావృష్టిపాతావకీర్ణా
కే వా న స్యుః పరిభవపదం నిష్ఫలారమ్భయత్నాః. 53

టీ. తస్మిన్ = ఆహిమాద్రియందు, సంరమ్భాత్పతనరభసాః - సం
రమ్భ = (నిష్క్రంజాచి యేనుగని భ్రమసి చంపవలయు నను) తొందర
పాటుచే నైన, ఉత్పతన = యెగురుట యందలి, రభసాః = వేగము గలవి
యగు (ఆనఁగా అతివేగముగా నెగిరిన), యేశరభాః = విశరభము లను
మృగములు, స్వాజ్ఞ భక్తాయ = తమ యెడల విరుగుట కొఱకు (ఆనఁగా
నొడలు విరుగునట్లుగా), ముక్తాధ్వనం = త్రోవను విడచిన, భవస్తం = నిన్ను,
సవది = ఆపుడు, లఙ్ఘయేయః = బాటునో, తాన్ = ఆ శరభములను,
తుముల కరకా వృష్టి పాతా వకీర్ణా - తుముల = అధికమయిన, కరకా = డడ
గండ్లయొక్క, వృష్టి = కర్షణయొక్క, పాత = పడుటచేత, అవకీర్ణా =
వేయబడిన వాటినిగా, కుర్వీథాః = చేయుము, నిష్ఫలారమ్భ యత్నాః -
నిష్ఫల = ప్రయోజనములేని, అరమ్భ = కార్యములయందు, యత్నాః = ప్రయ
త్నము గలవారు (ఆనఁగా పసికిమాలిన బనిచేయువారు), కేవా = ఎవ్వరు,
పరిభవ పదం = తిరస్కారమునకు స్థానముగా, న స్యుః = కారు.

తా. ఆ కొండమీఁది శరభ మృగములు నిన్నేనుఁ
గనుభ్రాంతిచే నీమీఁద నతివేగముగా ద.ముకును. ఆ సమయ
మందు అవి దుముకఁ జూచిన మార్గమును తటాలునఁ దప్పిం
పుము. అంతట నవి యెడలు విరుగుటయల క్రిందఁ బడను.
అట్లెని నీవు దానిమీఁద పడగండ్లవానను దట్టముగాఁ గురి
యుము. ఉపయోగము మాలిన పనిచేయువానికి గౌరవము
రాదు గదా?

యథితి.—తస్మిన్ హిమద్రౌ, సంరమ్భః సంభ్రమః కోపో వా *
 ‘సంరమ్భః సంభ్రమే కోపే’ ఇతి శబ్దార్థశే, తేన గజ ఇతి భాగ్యైః, ఉత్ప
 తనే ఉత్పవనే, రథసో వేగో, యేహం తే తథోక్తాః * ‘రథసో వేగ
 హర్షయో’ ఇతి విశ్వః, యే, శరభాః అష్టాపద మృగవిశేషాః * ‘శరభః
 శరభే చాష్టాపదే ప్రోక్తో మృగాస్తరే’ ఇతి విశ్వః, ముక్తః త్యక్తః, అధ్వా
 శరభోత్పవనమార్గో, యేన తం భవన్తం సపసి స్వాక్షభక్తాయ లక్ష్మయేయః
 * సంభావనాయాం లిజ్ భవతోఽతిదూరత్వాత్ స్వాక్షభక్త్యాతిరిక్తం ఫలం
 నాస్తి తేహం లక్ష్మనస్యేత్యర్థః, తాఞ్చరభాన్, తుములాః సంకులాః, కరకాః
 వర్షోపలాః * ‘వర్షోపలస్తు కరకా’ ఇత్యమరః, తాసాం పృష్ఠే ప్రస్థాః పాతేన,
 అపఃస్థాన్ అవతీప్తాన్, కుర్వీధాః కురుష్వ, విధృచ్ఛే లిజ్, తుద్రోఽవ్యధి
 తీవక్ ప్రతిపక్షః సద్యః ప్రతిజ్ఞేప్రవ్య ఇతిభావః, తథాహి—ఆరభ్యన్తఇతి,
 ఆరమ్భః కర్తాణి, తేషు, యత్నైః ఉద్యోగః స నిష్ఠా యేహం తే తథోక్తాః
 నిష్ఠులకర్తౌపక్రమా ఇత్యర్థః, అతః కే వా, పరిభవపదం తిరస్కారపదం, ని
 స్మ్యః న భవన్తి, సర్వ ఏవ భవన్తీత్యర్థః. యదత్ర * ‘ఘనోపలస్తు కరక’ ఇతి
 యాదవపచనా త్కరకశబ్దస్య నియతపుంలింగతాభిప్రాయేణ ‘కరకాణా
 మావృష్టిః’ ఇతి కేహంచిద్వ్యాఖ్యానం తదన్యే నానుమన్యన్తే, ‘వర్షోపలస్తు
 కరకా’ ఇత్యమరపచన వ్యాఖ్యానే తీరస్వామినా ‘కమణ్డలా చ కరకః సుగతే
 చ వినాయక’ ఇతి నానార్థే పుంస్యపి వక్యతీతి పదతోభయలింగతాప్రకాశ
 నాత్, యాదవస్య తు పుంలింగతావిధానే తాత్పర్యం న తు స్త్రీలింగతానివేధ
 ఇతి న తద్విరోధోఽపి * ‘కరకస్తు కరజ్జే స్యాద్ధాడిమే చ కమణ్డలా, పక్షి
 భేదే కరే చాపి కరకా చ ఘనోపలే’ ఇతి విశ్వప్రకాశపచనే తూభయలింగతా
 వ్యుత్పత్తి ఇతి న కుత్రాపి విరోధవార్తా, అత ఏవ రుద్రః ‘వర్షోపలస్తు కరకా
 కరకోఽపి చ దృశ్యతే’ ఇతి.

తత్ర వ్యక్తం దృషది చరణన్యాసమర్థేస్తుమాళేః

శశ్వత్స్త్రిధై రుపచితజలిం భక్తీనమ్రః పరియాః,

యస్మిన్ దృష్టే కరణవిగమూదార్థముద్ధూతపాపాః,
కల్పిష్యంతేస్థిరగణపదప్రాప్తయే శ్రద్ధధానాః.

9

టీ. తత్ర = ఆ హిమవ న్నగమునందు, దృషది = ఒక రాతిమీద,
వ్యక్తం = వెల్లడి యయినదియు, శశ్వత్ = పలుమాటు, సిద్ధః = యోగులచే, ఉప
చిత బలిం = చేయబడిన పూజ గలదియునగు, అర్ధేస్తు మాశేః = శివునియొక్క,
చరణన్యాసం = అడుగును, భక్తిసమ్రంభః = భక్తిచే పంపినవాడవై, పరియాః = పలు
గొనుము, యస్మిన్ (ఆ) పాదన్యాసము, దృష్టే = చూడబడఁగా, ఉద్ధూత
పాపాః = ఎగుర గొట్టఁ బడిన పాపములుగలవారై, శ్రద్ధధానాః = (తత్సేవ
శ్రేయస్సాధనమను) సమృద్ధము గలవారై, కరణ విగమూదార్థః = రీతియు
పోయిన తరువాత, స్థిరగణపదప్రాప్తయే; స్థిర = నాశములేని, గణపద = సమృద్ధ
గణ స్థానమును, ప్రాప్తయే = పొందుటకొఱకు, కల్పిష్యంతే = సమర్థులు
కాఁగలరు.

తా. ఆ హిమవంతంబునఁ బూర్వము సిద్ధులు సిద్ధినిం
దుట కొక రాతిపై శివుఁడు తనపాదము నుంచెను. ఆపాదన్యాస
మును సీద్ధులు పూజించి శివసాలోక్యము నొందెదరు. అట్టి
పాదన్యాసమునకు భక్తితోఁ బ్రతిక్షణముం జేయుము. సువుచు
శ్రేయము నొందెదవు.

తత్రేతి.—తత్ర హిమద్రో, దృషది కన్యాంచిచ్ఛిలాయాం, వ్యక్తం
ప్రకటం శశ్వత్ సదా, సిద్ధః యోగిభిః * 'సిద్ధి ర్విష్పత్తియోగయోః'
ఇతి విశ్వః, ఉపచిత బలిం రచిత పూజం * 'బలిః పూజోపహారయోః'
ఇతి యాదవః, అర్ధశ్చాసా విష్ట శ్చేత్యర్థేనుః; * 'అర్ధః ఖణ్డే సమాంశేచ్ఛం'
ఇతి విశ్వః, స మాతా యస్య తస్యేశ్వరస్య, చరణన్యాసం పాదవిన్యాసం,
భక్తిః పూజ్యేష్వనుకాగః, తయా సమ్రంభః, పరియాః ప్రదక్షిణం కురు.
* పరిపూర్వా దిణో లిజ్, యస్మిన్ పాదన్యాసే, దృష్టే సలి, ఉద్ధూత
పాపాః నిరస్త కల్పషాః సంతః, శ్రద్ధధానాః విశ్వసంతః పురుషాః, శ్రదా

విశ్వాసః ఆస్తిక్యబుద్ధి రితియావత్ * ‘శ్రదన్తరో రుపసర్గవ ద్వృషిర్వక్తవ్యా’
 ఇతి శ్రత్పూర్వాద్దధాతేః కాసచ్; కరణస్య తేత్రస్య, విగమూర్ధ్వం
 దేహ త్యాగానన్తరం * ‘కరణం సాధకతమతేత్ర గాత్రేన్ద్రియవ్యపి’ ఇత్యమరః,
 క్థిరం శాశ్వతం, గణానాం ప్రమథానాం, పదం స్థానం * ‘గణాః ప్రమథ
 సంఖ్యానాః’ ఇతి వైజయంతీ, తస్య ప్రాప్తయే కల్పిష్యంతే సమర్థా భవిష్యన్తి
 * క్లపేః పర్యాప్తివచనస్యాలమర్థత్వాత్తవ్యోగే ‘సమః స్వస్తి’ ఇత్యాదినా
 చతుర్థి * ‘అల మితి పర్యాప్తిర్థగ్రహణం’ ఇతి భాష్యకారః. ‘ఆవృత్తి
 వృజ్ఞానామాన శివిః శ్రీచరణద్వయం, హి మాద్రో కామృణాదీనాం సిద్ధయే
 సర్వకర్తృణాం, దృష్ట్వా శ్రీచరణన్యాసం సాధకః క్థిరయేత్తతం, ఇచ్ఛాశీన
 శరీరో హి విచరేచ్ఛ జగత్త్రయం’ ఇతి శమ్భురహస్యే.

శబ్దాయ నమః మధురమనిలైః కీచకాః పూర్వమాణాః
 సంసక్తాభి స్త్రిపురవిజయో గీయతే కిన్నరీభిః,
 నిర్ద్రాదస్తే మురజిషవ చేత్కన్దరేషు ధ్వనిః స్యాత్
 సంగీతార్థో నను పశుపతే స్తత్ర భావీ సమగ్రః.

60

టీ. కీచకాః=బొంగువెదుళ్లు, అనిలైః=వాయువులచేత, పూర్వమాణాః=
 నిండింపబడినవై, మధురం = ఇంపుగా, శబ్దాయనమః=మ్రోగుచున్నవి. సంస
 క్తాభిః=ఒండొరులతోఁ గూడికొనిన, కిన్నరీభిః = కిన్నరస్త్రీలచేత, త్రిపురవిజ
 యః=(శివుఁడు) త్రిపురాసురులను జయించినకథ, గీయతే=పాడబడుచున్నది,
 నిర్ద్రాదస్తే=గుహలయందు, లే=నీయుక్క, నిర్ద్రాదః ధ్వనిః=ఉలుములమ్రోత,
 మురజే ఇవ=మణ్డలయందువలె, స్యాచ్చేత్=అయేననీ, తత్ర = అక్కడ,
 పశుపతేః=శివునియుక్క, సంగీతార్థః=సంగీతమనునస్తుత్ర, సమగ్రః=సంపూర్ణమై
 నదిగా, భావీ నను=కాఁ గలదు గదా?

తా. తుమ్మెదలచే రంధ్రములు చేయబడిన బొంగు
 వెదుళ్లు గాలిచే నింపబడి మ్రోగుచున్నవి. కిన్నరస్త్రీలు గుం

పులు గూడి త్రిపురాసురులను శివుడు జయించిన కథను పాడుచున్నారు. నీవు ఉడిమి నట్టైన ఆధ్వని కొండ గుహలలో చేరి వెలువడు నప్పుడు ముద్దెలమ్రోతవలె నుండును. అప్పుడు సంగీతము పూర్తి కాగలదు.

శబ్దాయ నైతి.—హేమేఘ, అనిలైః పూర్వమాణాః, కీచకాః వేణు విశేషాః * 'వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనన్త్యనిలోద్ధతాః' ఇత్యమరః. * 'కీచకో దైత్యభేదే స్యా చ్చుష్కవంశే ద్రుమాన్తరే' ఇతి విశ్వో, మధురం శ్రుతిసుఖం యథాతథా, శబ్దాయస్తే శబ్దా తుర్వన్తి, స్వనన్తిత్యర్థః, 'శబ్దవైర కలహాభీకణ్వమేషేభ్యః కరణే' ఇతి శ్యజ్, అనేన వంశవాద్య సంపత్తి రుక్తా, సంసక్తాభిః సంయుక్తాభిః, వంశవాద్యాః పక్షతాభిర్వా, 'సంరక్తాభిః' ఇతి పాతే సంరక్తకణ్ఠీభి రిశ్యర్థః, కిన్నరీభిః కిన్నరస్త్రీభిః, త్రయాణాం పురాణాం సమాహారస్త్రీపురం, తద్ధితార్థో త్తరపదసమాహారేచ' ఇతి సమాహారసమాసః, పాత్రాదిత్వా స్పృశుంశక్త్వం, తస్య విజయో గీయతే, కన్దలేషు దరిషు, 'దరి తు కన్దరో వాస్త్రీ' ఇత్యమరః, తే తప, నిర్హాసః, ఋరజే వాద్యభేదే, భ్వరి రివ, మురజద్భ్వనిరీవే త్యర్థః, స్వాచ్ఛేత్ తర్హి, తత్ర చరణసమీపే, పశుపతేః నిత్యం సన్నిహితస్య శివస్య, నృత్యత ఇతి శేషః, సంగీతం సమ్యగీతం, 'సమ్యగీతం తు సంగీతం న్యామూరమే ప్రసిద్ధతే. తౌర్యాణాం త్రితయే చాపి' ఇతి శబ్దాజ్ఞాపే, తదేవార్థః. సంగీతార్థః సంగీతపద్మ, లిథో-లిథిభేయ రై వస్తు ప్రయోజన నిపుత్రేషు' ఇత్యమరః, సమగ్రః సంపూర్ణోభావీ, నను భవిష్యతి ఖలు, 'భవిష్యతి గమ్యాదయః' ఇతి భవిష్యదధే జినిః.

ప్రాలేయాదే రుపతట మతిక్రమ్య తాంస్తా స్విశేషాకా
హంసద్వారం భృగుపతియశోవర్త యత్క్రొత్వా రంభం,
తే నోదీచీం దిశ మనుసరే న్నిరణ్ధగాయామశోభి

శ్యామః పాదో బలినియమనాశ్శ్యుద్యతస్మేవ విష్ణోః. 61

టీ. ప్రాలేయాదేః = హిమవంతముయొక్క, ఉపకటం = తటముల
 సమీపమునందు, తాంస్తాన్విశేషాః = ఆయా చూడఁదగిన వస్తువులను,
 అతిక్రమ్య = తప్పించుకొని పోయి, హంసద్వారాం = హంసలయొక్క దారి
 యు, భృగువతి యశోవర్త - భృగువతి = పరశురామునియొక్క, యశః =
 కీర్తియొక్క, వర్త = మార్గమును, (అగు) యతోక్తాశ్చరస్యం = ఏక్రాం
 చగిరి రంద్రము గలదో, తేన = ఆ రంద్రముచే, బలినీయమనాభ్యున్యతస్య
 బలి = బలిచక్రవర్తిని, నియమన = బంధించుటయందు, ఆభ్యుద్యోగస్య =
 పూనియమస్య, విష్టాః = విష్ణువుయొక్క, శ్యామః = నల్లని దైన, పాద ఇవ =
 పాదము వలె, తిర్యగాయామ శోభీ = అడ్డముగను పొడవుగను ప్రకాశించు
 చున్నవాడై, ఉదీచీ దిశం = ఉత్తరపు దిక్కుఁ గూర్చి, అనుసరేః =
 పొమ్ము.

తా. హిమూద్రియం దెన్నెన్ని వింత సంగతు లున్నవి.
 వాని నన్నిటిః జూడవలయు నన్న కాలహరణ మగును. తాన
 నీమార్గమున బొమ్ము. పోవు చుండఁగా క్రౌంచ మరు మహాగిరి
 నీ కడ్డము వచ్చును. దాని నెక్కి పోవుటకన్న సులువైన
 మార్గముఁ జెప్పెద వినుము. తొల్లి పరశురాముఁడు కుమార
 స్వామితో సత్ప్రవిద్య పరమేశ్వరునియొద్ద నేర్పుకొనుచు
 కుమారస్వామితో స్పర్ధచేత వాఁడి తూపులతో క్రౌంచమును
 భేదించి ప్రసిద్ధి కెక్కెను. అప్పుడినుండి భూమిమీఁది హంసలు
 వర్షాకాలము వచ్చు ననఁగనే యా రంద్రమునుండి వెడలి
 మేఘమండలమునకుఁ బైన నుండు మానస సరోవరమునకుఁ
 జేరును. నీవును ఆ మార్గముగూండా కడ్డముగా పొడవుగాఁ
 బొమ్ము. అప్పుడు నీవు త్రివిక్రమమూర్తి సర్వలోకమును
 వ్యాపించుటకు నెత్తిన పాదమువలె శోభిల్లుచుండు వని తాత్ప
 ర్యము.

ప్రాయేతి. — ప్రాయేనా దేః హిమా దేః, ఉపతటం, తటసమీపే
 * 'అవ్యయం విభక్తి' ఇత్యాదినా సమీపార్థేఽవ్యయాభవః, తాంస్తాన్
 * నీహ్నయాం ద్విరుక్తిః, విశేషాన్ ద్రష్టవ్యాధాన్ * 'విశేషోఽవయవే
 ద్రవ్యే. ద్రవ్యవ్యోక్తమవస్తుని' ఇతి శబ్దార్థవే, అతిక్రమ్య ఆదరేణ దర్శందర్శ
 మతిత్యేత్యర్థః, అనుసరేతిత్యనాగతేన సంబంధః, హంసానాంద్వారం హంసద్వారం
 మానసప్రస్థాయినో హంసాః క్రొచ్చరన్తేణ చరన్తిత్యాగమః, భృగువలేః
 జామదగ్న్యస్య, యశోవర్త్యయశః ప్రపృత్తికారణమిత్యర్థః, యత్రైచ్చస్యా
 దేరన్ధ్రమస్తి తేన క్రొచ్చబిత్తన, బలేః జైత్యస్య, నియమనే బన్ధనే, అభ్యుద్య
 తస్య ప్రపృత్తస్య, విష్టోః వ్యాసకస్య త్రివిక్రమస్య, క్యామః కృష్ణవర్తః, పాద
 ఇవ, తిర్యగాయామేన త్రిప్రప్రవేశనార్థంతిరచ్ఛిన జైత్యేణ, శోభతేఇతి తథా
 విధః సక్, ఉదీప్తి ఉత్తరాం దిశం, అనుసరేః అనుగచ్ఛ, పురా కిల భగవతో
 దేవాధ్యుర్జలేర్థమరుదవనివద మధీయానేన భృగువర్తనేన సున్దస్య స్ఫుర్ధయా
 క్రొచ్చశిఖరిణ మలినిశితశిలీమణేన హేలయా మృత్పిష్టభేదం భిత్త్వా తతఏవ
 క్రొచ్చక్రొడాదేన సద్యఃసముజ్జుమ్భితే కన్తిన్నపి యశఃక్షీరనిధౌ నిఖిలమపి
 జగజ్జాల మాష్టావిత మితి కథా శూయతే.

గత్వా చోర్ధ్వం దశముఖభుజోచ్ఛాస్వసితప్రస్థసంధేః

కైలాసస్థిత్రీదశవనితాదర్పణస్యాతిథిః స్యాః,

శృజోచ్ఛాయైః కుముదవిశదైరోన్మితత్యస్థితః ఖం

రాశీభూతః ప్రతిదినమివ త్ర్యంబకస్యాప్తిప్రసాదః.

౪౭

టీ. ఉర్ధ్వం = అవతరికి, గత్వా చ = పోయియు, దశముఖ భుజో
 ఉచ్ఛాస్వసిత ప్రస్థ సంధేః - దశముఖ = రావణసియొక్క, భుజ = బాహువులచే,
 ఉచ్ఛాస్వసిత = సదలిన, ప్రస్థ = సానువులయొక్క, సంధేః = అతుకలు గల,
 త్రిదశ వనితా దర్పణస్య - త్రిదశ వనితా = దేవస్త్రీలయొక్క, దర్పణస్య
 = అద్ద మగు, కైలాసస్య = కైలాససర్వకమునకు, అతిథిః = అతిథివిగా,
 స్యాః = అగుము, యః = ఏకైలాసము, కుముద విశదైః = తెల్లగలువ

వలెనే శుభ్రము లైన, శృంగో చ్ఛాయైః = ఎత్తైన శిఖరములచే, ఖం = ఆక
సమును, వితత్య = న్యాపించి, ప్రతిదినం = ప్రతిదినమును, రాశీభూతః = ప్రా
గైన, త్రయంబకస్య = శివునియొక్క, అట్టహాస ఇవ = పెద్ద సవో యనునట్లు
గా, స్థితః = ఉన్నదో.

తా. క్రొంచ దర్శనానంతరమునఁ గైలాస పగపడును. అది గర్భవంతః డగు రావణునిచే నొక్కసారి యెత్తఁబడి యుండుటచే దాని సంధులు వదలి యున్నవి. నీవు చూచిన వేడుక కలుగును. ఆ కొండ వెండిది గాన దేవస్త్రీలు తమ ప్రతిబింబముల నందు చూచుకొనెదరు. అది చాల తేల్లఁగా నుంటుండే బ్రతిరోజు నీశ్వరుండు నన్నిన నవ్వు ప్రోగువెట్టి యుంచురో యనునట్లుండును.

గత్యేతి—కౌశ్ఠాబిలనిర్గమాన న్తర మూర్ధ్వం చ గత్వా దశమభస్య రావణస్య భుజైః బహుభిః, ఉచ్చాస్థితాం విక్షేపితాః ప్రస్థానాం సానూ నాం, సంధయో యస్య తస్య, ఏతేన నయనకౌతుకసదృశం ఉక్తం “త్రిదశ పరిమాణ మేషా మస్తీతి త్రిదశాః* ‘సంఖ్యయాఽవ్యయ ఇత్యాదినా బహు వీహిః* బహువ్రీహా సుఖ్యేయడచ్’ ఇత్యాదినా సమానాన్తోడజి”తి తీర స్వామి. త్రిదశానాం (దేవానాం), పనితాః, తానాం, దర్శణస్య, కైలాసస్య స్ఫుటితత్వా ద్రాజతత్వా వ్వా బిష్ణుగ్రాహిత్యే నైవ ముక్తం, కైలాసస్యా తిథిః స్వాః, యః కైలాసః, కుముదవల్ విశదైః నిర్మలైః, శృంగోకాం, ఉచ్చా యైః బొన్నత్రైః, ఖం ఆకాశం, వితత్య వ్యాప్య. ప్రతిదినం దినేదినే, రాశీ భూతః, త్రయంబకస్య త్రిలోచనస్య, అట్టహాసః ఆలిహాసఇవ, స్థితః * ‘అట్టా వతిశయ ఔమా’ ఇతి యాదవః, ధావశ్యాధాసత్వే నోత్ప్రేక్ష, హాసాదీనాం ధావశ్యం కవినమయసిద్ధమ్.

ఉత్పశ్యామి త్వయి తటగతే స్నిగ్ధభిన్నాజ్ఞానాథే
సద్యః కృతద్విరదరదనచ్చేదగౌరవ్య తస్య,

శోభా మద్రేః స్తిమితనయనప్రేక్షణీయాం భవిత్రీ
మంసన్యస్తే సతి హాలభృతో మేచకే వాససీన.

63

టీ. స్నిగ్ధ భిన్నాజ్ఞ నాభే- స్నిగ్ధ = నున్నగా, భిన్న = నూరబడిన, ఆహస = కాటుకయొక్క, ఆభే = కాంతి వంటి కాంతిగలిగిన, త్వయి = నీవు, తటగతే = చక్రియను బొందియుండగా, సద్యః = అప్పుడు, కృత్త ద్వీరద రదన ఛేదన గౌరవ్య - కృత్త = ఖండింపఁ బడిన, ద్వీరద రదన = విరుగు దంతముయొక్క, ఛేదన = ఖండము వలె, గౌరవ్య = తెల్లనగు, తస్య ఆద్రేః = ఆకైలాస పర్వతమునకు, మేచకే = నల్లని దైన, వాససి = వస్త్రము, అంసన్యస్తే = భుజమానం దునుపఁ బడిన దగుచుండగా, హల భృత ఇవ = బలరామునికి వలెను, స్తిమిత నయన ప్రేక్షణీయాం - స్తిమిత = నిశ్చలము దైన, నయన = నేత్రములచే, ప్రేక్షణీయాం = చూడఁ దగిన, శోభాం = కాంతిని, భవిత్రీం = కాగల దానినిగా, ఉత్పశ్యామి = ఊహించుచున్నాను.

తా. మిగుల శుభ్రమైన యాకైలాసపర్వతము సానువు మీఁద నల్లని వాడవైన నీవు నిలిచితి వేని బలరాముని భుజ శిఖరమునంబును ధరించు కొనిన నల్ల పట్టు వస్త్ర మెట్లుండునో ఆ విధముగాఁ జూచువారికి గన్ము లపండువుగా నుండువని తాత్పర్యము.

ఉత్పశ్యామితి:—స్నిగ్ధం నున్నగా, భిన్నం వర్ణితం చ, యదజ్ఞానం కజ్జలం, తస్యా భే వాభా యస్య తస్మిన్ స్తవ్యయి, తటగతే సామగతే సతి, సద్యః, కృత్తస్య, ద్వీరదరదనస్య గజదంతస్య, ఛేదవత్, గౌరవ్య ధవశస్య, తస్యాద్రేః కైలాసస్య, మేచకే శ్యామలే * కృష్ణే నీలాసిత శ్యామకాల శ్యామల మేచకాః' ఇత్యమరః, వాససి వస్త్రే, అంసన్యస్తే సతి, హలభృతో బలభద్రస్యేవ, స్తిమితాభ్యాం నయనాభ్యాం ప్రేక్షణీయాం శోభాం, భవిత్రీం భావసిం, ఉత్పశ్యామి శోభాభవిష్య తీతి తర్కయామిత్యర్థః. శ్రాంతి పూర్ణోపమాలంకారః.

హిత్యా తస్మిన్ భుజగవలయం శమ్మునా దత్తహస్తా
 క్రీడాశైలే యది చ విహరే త్పాదచారేణ గౌరీ,
 భజ్జీభక్త్యా విరచితవపుః స్తమ్భితాన్తర్జ్వలాః
 సోహనత్వం కురు మణితటారోహణాయాగ్రయా. 64

టీ. తస్మిన్ క్రీడాశైలే = ఆ శైలాసమునందు, శమ్మునా = శివునిచే, భుజగ వలయం = నాగ కంకణమును, హిత్యా = విడిచి, దత్త హస్తా = కేలూత యాయబడిన, గౌరీ = భవానీదేవి, పాదచారేణ = పాద సంచారముతో, విహరే ద్విది = సంచరించు నది యాయె నేని, ఆగ్ర యాయా = ముందు బోవు వాడవై, స్తమ్భితాన్తర్జ్వలాః = స్తమ్భిత = గట్టిపడుచు బడిన, అన్తర్జ్వల = లోపలి నీళ్లయొక్క, ఓఘః = ప్రవాహము గలవాడవై, భజ్జీభక్త్యా = అంతస్తుల కూర్చుచే, విరచిత వపుః = నిర్మలుపబడిన శరీరము గలవాడవై, మణి తటారోహణాయ = రత్నముల పేట్టు నెక్కుట కొఱకు, సోహనత్వం = మెట్టుగా నుండుటను, భజ = పొందుము.

తా. ఆశైలాసమున శివుఁడు తనచేతఁ జాట్టుకొనిన పామును విడిచి పార్వతీ దేవితోఁ గూడఁ జెట్టు బట్టుకొని కాలినడకతో విహరించు చుండును. అప్పుడు నీ దేహమును గట్టిపఱచుకొని యా యమ్మవారు రత్నాలవేట్లు నెక్కఁ బోవు నపుడు మెట్లు వరుసగా నేర్పడుము. ఆ మెట్లుమీఁదుగా నాయమ్మ యొక్కుట సుకరం బగును. తన్మూలమున నీ వా జగదీశ్వరి యచుగ్రహమునకుఁ బాత్రుండి వై కృతార్థతఁ జెందుచువు.

హిత్యేతి.—తస్మిన్ క్రీడాశైలే శైలాసే, శైలాసః కనకాద్రిశ్చమన్దరోగన్ధమాదనః, క్రీడాగ్రం నిర్మితాః శమ్భోరేవైః క్రీడాద్రయోఽభవత్ ఇతి శమ్భురహస్యే, శమ్మునా శివేన, భుజగవివ, వలయః కంకణం, తం, హిత్యాగౌర్యాభీరుత్వాత్స్యక్త్యా, దత్తహస్తా దత్తహస్తావలమ్మునాసతీ. గౌరీ, పాదచారేణ, విహరేత్ విచరేత్, యది తస్మిన్, ఆగ్రయాయాపురోగతః, తథా

స్తమ్భితః ఘనీభావం ప్రాపితః, అస్తర్జలస్య, ఓఘః ప్రవాహో, యస్య స తథాభూతస్య, భక్తిసాం పర్వణాం, భక్త్యా రచనయా, విరచితపథః కల్పిత శరీరః సక, మణీసాం తటం మణితటం తస్మాదోహణాయ, సోపానత్వం కురు సోపానభావం భజేత్పథః.

తత్రావశ్యం వలయకులిశోఽట్లనోద్గీర్ణతోయం
 నేష్యన్తి త్వాం సురయువతయో యస్తథారాగృహత్వం,
 తాభ్యో మోక్షస్తవ యది సఖే ఘర్తలబ్ధస్య న స్యాత్
 క్రీడాలోలాః శ్రవణపరుషైర్గర్జితైర్భాయయేస్తాః. 65

టీ. తత్ర = అత్రైలాసమునందు, సురయువతయః = దేవస్త్రీలు, అవశ్యం = తప్పక, వలయ కులిశో డట్ల నోద్గీర్ణ తోయం - వలయ = కంకణ ములయొక్క, కులిశ = అంచులచే నయిన ఉదట్ల = చెబ్బలచే, ఉద్గీర్ణ = విడువఁ బడిన, తోయం = ఉదకము గల, త్వాం = నిన్నును, యస్తథారా గృహత్వం-యస్త = యంత్రములయందలి, థారా = ఉదకధారలయొక్క, గృహత్వం = గృహ మగుటచు, నేష్యన్తి = పొందిండు గలరు. సఖే = మిత్రుడా! ఘర్తలబ్ధస్య - ఘర్త = ఈయెండ కాలమునందు, లబ్ధస్య = దొరకిన, తవ = నీకు, తాభ్యః = వారినుండి, మోక్షః = మోక్షము (విడుదల), న స్యాద్ద్యది = కాని యెడల, క్రీడా లోలాః = క్రీడలయం దాసక్తుల రగు, తాః = వారిని, శ్రవణపరుషైః = విచుటకుఁ గఠినము లయిన, గర్జితైః = ఉఱుము లచే, భాయయేః = భయము పెట్టుము.

తా. నీవు కైలాసమునఁ దిరుగుచుండఁగా నొకవేళ వేల్పు జవరాండ్రు నిన్ను తను కంకణములతో నొత్తి నీటిని పిండుచుందురు. ఎండకాలము గావున నీ నీటి యాటలందు మరిగి నిన్ను విడువకుందురు. అప్పుడు నీవు గంభీరము లైన యుఱుములచే వారిని భయ పెట్టి తప్పించుకొని పొమ్ము.

తత్రేతి.—తత్ర కైలాసే, అవశ్యం సర్వథా, సురయువతయః దేవ
ప్రమదాః, వలయవలికాని కప్పుకొంటాయః, శతకోటివాచినా కులిశశబ్దేన
కోటిమాత్రం లక్ష్యతేతైః, ఉద్భుటనాని ప్రహారాః, తైః ఉద్భిర్భం ఉత్పుష్టం
తోయం యేన తం, త్వాం, యత్రేషు ధారా యస్త్రీధారా స్తాసాం గృహ
త్వం కృత్రిమధారాగృహత్వం, కేష్యు ని ప్రాపయిష్యసి, హేసఖే మిత్ర,
ఘర్తేనీదామే, లబ్ధస్య, ఘర్తలబ్ధత్వం చాస్య దేవభూమిషు, సర్వదా సర్వర్తు
సమాహారాత్ ప్రాథమికమేషుత్వా ద్వా, యత ఉక్తం ‘అహిభ్య ప్రశమ’
ఇతి, తవ తాభ్యో సురయువతిభ్యో, మోక్షో న స్యాద్యది తదా, క్రీడా
లోలాః క్రీడాసక్తాః, ప్రమత్తా ఇశ్వరః; తాః సురయువతీః, శ్రవణపదుమైః
కర్ణకటుభిః, గర్జితైః కరణైః, భాయయే త్రానయే, అత్ర హేతుభయా
భావా దాత్మసేవదం పుగాగమశ్చ న.

హేమామృజప్రసవి సలిలం మానసస్థానదానః

కుర్వన్మామం తుణమఖపటప్రీతిమైరాతప్యై,

ధున్వన్మల్బద్రమకింకరయానన్దంశుకాని స్వవాతై

ర్వానాచేష్టైర్జలద లలితైర్నిర్విశేస్తం సగేంద్రమ్.

66

టీ. జలద=మేఘుడా! హేమామృజ ప్రసవి = బంగారు తామర
పూవులు పుట్టుచోటైన, మానసస్య = మానస సరోవరముయొక్క, సలిలం =
నీటిని, ఆదదానః = తీసికొనుచు, విరావతస్య = విరావతమునకు, తుణ
ముఖపట ప్రీతిం=క్షణకాలము ముఖపటము చేతనైన ప్రీతిని, కుర్వన్ =
చేయుచు, కల్పద్రుమ కింకరయాని=కల్పవృక్షముల చిగుళ్ల నెడు, అంశుకాని =
నూత్న వస్త్రములను, స్వ చాతైః = నీ వాయువులచేతను, ధున్వన్ = విద
లించుచు, నానా చేష్టైః=అనేక విధ వ్యాపారములు గల, లలితైః = క్రీడ
లచే, తం సగేంద్రం = ఆ గిరిని, కామం=యథేచ్ఛముగా, నిర్విశేః = అనుభ
వింపుము.

తా. ఆశోండయందు బంగారపుఁ దామరపూవులు గల మానస సరస్సులో నీరు గ్రోలుము. విరావత గజమునకు ముఖమున కలంకారమగు వస్త్రమువలె తేజాకాలము కమ్ము. కల్పవృక్షములచిగుళ్ల కరిల్పి వేడుకఁజూచుము. ఇట్లు నీకిచ్చ వచ్చిన యాటలచే నాసర్వతమున సుఖంపుము.

హే నేతి. — హేజలద, హేమామ్భోజానాం, ప్రసవిజనకం, 'జిన్మక్షి' ఇత్యాదిసేవీప్రత్యయః, మానసస్య సరస్య, సలిలం ఉదకం, ఆదదానః పిబన్ని త్యర్థః, తథా, విరావతస్య ఇన్ద్రగజస్య, కామచారిత్వాద్వా శివసేవార్థ మిన్ద్రాగమనాద్వా సమాగతస్యేతి భావః, కణే జలాదానకాలే ముఖేపటేనయా శ్రీతిస్తూ, మర్మక, తథా, కల్పద్రుమాణాం, కిసలయానీ కల్పవభూతాని, అంశుకాని సూక్ష్మవస్త్రాణి, 'అంశుకం వస్త్రమాత్రే స్వాత్మవిధానోత్తరీయయోః, సూక్ష్మవస్త్ర సామి దీప్తా' ఇతి శబ్దార్థవే, స్వవాత్రేః మేఘకాత్రే, ధుర్మక, నానా బహువిధాః, కేష్టాః తోయపానాదయో, యేషుత్రే, లలిత్రేః శ్రీడిత్రే, 'వాభావభేదే స్త్రీపుత్ర్యే లలితంబ్రహ్మ సుందరే, అస్తియాం ప్రమదాగారే శ్రీడితే జాతప్లుపే' ఇతి శబ్దార్థవే. తం సగేన్ద్రా కైలాసం, కామం యథేష్టం, నిర్విణే సముదభుజ్జ్వ, 'సర్వేశో భృతి భోగయోః' ఇత్యమరః, యథేచ్ఛహం మిత్రగృహేషు మైత్రాః ఫలం, సహజమిత్రం చ లే కైలాసః, 'మేఘవర్షతయోర్బహుసూర్యయోర్భిషన్ద్ర'యోః, శిఖిజీమాతయోర్విష్టిరమ్యయోర్చిత్రతా స్వయ మితి దశ్యవానితి భావః.

తస్మాత్సజ్జే ప్రణయినఇవ స్తస్యగజ్ఞాదుకూలాం
న త్వం దృష్త్వా న పునరలకాం జ్ఞాస్యసే కామచారిక,
యావః కాలే నహతి సలితోద్ధార ముచ్చై ర్విమూనా
ముక్తాకాలగ్రధిత మలకం కామినీ వాభ్రబృన్దమ్.

67

టీ. ప్రణయినఇవ = ప్రియతమునియొక్క వలెనే, తస్య = ఆ గిరియొక్క, ఉస్సజ్జే = ఉపరి భాగమునందు (తొడయందు), స్తస్య గజ్ఞా

దుకూలం-ప్రస్తాన జారిన, గడ్డా దుకూలం = వెలివట్టు చీరవంటిగంగా నది కల, (అనగా అలకా వట్టణమునుండి గంగ జారి పడగా స్త్రీ మొల నుండి జారిన దుకూలము వలె నున్న దనట) అలకాం = అలకావట్టణమును, దృష్ట్యా = చూచి, కామచారికా = స్వేచ్ఛగాఁ దిరుగు మేఘుఁడా! త్వం పునః = నీవైతే, న జ్ఞాన్యస ఇతి న = తెలిసికొన కుండవు, ఉచ్చైర్విమానా = ఎత్తైన మేడలు గల (గంభీరమయిన మానసము గలదియై కోపము నడచిన), యా = ఏ యలకాపురము, హః = మీయొక్క, కాలే = కాలముదు (వర్షాకాల మందు), సలిలాద్ధారం = ఉదకమును ప్రవించునట్టి, ఆ భ్రబృందం = మేఘముల గుంపును, కామినీ = స్త్రీ, ముక్తాజాల గ్రధితం = ముత్యపు సరములుగూర్చిన, అలకమివ = ముంగురులనవలె, వహతి = వహించుచున్నదో.

తా. ఆ కైలాస పర్వతముమీఁద నలకాపురి ప్రియుని తోడవై నున్న కామినివలె నున్నది. ఆ యలకా దిరి నున్న గంగానది యా కామినీ జఘనము నుండి కొంచెము తొలఁగిన దుకూలవస్త్రము వలె నున్నది. ప్రియునిచే లాలి-హః బడుచు పొలయల్క దీరినట్లున్నది. వర్షాకాలమున చినుకులు రాల్చు చుండఁగా ముంగురులందు ముత్యాలు గూర్చి యలంకరించి నట్లుందు నది. ఈ సంగతులన్నియుఁ గామచారి వగు నీవు తెలిసియె యున్నావు కదా.

ఇది పూర్వమేఘము సమాప్తము.

తస్మైతి.—ప్రణయినః ప్రియకమస్మేవ, తస్య కైలాసస్య, ఉత్సర్గే ఊర్ధ్వభాగే ఊరా చ, ‘ఉత్సర్గో ముక్తసంయోగే సక్తిన్యూర్ధ్వతలేఽపి చ’ ఇతి మాలతీమాలాయాం, గడ్డాదుకూలం (శుభ్రవస్త్ర) మివ త్యుపమితస మానః, ప్రస్తంగడ్డాదుకూలం యస్యాస్తా’ ‘దుకూలం సూత్తవస్త్రే స్యాదుత్త రీయే సితాంశుకే’ ఇతి శబ్దార్థవే. కామిన్యాంతు ప్రస్తంగడ్గేవ దుకూలం యస్యా స్తాం తథోక్తాం’ అలకాం కుచేరనగరిం, దృష్ట్యా, కామినీమివేతి

శేషః, మే కామచారికా, త్వం పునః త్వం తు, న జ్ఞాన్యస ఇతి న కింతు
 జ్ఞాన్యస ఏవే త్యర్థః, కామచారిణస్తే పూర్వమసి బహుకృత్వో దర్శనసంభవా
 దజ్ఞాన మసంభావిత మేవేతి నిశ్చయార్థా నష్టాయ ప్రయోగః తదుక్తం,
 'స్మృతినిశ్చయ సిద్ధార్థేషు నష్టో ద్వయప్రయోగః' ఇతి, ఉచైచ్చి (రున్న
 తాని) విమానాని (నప్తభూమిక భవనాని) యస్యాం సా ఉచైచ్చి ర్విమానా
 'విమానోఽస్త్రీ దేవయానే నప్తభూమా చ నద్దసి' ఇతియాదవః. మేఘసంవా
 హన స్థానసూచనార్థమిదం విశేషణం అన్యత్ర, విమానా నిష్క్రిపా,
 యాఽలకా, పః యుష్మాకం, కాలే, మేఘకాల ఇత్సర్థః, కాలస్య సర్వమేఘ
 సాధారణ్యా ద్వ ఇతి బహువచనం, సలిల ముద్గిరతీతి సలిలార్ధారం ప్రవత్స
 లిలధార మిత్యర్థః, అభిప్రాయం మేఘకదంబకం; కామిన్ స్త్రీ, ముక్తాజాతైః
 మాక్షికసరైః, గ్రభితం ప్రత్యుష్టా, 'పుంశ్చల్యాం మాక్షికే ముక్తా' ఇతి
 యాదవః, అలకమివ చూర్ణపిస్తలానీవ * జాతావేణవచనం, 'అలకా శ్చూర్ణ
 పిస్తలాః' ఇత్యమరః. వహతి బిభర్షి, అత్ర కైలాసస్యాశుకూలనాయకత్వ
 మలకాయాశ్చ స్వాధీనపతికాఖ్యనాయకత్వం చ భవ్యతే. ఏకాయతోఽ
 నుమూలస్యాత్' ఇతి, 'ప్రియోపలాలితానిత్యం స్వాధీనపతికామతా' ఇతి చ
 లక్షయన్తి, ఉదాహరన్తి చ—'లోలయ న్నలసప్తాననచయ స్పత్ర
 మజ్జరీః, ఏకాం చినోదయస్కాంతాం ఛాయాన దళవర్తతే' ఇతి.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలచల మల్లినాథసూరి విరచితయా
 సంజీవనీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతో మహాకవి
 శ్రీకాళిదాసవిరచితే మేఘదూతే మహాకావ్యే పూర్వమేఘః.

శ్రీ రస్తు. మేఘ సందేశః

ద్వితీయః సర్గః.

విద్యుత్స్వంతం లలితవనితాః సేంద్రీచాపం సచిత్రాః
సంగీతాయ ప్రహతమురజాః స్నిగ్ధగమ్భీరఘోషం,
అస్తస్తోయం మణిమయభువ స్తుజ్జ మభ్రంలిహఃగ్రాః
ప్రాసాదాస్త్యాం తులయితుమలం యత్ర తైస్త్వేర్ష్యశేషైః. 1

అవ. ఇతః బదుమూడు స్తోకములచే నలకాపురమును వర్ణించుచున్నాడు. అందు మొదటి స్తోకమున మేఘునికిని అలకాపురికిని సాదృశ్యము వర్ణింపబడినది.

టీ. యత్ర = ఏ యలకాపురియందు, లలిత వనితాః - లలిత = శృంగారచేష్టలు గల, వనితాః = (ప్రియులయం దత్యంతానురాగముగల) స్త్రీలు గలవియు, సచిత్రాః = చిత్రపులతోఁ గూడినవియు, సంగీతాయ = నాట్యమునకై, ప్రహత మురజాః = మ్రోగింపఁబడిన మద్దెలలు గలవియు (అనఁగా ఆడుచు పాడుచు మద్దెలలను వాయించుచున్నారనుట), మణిమయ భువః - మణిమయ = రత్నవికారములయిన (రత్నములు దాసిన), భువః = ప్రదేశములు గలవియు (అనఁగా నేచోటఁ జూచినను రత్నములను దట్టముగా దాసినా రనుట), అభ్రంలిహః గ్రాః - అభ్రంలిహః = ఆకాశము నొరయుచున్న, అగ్రాః = శిఖరములుగలవియు నగు, ప్రాసాదాః = మేడలు, విద్యుత్స్వంతం = మెఱుపులు గలవాడవును, సేంద్రీచాపం = ఇంద్ర ధనుస్సుతోఁ గూడిన వాడవును, స్నిగ్ధ గమ్భీర ఘోషం - స్నిగ్ధ = వినుట కింపై, గమ్భీర = దిట్టమైన,

ఘోషం = ధ్వని గలవాడవును అయిన, త్వాం = నిన్ను, తైస్యై ద్విశేష్యైః = ఆయాధర్మములచేత, తులయతుం = పోల్చుటకు, అలం = చాలియున్నవో, ఆ యలకాపురియందు (మాగృహ మున్నదని పదునాలవ స్తోకము దన్వయము.)

తా. ఆ యలకాపురియందు స్త్రీలు నీయందలి మేఘపుల వలెను ఆయిండ్లచిత్తరువులు పలుతెఱంగు లగుకాంతులుగల నీ యింద్రధనుస్సువలెను అక్కడి మద్దెలధ్వనులు నీయింటుములకు సాటిగాను స్థాపితమైన రత్నకాంతులు నీలో నున్న యుదకము వలెను నీయంత యెత్తుల మేడలు గలవిగ నున్న యలకాపురి నీ కవశ్యము చూడఁదగియున్నది.

విద్యుత్స్వప్తమితి.—యత్ర అలకాయాం లలితాః రక్షాః పనితాః స్త్రీయా, యేషు తే, సహ చిత్రై ర్వర్తంత ఇతి సవిత్రాః * 'ఆతేభ్యాశ్చర్య యో శ్చిత్రం' ఇత్యమరుః. * లేన సహేతి తుల్యయోగే' ఇతి బహువ్రీహిః * 'వోపసప్తస్య' ఇతి సహశ్చస్య భావాః, సంగీతాయతేర్యుత్రికాయ, ప్రహర మురజాః తాడిత మృదంగాః * 'మురజస్తు మృదగ్నే స్యాద్ధక్తా మురళయో రపి' ఇతి శబ్దార్థ పే, మణిమయ్యః మణివికారాః, భువః క్రీడాపానభూమయః, యేషు తే తథోక్తాః, అభ్రం లిహ స్తీతి, అభ్రం లిహసి అభ్రజ్జహణి * 'పహభే' లిహః' ఇతి ఖచ్ ప్రత్యయః * 'అరుద్విషచి' త్యావినా ముమాగమః, అగ్రాణి శిఖరాణి, యేషాం తే తథోక్తాః, అతితుక్తా ఇత్యర్థః, ప్రాసాదాః దేవగృహాణి 'ప్రాసాదో దేవభూభుజాం' ఇత్యమరుః. విద్యుతోఽస్య స స్తీతి విద్యుత్సాక్షా తం, సేష్టచాపం ఇష్టచాపయుక్తం, స్నిగ్ధః శ్రావ్యః, గమ్భీరః ప్రగల్భః ఘోషో గర్జితం, యస్య తం, అన్తర్గతం, * తోయం యస్య తం, అన్తస్తోయం అన్తస్సలిలం, తుడ్గం ఉన్నతం, త్వాం తైస్యై ద్విశేష్యైః లలితపవిత త్వాదిభిర్దైః కరణైః, తులయతుం సమీకర్తుం * తులాశబ్దా క్తక్మరో

తీరి జ్యస్తాత్ముఁ ప్రత్యయః, అలం వర్జ్యః * ‘అలం భూషణో
వర్జ్యః శక్తి వారణ వాచకం’ ఇత్యునురః. * అత్రోపమానోపమేయభూత
మేఘప్రాసాదధర్మాణాం విద్యుద్వనితాదీనాం యథాసంఖ్య మన్యోన్యసా
దృశ్యా నైఘప్రాసాదయోః సామ్యసిద్ధి రితి విచ్ఛప్రతిబిమ్బభావే నేయం
పూర్ణోపమా, వస్తుతో భిన్నయోః పరస్పరసాదృశ్యా దభిన్నయో రుపమానో
పమేయధర్మయోః పృథగుపాదానా ద్విచ్ఛ ప్రతిబిమ్బభావః.

హస్తే లీలాకమల మలకే బాహున్ద్రానువిధం

నీతా లోధ్రప్రసవరజసా పాణ్డుతామాననే శ్రీః,

చూడాపాశే నవకురవకం చారు కర్ణే శిరిషం

సీమనే చ త్వదువగమజం యత్ర నీపం వధూనామ్. 2

అవ. ఆ వట్టణంబున నెల్ల ఋతువులు నెవ్వ డున్న వని చెప్ప
చున్నాడు.—

టీ. యత్ర = యే యలకాపురియందు, వధూనాం = స్త్రీలకు, హస్తే =
చేతియందు, లీలా కమలం = లీలాగ్ధ మైన కమలము, (అస్తి = కలదో,)
అలకే = ముంగురు లందు, బాల కున్దాను విధం - బాలకున్ద = క్రొత్త మొల్ల
మొగ్గల చేత, అనుఃస్థం = కూర్పు, (అస్తి) మొల్లమొగ్గలను కురులందు నలం
కారముగాఁ గూర్చుకొన్నారు, అననే = ముఖమునందు, లోధ్ర ప్రసవర
జసా - లోధ్రప్రసవ = లోద్దుగ పూలయొక్క, రజసా = పరాగముచే,
పాణ్డుతాం = వస్తువుతోఁ గూడిన తెలుపును, నీతా = పొందింపఁబడిన, శ్రీః =
కాంతి, (అస్తి) లోద్దుగ పుష్పాడి ముఖములం దద్దగొనుటచే వచ్చునికాంతితోఁ
గూడిన, తెల్లని కాంతి మిగుల రమణీయముగా నున్న దనుట, చూడాపాశే =
కీలు గంటు నందు, నవ కురవకం = క్రొత్తది యగు గోరింటపూవును, (అస్తి)
కర్ణే = చెవియందు, చారు = శోమల మగు, శిరీషం = దిరిసెనపూవు, (అస్తి)
సీమనే = పాపట యందు, త్వదువగమజం = నీ రాకచేఁ బూచిన, నీపం =
కడిమె పువ్వును, (అస్తి = కలదో.)

మేఘ—8

తా. మేఘుండా! అపట్టణమునం దెల్లప్పుడు నన్ని ఋతువు లున్నవి. ఎట్లనఁగా, ఆ స్త్రీలు పర్వము లెల్లప్పుడు చేతితో ధరించి యుంటచే శరదృతు ధర్మము కదా! హేమం తనునఁ బూచు మొల్లలను ముంగురులందు ధరించు చున్నారు. శిశిరర్తువునందుఁ బూచు లొద్దుగ పరాగమును మోమున నద్దు కొను చున్నారు. వసంతంబునఁ బూచు గోరింట పూవులు సిగ యందు ధరించు చున్నారు. గ్రీష్మకాలంబునఁ బూచు నట్టి దిరి నెసపూవులు చెవి కొనయందు ధరించు కొనుచున్నారు, వర్షా కాలమునఁ బూచు కడిమెపూవులు పాపటలందు ధరించు చున్నారు. కనుక సర్వ ఋతువులచే రమ్యముగు నలకాపురి యతి రమణీయము.

సంప్రతి సర్వదా తస్యాం సర్వర్తు సంపత్తిమాహ.—

హస్త ఇతి.—యత్ర అలకాయాం, వధూనాం హస్తే, లీలార్థం కమలా లీలాకమలా, శరల్లిక్ష్ణ మేకత్, తదుక్తుం *శర త్పక్ష్మజలక్షణా* ఇతి, అలకే, జాతావేకవచనం, అలకేష్వి త్యర్థః, బాలకుడైః ప్రత్యగ్రచాఘ్ను కనుమైః, అనుబద్ధం, అనువేదో, గ్రథనమితి యావత్ *సమసకే భావేక్తః, యద్యపి కుద్దానాం శైశిరత్వ మప్యస్తి * 'మాఘ్యం కుద్దా' ఇత్యభిధానాత్, తథాపి హేమస్తే ప్రాదుర్భావః శిశిరే ప్రాథత్వ మితి వ్యవస్థా భేదేన హేమస్త కార్యత్వ మిత్యాశయేన బాలేతి విశేషణం 'అలకం' ఇతి ప్రథమాస్తపాతే సప్తమీప్రక్రమభక్తః స్యాత్, నాథస్తు నియతపుల్లిక్ష్ణతాహని శ్చేతి దోషావృత మాహ, తదసత్ ? 'స్వభావప్రకాశ్యాలకానితాసా' మితి 'నిర్దూనాన్యాలకాని పాటిత మురః కృతోన్మైధరః ఖడ్గితః' ఇత్యాదిషు ప్రయోగేషు సమసక లిక్ష్ణతాదర్శనాదితి, ఆరసే ముఖే, లోధ్రప్రసవానాం లోధ్రపుష్పాణాం, శైశిరాణాం; రజసా పరాగేణ 'ప్రసవస్తు ఫలే పుష్పే వృక్షాణాం గర్భ

‘మోచనే’ ఇతి విశ్వోః, పాణ్డుతాం వికటత్వం, నీతా ప్రాపితా, క్రిః శోభా, చూడాపాశే కేశపాశే, నవకురవకం వాసస్త్యః పుష్పవిశేషః ‘తత్రశోణే కురవకస్త్రపీతే కురజ్జకః’ ఇత్యుమరః, కర్ణే, చారు పేళలం శరీషం ద్రైవ్యః పుష్పవిశేషః, నీచు నైచుస్త్యకేశవిభ్యాం ‘నీచుస్తమస్త్రీయాం మస్తకేశవిభ్యాముదాహృతం’ ఇతి శబ్దాంతే, తవోపగమః త్వదుపగమః-ఘనాగమకాల ఇత్యర్థః, తత్రజాతం త్వదుపగమజు, వార్షికలిప్తమిత్యర్థః, నీచు కదమ్బకుసుమచ, సర్వత్రాస్తీతి శేషః అస్తి ర్భవతివరః ప్రథమ పురుషోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీతి న్యాయాత్; ఇత్థం కమలవద్రావి తత్తత్కార్య సమాహారాభిధానాదర్థాత్స్వర్ణశమాహరసిద్ధిః, కారణం వినా కార్యస్యాసిద్ధే రితి భావః.

యత్రోన్మత్తభ్రుమరముఖరాః పాదపా నిత్యపుష్పా

హంసశ్రేణీరచితరశనా నిత్యపద్మా నళిన్యః,

కేశోత్కృష్టా భవనశిఖినో నిత్యభాస్వత్కలాపా

నిత్యజ్యోత్స్నాః ప్రతిహతతమోన్మత్తిరన్యూః ప్రదోషాః.

అవ. అచటివస్తువులు నిత్యసుందరము లనుచున్నాఁడు.—

టీ. యత్ర = ఏ యలకాపురియందు, పాదపాః = వృక్షములు, నిత్య పుష్పాః - నిత్య=ఎల్లప్పుడు, పుష్పాః = పువ్వులు గలవి గనుకనే, ఉన్మత్త భ్రమర ముఖరాః-ఉన్మత్త = (మకరంద పానముచే) మత్తుఁ గొనిన, భ్రమర= తుమ్మెదలచే, ముఖరాః = మ్రోగునవియును (చెట్టయందలి పువ్వులపై తుమ్మెదలు ఝుకారము చేయుచున్న వనుట), నిత్యపద్మాః = ఎల్లప్పుడు తామర పూవులు గలవి గనుకనే, నళిన్యః=నరోవరములు, హంసశ్రేణీ రచిత రశనాః-హంసశ్రేణీ = అందలచాల్పుల చేత, రచిత = చేయఁబడిన, రశనాః = మొల నూళ్లు కలవియు (హంసలు చుట్టుకొని యున్నవనుట), భవనశిఖినః = ఇంటి నెమిట్ల, కేశోత్కృష్టాః = కేశలచే మెడలెత్తిరవి (నంతోషముతో మెడలెత్తి యుండుచున్నవనుట), నిత్యభాస్వత్కలాపాః=ఎప్పుడు ప్రకాశించుపింఛములు గలవియు, ప్రదోషాః = రాత్రులు, నిత్యజ్యోత్స్నాః = ఎల్లప్పుడు వెన్నెల

గలవియు, ప్రతిహత తమోవృత్తిరమ్యాః - ప్రతిహత = కొట్టుబడిన, తమో
వృత్తి = చీకటియొక్క వ్యాప్తి కలది గనుకనే, రమ్యాః = రసచీయము
లైనవో (అనగా చీకటి వ్యాప్తి లేక యెడతెగక వెన్నెలలు గాయంచుండు
రాత్రులు అతి రమణీయముగా నుండుననుట).

తా. అక్కడి చెట్లు ఎప్పుడును పూచి యుండును, మడిం
చిన తువ్వెదలు పూలపై యుండును. కొలఁగలు
సర్వదా పద్మములు గలవై హంసలతోఁ గూడి యుండును.
ఇంటి నెమ్మల్ల పురివిప్పి కేకలువేయుచు నాడుచుండును. ఏరా
త్రియందైనను వెన్నెలలు తాయుచు జీకటి యగునది లేక
కన్నులపండు వగుచుండును.

యత్రేతి.—యత్ర అలకాయాం, పాదపాః పృథ్విశిత్యం పుష్పాణి
యేషాం తే నిత్యపుష్పాః, నత్యృతునియమాదితి భావః, అతఏవోన్మత్తై ర్భృ
మరైః, ముఖరాః శబ్దాయమానాః-నశిస్యఃపద్మినోఽ, నిత్యం పద్మాని యాసాం
తాః నిత్యపద్మాః, న తు హేమస్తాదివర్జ మిత్యర్థః, అతఏవ హంసశ్రేణీభిః,
రచిత రశనాః కల్పిత మేఖలాః, నిత్యం హంసపరికేష్టితా ఇత్యర్థః - భవన
శిఖరః క్రిడామయూర్యాః, నిత్యం భాస్వంతః కలాసా (బర్హణి) యేషాం తే
తథోక్తాః, న తు వర్షాన్వేపేతి భావః, అత ఏవకేకాభిః ఉత్కణ్ఠాః ఉద్రీణాః;
ప్రదోషాః రాత్రయః, నిత్యం, జ్యోత్స్నాచంద్రికా, యేషాం తే నిత్యజ్యో
త్స్నాః, న తు శుక్లపక్ష ఏవ, అతఏవ ప్రతిహతా తమసాం వృత్తిః(వ్యాప్తిః)
యేషాం తే, తే చ తే రమ్యా శ్చేతి తథోక్తాః, నయనసుభగా ఇత్యర్థః.

ఆనందోత్థం నయనసలిలం యత్ర నాన్యైర్నిమిత్తైః
నాన్యస్తాపః కుసుమశరజా దిష్టసంయోగసాధ్యాత్,
నాన్యన్యస్తాత్ ప్రణయకలహాద్విప్రయోగోపపత్తిః
విత్రేశానాం న చ ఖలు వయో యకావనాదన్యదస్తి. 4

అవ. అచట దుగళ మనునది లే దను చున్నాడు.—

టీ. యత్ర = ఏ యలకాపురమున, విశ్రేణానాం = యక్షులకు, సయన
సలిలం = కన్నీడు, ఆనందోత్థం = ఆనందమువలన బుట్టినదే, అన్యైః నిమి
త్తైః = ఇతరులైన నిమిత్తములచే, నాస్తి = లేదు (అనగా సర్వసౌఖ్యము
లుండుటచే నానంద బాష్పములే గాని దుగళాశ్రులు లేవట), ఇప్త సం
యోగ సాధ్యాత్ = ఇప్త = ప్రియజనముయొక్క, సంయోగ = కూడికచే, సా
ధ్యాత్ = తీర్చదగిన, మనుషు శరణాత్ = కామమువలన బుట్టినదానికన్నను,
అన్యః = వేరైన, తాపః = ఆరాటము, నాస్తి = లేదు (అనగా ననురాగ
ముగల నాయికాశాయకులయొక్క యెడఁబాపు తటస్థించినప్పు డేతాపము
గలదో దానిని విడిచి మఱి తాపము లేదట), ప్రణయకలహాత్ = పాలయ
లుక కన్న, అన్యస్తాత్ = మఱియొక దానివలన, విప్రయోగోపపత్తి రసి =
ఎడఁబాయుటకు కారణము, నాస్తి = లేదు (ఎడఁబాపైనను ప్రణయకల
హములతోనే తప్త మఱియొకప్పుడు లేదు), యావనాత్ = జవనముకన్నను,
అన్యత్ = మఱియొక్క, వయః = వయసు, నాస్తి = లేదు.

తా. అచ్చటివారి కెప్పుడు నానందమే గాని దుగళము
లేదు. ఎప్పుడైతేను ప్రియుని యెడఁబాపు కొంతనేపు కలిగిన
తాపమేగాని దానిని విడిచి వేఱుతాపములేదు. ఆ యెడఁబా పై
సను పాలయలుకలచే నొక్కనిమిష ముండునేమొ గాని యంత
కన్న నెడఁబాపైనను లేదు. వారి కెన్నఁటికిని వయసే గాని
ముదిమి లేదు.

ఆనందేతి.—యత్రాలకాయా, విశ్రేణానాం యక్షణాం, ‘విత్తాధిపః
కుబేరః స్యా త్పృథ్వా ధనిక యక్షయోః’ ఇతి శబ్దాన్తవే, ఆనందోత్థం ఆనంద
జన్యమేవ, సయనసలిలం, అన్యైర్నిమిత్తైః కోకాదిభిర్నాస్తి; ఇప్త సంయోగేన
ప్రియజన సమాగమేన, సాధ్యాత్ నివర్తనీయాత్, న తప్తప్రతీకారాదిత్యర్థః,
మనుషుశరణాత్ మదనశరజన్యతాపాత్, అన్యస్తాపో నాస్తి; ప్రణయకలహా

దన్యస్తా న్నరణాదికారణాత్, విప్రయోగోఽపత్తిః విరహాప్రాప్తిరసి నాస్తికించ,
యావనా దన్య ద్వయో వార్ధకిం నాస్తి ఖలు. ఏకస్థానకద్వయం ప్రక్షిప్త
మపి వ్యాఖ్యాతమ్.

యస్యాం యతః సితమణిమయాన్యేత్య్ హర్ష్యస్థలాని
బోధ్యేతిశ్చాయాకుసుమరచితాన్యత్తమస్త్రీసహాయాః,
ఆసేవస్తే మధు రతిఫలం కల్పవృక్షప్రసూతం
త్వద్గమ్భీరధ్వనిమ శనక్తైః పుష్కరేష్వాహతేషు. 5

అవ. అచటివారి భోగానుభవప్రకారమును వర్ణించుచున్నాడు —

టీ. యస్యాం = ఏ పట్టణమందు, యతః = యత్నులు, ఉత్తమస్త్రీ
సహాయాః = ఉత్తమ స్త్రీతోఁ గూడిన వారై, సిత మణి మయాని = చంద్ర
కాంత మణులు దాపినవి గనుకనే, బోధ్యేతిశ్చాయా కుసుమరచితాని-బోధ్యేతి
= నక్షత్రములయొక్క, ఛాయా = ప్రతిబింబము లనెడు, కుసుమ =
పుష్పములచే, రచితాని = అలంకరింపఁ బడిన, హర్ష్య స్థలాని = మేడల
పైభాగములను, ఏత్య్ = పొంది, త్వద్గమ్భీర ధ్వనిమ-త్వత్ = నీయొక్క,
గమ్భీర = దిట్టములయిన, ధ్వనిమ = ధ్వనులపంటి ధ్వనులు, ల, పుష్కరేషు
= వాద్య భాండముఖములు, శనక్తైః = మందముగా, అహతేషు = కొట్టబడిన
వశుచుండఁగా—అనఁగా నాడుచు పాడుచు వాయించుచుండఁగా, కల్ప
వృక్ష ప్రసూతం = కల్పవృక్షమువలనఁ జుట్టిన, రతిఫలం = రతియం దుత్సాహ
ముఁ గలిగించునట్టి-రతిఫల మను పెరుగల, మధు = మద్యమున, ఆసేవం తే =
ఆదరణతోఁ బానముఁ జేయుచున్నారు.

తా అచటి యత్నులు తమ ప్రియుర్రాండ్రతో మేడల
మీఁదికి పోయి చంద్రకాంతమణులు దాపినవి గావున నక్ష
త్రము లద్దములయందు వలెఁ గన్పడుచుంటుచే పుష్పములు
జుట్టినట్లుండఁగా అట్టిరమణీయ ప్రదేశములయందు కూర్చొని
కోరిన దిచ్చు కల్పవృక్షముల పుష్పములనుండి లభ్యమగు

రతిఫల మను వేరు గల సురతాతిశయము నిచ్చుమద్యమును పానముచేయుదురు.

యశ్చామితి.—యస్యాం అలకాయాం, యతః దేవయోనివిశేషాః, ఉక్తమస్త్రీసహాయాః లలితాద్వనాసహచరాః సన్తః, సితమణిమయాని స్ఫటిక మణిమయాని, చంద్రాకాంతమయాని వా, ఆకాశవ, జ్యోతిషాం తారకాణాం, ఛాయాః ప్రతిబింబాన్వేష, కుసుమాని తైః, రతితాని పరిష్కృతాని* జ్యోతిస్తారాగ్నిభా జ్వాలా దృ క్షుత్ప్రా ర్థాధ్వరాత్కసు' ఇతి తైజయస్త్రీ, ఏతేన పానభూమే రహ్మానశోభకృష్ణముక్తం, హర్షస్థలాని, ఏత్య ప్రాప్య, తవ గమ్భీర భవసిరివ భవసి ర్యేషాం లేషు త్వద్గమ్భీరభవసిషు, పుష్కరేషు వాద్యభాజ్జముఖేషు * 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాజ్జముఖే జలే, వ్యోమ్ని ఖడ్గే ఫలే ఖడ్గే తీర్థాపథి విశేషయోః' ఇత్యమరః, శసక్తైః మన్దం, అహలేషు సత్సన్ వితచ్ఛ వాద్యం సృత్యగీతయోర పుష్కలక్షణం, కల్పవృక్షప్రసూతం మదారవృక్షోద్భవం, కల్పవృక్షస్య క జ్జీతార్థప్రదత్వా న్నభవతి తత్ప్రసూత మితిభావః, రతిః ఫలం యస్య కద్రతి ఫలాఖ్యం మధు, మధ్యం, ఆసేవస్తే ఆవృత్య పిబస్తీస్యర్థః. * తాల తీరసితామృతామల గు డోన్మత్తాస్థి కాలాహ్వయా, దార్శన్యద్రుమ మోర టేక్షు కదళీ గుల్మప్రసూతై ర్యుతం, ఇత్థంచే న్నధు పుష్పభక్తుచరితం పుష్పద్రు మూలావృతం, క్వాఢేనస్తరదీపనం రితిఫలాఖ్యం స్వాదు శీతం మధు' ఇతి మదిరార్జవే.

మన్దాకిన్యాః సలీలశిశిరైః సేవ్యమానా మరుద్భి
రన్దారాణామనుతటరహం ఛాయయా వారితోష్ణాః,
అన్వేష్టవైః కనకసితాముష్టినిక్షేపగూఢైః
సంక్రీడస్తే మణిభిరమరప్రాధితా యత్ర కన్యాః. 6

అవ. అచటి కన్యాజనముయొక్క క్రీడను వర్ణించుచున్నాడు.—

టీ. యత్ర = ఏ యలకాపురమున, అమర ప్రాధితాః = దేవతలశ్చే
గోరః జడిన, కన్యాః = పడుచులు, మన్దాకిన్యాః = గంగయొక్క, సలీల

శిశిరైః-సలిల = నీటిచే, శిశిరైః = చల్లనివైస, మరుఘ్నిః = వాయువులచేత, సేవ్యమానాః = సేవింపం బగుచున్న వారై, అతుతటరుహాం = ఒడ్డునందు మొలచిన, మద్వారాణాం = మందారములను చేవతావృక్షముల యొక్క, ఛాయయా = నీడచేత, సారితోష్టాః = శుభ్రమును త్రోసినవారై. కనకసికతామష్టి నిశేప గూఢైః-కనకసికతా = బంగారపు టిసుక యొక్క, మష్టి = పిడికిండ్ల యందు, నిశేప = దాచిపెట్టుటలచేత, గూఢైః = అనరింపం బడినని గనుకనే, అన్వేష్యత్యైః = వెదుకఁదగిన, మణిభిః = రత్నములచే, సంక్రిజంలే = ఆశుకొను చున్నారు.

తా. అయలకాపురిలోని గున్న గంగానదియొక్క తీర మున నిన్న కల్పవృక్షముల నీడలతో బంగారపు టిసుక బయల్ల యందు గూరుటచే యక్ష-న్యకలు గంగానదిమీఁదుగావచ్చు పరిమళయుక్తమయిన మంద శీత వాయువుల నెండవేళ నందుచు రన్నేముల నిసుకలతో దాచి కనుగొన్నవారు గెల్తు రను గూఢరత్న సికతమనుసాట యాడుకొను చుందురు.

మద్వాకిన్యా ఇతి.—యత్ర అలకాయాం, ఆమరైః ప్రాథితాః సుందర్య ఇత్సర్థః, కన్యాః యక్షగుమార్యః, 'కన్యా కుమారికా నార్యః' ఇతి విశ్వః, మద్వాకిన్యాః గజ్జాయాః, సలిలేన, శిశిరైః శీతవైః, మరుఘ్నిః మరుతైః, సేవ్య మానాః వీజ్యమానాః సత్యః, తథా, అతుతటం తటేషు రోహన్తి త్వసుతట రుహా, క్విప్ * ఉపపద మలిడై' ఇతి సమాసః, లేమా మద్వారాణాం, ఛాయయా అనాతపేన, వారితోష్టాః శమితాతపాః సత్యః, కనకస్య సికతాను, మష్టిభిః, నిశేపేణ స్యాసేన, అభివా, కనకసికతానాం మష్టిషు నిశేపేణ, గూఢైః సంవృతైః, అతవిష, అన్వేష్యత్యైః మృగైః, మణిభిః రత్నైః, సంక్రి జన్తే గూఢసుషింశ్చయా వైశిక క్రిడకా సమ్యక్క్రిడన్తిత్సర్థః * 'క్రిడోఽనుసంపరిభ్యశ్చ' ఇత్యాత్త సేవన, రత్నాదిభి ర్వానికాదౌ గుప్తైర్వృష్ట్య కర్తృభిః, కుమారిభిః కృతా క్రిడా నామా గూఢమణి స్పృతా, రాసక్రిడా

నూథమణి ర్గువకళి మ్రలాయనం, విచ్చ కన్ధక దడ్డాడ్యై స్తృతా దైశికేశ
యః’ ఇతి శబ్దార్థవే.

నీవీబద్ధోచ్చస్థితశీధిలం యత్ర బిమ్బాధరాణాం
తౌమం రాగాదనిభృతకరేష్వాక్షిచత్సు ప్రియేషు,
అర్హిస్తుక్తో నభిముఖమపి ప్రాప్య రత్నప్రదీపాన్
ప్రీమాధానాం భవతి విఫలప్రేరణా చూర్ణముష్టిః. 7

అవ. అచటివారి యైశ్వర్యములు తదనుగుణమైన కామోదభోగమును
వర్ణించుచున్నాడు.—

టీ. యత్ర=ఏ యల కాపురి యందు, అనిభృత కరేషు - అనిభృత =
(పోకమాడి విచ్చటయందు జుకుగల) పలుకుచున్న, కరేషు = మాస్తములు
గల, ప్రియేషు = నాయకులు, నీవీ బద్ధోచ్చస్థిత శీధిలం - నీవీబద్ధ = పోక
ముడిమొక్క, ఉచ్చస్థిత = పిగులుటచేత, శీధిలం = సట్లవారిన, తౌమం =
వెలిపట్టుచీరక, రాగాత్ = కామాలేశయము నలక, అక్షిచత్సు = లాగు
చున్నదా రకుచుండగా, ప్రీమాధానాం = సిగ్గుచే ముకుద లగు, బిమ్బ
ధరాణాం = దొండవండు వంటి పెనవులు గల జనరాండ్రయొక్క, చూర్ణ
ముష్టిః = కంఠము మొదలగు గంధంపు పొడి పిడిపిరి, అర్హి స్తుక్తో =
జ్వాలలచే బెద్దవి యగు, రత్న ప్రదీపాన్ = రత్నము లకు దీపములకు, అభి
ముఖం=ఎదురుగా, ప్రాప్య=పొందియు, విఫలప్రేరణా=వ్యర్థమైన చట్టుటగల
దిగా, భవతి=అగుచున్నదో.

తా. ముగలుగు తమ యంగనలతోఁగూడుటకు కామా
తిరేకముచే పోకముడి విప్పుచంతలో నితకంటె కామాతిరేక
ముగల జన్మసుల పోకముడులు తమతట వీడఁగా వస్త్ర
ములు జారుట కోర్వని యీ లజ్జాశీలులు స్వకీయ మర్తాంగ
గోపన కుపాయాంతరముఁ గానక చేతులలోఁ బట్టియున్న

గందపుబొడిని జల్లి దీపము లార్పుటకు యత్నించిరి. అట్టైనను అచల్లుట వ్యర్థమైనది. రత్నపు దీపములు కారణాంతరములచే నారపు గదా? ముగ్ధ లగుటచే విమర్శన చేయక పోయి ఈ భ్రాంతికార్య మొనర్చి ప్రియులకు సంతోష మొనర్పిరని భావము.

నీవీతి — యత్ర అలకాయాం, అనిభృతకరేషు చపలహస్తేషు, ప్రియేషు, నీవీ వసన గ్రన్థిః, 'నీవి పరివణే గ్రన్థే స్త్రీణాం జఘ్రవానసః' ఇతివిశ్వః, నీవీతిబద్ధో నీవీబద్ధః, చూతపుష్పవ దపానరుక్త్యం, తస్య, ఉచ్చ్వసితేన త్రుటితేన, శిథిలం, డోమం దుకూలం, రాగాల్ ఆచరాగాల్, అక్షిపత్స అహరత్స సత్స, హీమాధానాం లజ్జా విధురాణాం, బిమ్బం బిమ్బికాఫలం, 'బిమ్బం ఫలే బిమ్బికాయాః ప్రతిబిమ్బ చ వర్ణితే' ఇతి విశ్వః, బిమ్బమి వాధరో యాసాం తాసాం బిమ్బధరాణాం స్త్రీనిశేషాణాం, 'విశేషాః కామినీ కాన్తా భీరు ర్బిమ్బధ రాణానా' ఇతి శబ్దార్థః, మార్గస్థ క్షుమాదేః, ముష్టిః, అర్చిర్భిః మయాభైః తుక్లాః; 'అర్చిర్మయాభిభియోః' ఇతి విశ్వః, రత్నాన్యేవ ప్రదీపానభిముఖం యథాతథా ప్రాప్యాః, నిఫలప్రేరణా దీపనిర్వాపణాదుతామత్వాన్నిపలక్షేపాః, భవతి; అత్రాణానాం రత్నప్రదీపనిర్వాపణ ప్రపుత్యై మాగ్ధ్యం వ్యజ్యతే.

యత్ర స్త్రీణాం ప్రియతమభుజోచ్ఛ్వాసితాల్లింగితానా
మజ్జగ్గానిం సురతజనితాం తన్తుజాలావలమ్బాః,
త్వత్సంరోధానగమవిశేషైశ్చన్ద్రీపాదై ర్ని శీఢే
వ్యాలుమ్పన్తి స్ఫుటజలలసస్కన్ధిసశ్చన్ద్రీకాన్తాః

8

అ. సురతాంత నుభవంతిని వర్ణించుచున్నాడు.—

టీ. యత్ర = ఏ యలకాపురియందు, నిశీఢే = అర్ధరాత్రియందు, త్వత్సంరోధానగమ విశేషైః - త్వత్ = నీయొక్క, సంరోధ = అడ్డగింపు.

యొక్క, అపగమః=పోవుటచేత, విశదైః=నిర్మలము లయిన, చంద్రో పాదైః= చంద్ర కిరణములచే, స్ఫుట జల లవ స్కన్ధినః = పెద్దపెద్ద నీటి బిందువులను గారుచున్నవియు, తన్మ జాలా వలమ్బుః-తన్మ జాల=(మేలుకట్టుకుఁగూర్చిన) దారముల మొత్తములు, ఆవలమ్బుః = ఆధారములు గాఁగలవియు (పైన చాందినీలు కట్టి ఆ చాందినీలకు దారమును గ్రుచ్చి ఆదారములకు ప్రేలఁ గట్టఁ బడినవి), చంద్రోకాంతాః=చంద్రకాంత మణులు, ప్రియతమభుజోచ్ఛ్వాసి తాలిజ్జితానాం - ప్రియతమ = నాయకులయొక్క, భుజఃభుజములచే, ఉచ్ఛ్వాసితః=సడలింపఁ బడిన, ఆలిజ్జితానాం = కొఁగిలింపఁగల, స్త్రీకాం = స్త్రీలయొక్క, సురత జనితాం = శ్రీడచేఁగఁగలిన, అంగస్థానిం=పిడలి బడలి కను, వ్యాలుమ్నున్తి=పోఁగొట్టుచున్నవో.

తా. ఆ యలకాపురిలో కాంత లర్ధరాత్రముల పుంభావముల నొనర్చి సోలి ప్రియులచే గాఢముగాఁ గొఁగిలింపఁ బడి సడల వదలు నప్పుడు చాందినీలకుఁ గట్టఁ బడిన చంద్ర కాంత శిలలు నిర్మల చంద్రకిరణస్పర్శచే గల యాదక బిందువులను వర్షించి ఆ స్త్రీలయొక్క సురత శ్రమను దీర్చుచున్నవి.

యత్రేతి.—యత్ర ఆలకాయాం, నిశీధే అర్ధరాత్రే * ‘అర్ధరాత్ర నిశీధౌ ద్వౌ’ ఇత్యమరః, త్వత్సంరోధస్య మేఘావరణస్య, అపగమేన, విశదైః నిర్మలైః, చంద్రోపాదైః చంద్రోచ్ఛ్వాసిభిః * ‘పాదా రక్ష్యజ్ఞీ తుర్యాంకాః’ ఇత్యమరః, స్ఫుట జల లవ స్కన్ధినః, ఉల్బ తామ్బు కణ స్రావిణః, తన్మజాలా వలమ్బుః వితానలమ్బి సూత్రపుష్పాధారాః, తద్గుణగుమ్మితా ఇత్యర్థః; చంద్రోకాంతాః చంద్రోకాంతమణయః, ప్రియతమానాం భుజైః, ఉచ్ఛ్వాసితాని శ్రాన్త్యా జలసేకాయ వా ప్రశిథిలితాని, ఆలిజ్జితాని యానాం తానాం స్త్రీకాం, సురతజనితాం, ఆఙ్గస్థానిం శరీరభేదం, ఆవయవానాం ధ్వానతా మితి యావత్, వ్యాలుమ్నున్తి ఆపసుదన్తి.

నేత్రా నీతాః సతతగతినా యద్విభూతా గ్రభూమి
 రాలేఖ్యానాం స్వజలకణికాదోషముత్పాద్య సదస్యః,
 శబ్దా-స్పృష్టౌ ఇవ జలముచస్త్యాద్యుళో జాలమూర్తై
 ధూమోద్ధారానుకృతీనిభుతా జర్జరా నిష్పతన్తి, 9

అవ. మేఘసంచారముచు వర్ణించుచున్నాడు.—

టీ. నేత్రా=ప్రేరేపించువాఁడైన, సతతగతినా=వాయువుచే, యద్వి
 భూతా=వియలకాట్టణము యొక్క వైశుంశస్థులను, నీతాః=
 పొందించు జడినై, త్యాద్యుళో=నీవంటి, జలముచు = మేఘములు, అలే
 ఖ్యానాం=మంచి చిత్రపులుకు, స్వ జలకణికా దోషం=తమయొక్క నీటి
 చుక్కలచే విరిసిపోవుట యనునెడుగుణ, ఉత్పాద్య=పుట్టించి, సదస్యః=అప్పుడే,
 శబ్దా-స్పృష్టౌ ఇవ=భయము పోడినవివలె, ధూమోద్ధారానుకృతి నిపుణాః-
 ధూమోద్ధార = పొగపోవుటను, అనుకృతి = పోలికనుండుట యందు,
 నిపుణాః=చేయుగలవై, జర్జరాః=కల్లబారినవై, జాలమూర్తై=గవాక్ష రూప్రము
 లచే, నిష్పతన్తి=వెడలుచున్నవో.

తా. అచట గాలి వీచుటచేత మేఘములు పైమేడల
 లోగికి బోయి అచటి చిత్రపులుకులవలన వర్షించి యా చిత్రపు
 లులు చెడిపోగా లేకుండువర ధడునకు వెలుచి గవాక్షముల
 నుండి పొగపోవునట్లు పలుచని రూపముతో బోవుచున్నవి.
 ఇట్లు వర్షించుట చేత జారుడైనవాండు అంతరిపుర చరుడగు
 దూతుని పాహామ్యమున హర్షస్థలమునకు బోయి అచ్చటి
 గురువతులకు దోషము దగిలించి తా. జేసిన చెడుపనినెవరైన
 వెలిసి దండింతు రను భయముచే మాటు వేషమున సందు
 గొందులనుండి తప్పించుకొని పోవునట్లున్న దను నర్థము
 వోచుట జేసి చమత్కారాతిశయము.

నేత్రేతి.—హేమేభు, నేత్రా ప్రేరకేణ, సతతగతిసా సదాగతినా,
 వాయునా * ‘మాతరిక్వా సదాగతిః’ ఇత్యుచరః, యద్విమానాగ్రభూమిః,
 యస్యాః ఆలకాయాః, విమానాశాం సత్తభూమికభవనాశాం అగ్రభూమిః
 ఉపరిభూమికాః, సీతాః ప్రాసితాః, త్వామివ పశ్యన్తి యాన్ తే త్వాద్భుతః,
 త్వత్సృజకా ఇత్యర్థః * ‘శ్చదాదిషు దృశోఽనానాఽపనే కచ్చ’ ఇతి కచ్చి
 త్వయః, జలముచః మేఘాః, ఆలేఖ్యానాం సన్నిత్రాణాం * ‘నిత్రం విభత
 రూపం స్వాదాలేఖ్యా తు ప్రయత్నతః, నిర్మితోత్తమచిత్రం’ ఇతిశబ్దాన్తః,
 స్వేషం, జలకణికాభిః జలకక్షైః, దోషం శుభనల ఉత్పాద్య, సద్యః,
 శబ్దా స్పృష్ట్యా ఇవ ‘సాపరాధత్వాద్భూయాఽష్టా ఇవ * ‘శబ్దాపితర్క
 భయయోః’ ఇతి శబ్దార్థవే, ధూమోద్ధారస్య, ధూమనిర్గమస్య అనుకృతో
 అనుకరణే, నిపుణాః కుశలాః, జర్జరాః విశిష్టాః సన్తో, జలమార్జైః గవాక్షరన్త్రైః,
 నిష్పతన్తి నిష్కానున్తి, యథా కేనచిదన్యపురసంచారవతా దూతేన గూఢ
 వృత్త్యా రహస్యభూమి ప్రాసితాస్త్రస్త్రీణాం వ్యభిచారదోష ముత్పాద్య
 సద్యః సాశజ్ఞాః క్షుప్తకేహస్తరాజారాః శుద్రమార్జైర్నిష్కానున్తి తద్వి
 దితి ధ్వనిః. ప్రకృతార్థే శబ్దాశ్చుష్టా ఇవేత్యుచ్చేక్షా.

అక్షయ్యాస్త్రమ్భవననిభయః ప్రత్యేహం రక్షితై

రుద్ధాయస్థిధనపటియశః కిష్టచైర్మత్ర సార్థం,

వైభ్రాహ్మ్యం విబుధవనితా వారముఖ్యాచహాయా

బద్ధాలాపా బహిరుపవనం కామినో నిర్విశన్తి.

10

ఆవ. చైత్రరథిమునందుఁ గాముకులు విహరించుటను వర్ణించు
 చున్నాడు.—

టీ. అక్షయ్యాస్త్రమ్భవన నిభయః - అక్షయ్య = లగ్నింప శక్యముకాని,
 అస్త్రమ్భవన నిభయః = గృహములలో నుండెడు నిధులు గల, (అందు తలు
 చుగా గృహములయందు నిధు లున్న వనట), విబుధ వనితా వారముఖ్యా

సహాయాః - విబుధవనితా = అపూరన లనెడు, వారముఖ్యాః = వేశ్యాస్త్రీలు,
 సహాయాః = సహాయులుగాఁ గలవారై (అనఁగా నపూరనలను కూడ నుంచు
 కొసినవారై), బద్ధాలాపాః = ప్రేమాతిశయముచే నొండొరులు ఎడతెగని
 సట్టాపములు గలవారైన, కామినః = కాముకులు, ప్రత్యహం = ప్రతిదిన
 మందును, రక్తకణ్ఠైః = హఠురమైన కంఠధ్వనులు గలవారు కనుకనే, ధనపతి
 యశః = కుబేరుని కీర్తిని, ఉద్ధాయస్థిః = హెచ్చుగా పాడుచున్న, కిన్నరై
 స్సార్థం = కిన్నరులతోఁ గూడ, వైభ్రా జాఖ్యం = వైభ్రాజ మనుపేరు
 గల, బహి రుపవనం = పట్టణము వెలుపలనుండు ద్వారవనమును, నిర్విశన్తి =
 అనుభవించుచున్నారు.

తా. ఆపురమున నిండ్లలో కొదువలేని ధననిధులు
 గలిగిన కాముకులు అపూరనలతో సరసశోభి సల్పుచు చైత్రరథ
 మను నుద్ధావనముచేయు బోయి కుబేరుని కీర్తులను మిగుల
 మనోహరంబుగఁ బాడుచున్న కిన్నరుల పాటలను వినుచు
 నానందితుడు.

అక్షయ్యేతి — యత్ర అలకాయాం, క్షేతుం శక్త్యాః క్షయ్యః *
 'క్షయ్య జయ్య శక్త్యాధే' ఇతి నిపాతః, తతోనభ్యమాసః, భవనానా మస్త
 రస్తర్భవనం * అవ్యయాభావనమాసః, అక్షయ్యా అస్తర్భవనం నిధయో
 యేషాం తే తథోక్తాః, యథేచ్ఛభోగసంభావనార్థ మిదం విశేషణం,
 విబుధవనితాః అపూరనః తా ఏవ, వారముఖ్యాః వేశ్యాః, తా ఏవ సహాయా
 యేషాం తే తథోక్తాః, * వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా రూపాదీవాధ సాజనైః,
 సత్కృతా వారముఖ్యా స్వాత్' ఇత్యురరః, బద్ధాలాపాః సందానిత
 సట్టాపాః, కామినః కాముకాః, ప్రత్యహం అహస్యహరి * 'అప్యయం
 విభక్తి — ఇత్యానినాఽవ్యయీనాః 'అవశ్య' — ఇతి సమాసాంత వ్యచ్ *
 'అన్నావృణోరేవ —' ఇతి టిటోపః, రక్తః మధురః, కణ్ఠః కణ్ఠస్థుః
 యేషాం తే తైః, రక్తకణ్ఠైః సుదృఢకణ్ఠస్థునిభిః, ధనపతియశః కుబేరీర్తి, ఉద్ధా
 యస్థిః, ఉచ్చైర్ధాయస్థిః, దేవగానస్య గాధారగ్రుప్రాయత్వా తార

తరం గాయద్భిరిత్సర్థః, కిన్నరైః, సార్థం సహ, విభ్రాజ స్వేదం వైభ్రాజ్యం
వైభ్రాజ మి త్యాఖ్యా యస్య త ద్వైభ్రాజాఖ్యం * ‘విభ్రాజేవ గణేష్వేః
త్రాతం వైభ్రాజ మాఖ్యయా’ ఇతి శమ్భరహస్యే, చైత్ర ర్థస్య నామా న్తర
మేకత్, బహిరుపవనం బాహ్యోద్వానం, నిర్విశ వి అనుభవన్తి.

గత్యుత్కమృదలకపణితైర్ద్యత్ర మద్దార పుష్పైః
పత్ర ఛేదైః కనక కమలైః శర్ల విభ్రం శిభిత్వ,
ముక్తాజాలైః స్తనపరిసర చ్ఛిన్న సూత్రైశ్చ హరై
ర్వైశో మార్గః సవితుగుద ర్మే సూచ్యతే కామినీనామ్. 11

అవ. రాత్రి వేళల నభిసారికలు నడచిన మార్గములకు గుఱుతులకు
శిష్ప చున్నాడు. —

టీ. యత్ర = ఏ యల కాపట్టణమున, కామినీనాం = (మిక్కిలి యక్క
జతో నుపఃతుల కడకుఁ బోవు నట్టి) కామికులయొక్క, నైశః = రాత్రియం
దేర్పడిన, మార్గః = త్రోవ, సవితుః = సూర్యునియొక్క, ఉదయే = ఉదయము
నందు, గత్యుత్కమృత్ = నడకచేత నైన కదలుటచేత, అలకపతితైః =
ముంగురులనుండి వడిన, మద్దార పుష్పైః = మందార మనుకల్పవృక్షము
పూలచే, పత్ర ఛేదైః = మకరి కాపత్ర ఖండములచేత, శర్ల విభ్రం శిభిః =
చెవినుండి జారిన, కనక కమలైః = బంగారు కమలములచేతను, ముక్తాజాలైః =
ముత్రముల సరులచేతను, స్తన పరిసర చ్ఛిన్న సూత్రైః - స్తనపరిసర = స్తన
ప్రదేశములనుండి, చిన్న = తెగిన, సూత్రైః = దారములుగల, హరైశ్చ = హారముల
చేతను, సూచ్యతే = గుర్తింపఁ బడుచున్నది.

తా. ఆ సగరమున రాత్రి వేళ కామినులు సంకేతస్థలము
నకుఁ బోవునపుడు జారి పడినపుష్పములును ఆభరణములును
తెల్లవారఁగా నే కనఁబడఁగాఁ జూచినవా రీమార్గమున నభిసారిక
లరిగి రని యూహించుచుందురు.

గతీతి.—యత్ర అలకాయాం, కామినీనాం అభిసారికాణాం *
 'కాస్తాస్థినీ తు యా యాతి సంకేతం సాభిసారికా' ఇత్యమర్యః, నీతి భవో
 వైశో మార్గః, నవతుః సూర్యస్య, ఉడయే సతి, గత్యా గమనేన, ఉత్క్రమ్యః
 చలనం, తస్మా ధేవోః ఆలకేభ్యః వతితైః, పద్మారభష్టైః సురశర తనువైః
 తథా, పత్తాణాం పత్త్రీలతానాం, శ్వేతైః భద్రైః, పరిత్రైవీరి శేషః, తథా,
 కర్ణభోగ్య విభ్రశ్యస్తీతి కర్ణవిభ్రంశిరి తైః కనకస్య కమలైః కనక కమలై
 శ్చ*పప్త్యా వివక్షితార్థలాభే సతి మయటా విగ్రహేఽధ్యాపార దోషః, ఏవ
 మన్మత్రా వ్యసనసంభేదం, తథా ముక్తజాలైః మాక్షికా రైః, శిరోఽహితై
 రిత్కర్ణైః, తథా, ప్రసయోః పరిసరః ప్రదేశః, తత్ర చిహ్నాని సూత్రాణి యేహం
 త్రైర్థారైశ్చ, సూచ్యతే జ్ఞాప్యతే. మార్గపరితమస్తారకుసుమాది త్విజైరయ మభి
 సారికాణాం పథా ఇతి ద్రష్టుభి రసమియత ఇత్యర్థః.

మత్స్వా దేవం ధనవలీసఖం యత్ర సాక్షాద్వసంతం
 ప్రాయశ్చాపం న వహతి భయోన్మనఃకః పట్టదజ్యం,
 సప్రాభజ్ఞప్రహితనయనైః కామిలక్ష్యేష్యమోమై
 స్తస్యాపిష్కశ్చతురవనికావిభ్రమైరేవ సిద్ధః. 12

అవ. ఆచట మన్మథునికృమం దెబ్బచున్నాడు.—

టీ. యత్ర = ఏపురియందు, మన్మథః = మారుడు, ధనవతి సఖం =
 కుబేరుని చెలికాఁ డైన, దేవం = మహాదేవుని, సాక్షాత్ వసంతం = స్వరూప
 మతో నుండిన వానిగా, మత్స్వా = తలఁచి, భయాత్ = భయమువలన,
 పట్టదజ్యం = తుష్పెదలు సారిగాఁ గల, చాపం = ధనుస్సును, ప్రాయః=తలు
 చుగా, న వహతి = వట్టుకొనఁడు, (అతని పని యెట్లు నెఱవేలు ననగా ?)
 తస్య = అతనియొక్క, ఆరంభః = పని, సప్రాభజ్ఞం = కనుబొమలు చిట్టిం
 చుటతోఁ గూడునట్లుగా, ప్రహిత నయనైః = ప్రయోగింపఁ బడిన చూపు
 లతో, కామిలక్ష్యేషు = కాముకులను గుఱులందు, అమోమై = తప్పుని వగు,
 చతుర పనితా విభ్రమైరేవ - చతుర = శృంగారక్రియలందు మిగుల నేర్పరు

లగు, పనితా=అనురాగము గల స్త్రీలయొక్క, విభ్రమైరేప = విభాసముల చేతనే, సిద్ధః=సెఱవేటినది.

తా. అచట కుబేరుని చెలికాడైన శివ్రుడొండొంటు జేసి అతని భయముచే మారుడు తన భనుస్సు నెత్తుట లేక పోయినను, కులుకులాడుల తళుకుం జూపులకును, సింగారంపు నేతలకును లోబడనివారు లేరు. గాన అతని పని యద్దు లేక సాగి పోవును. అచటి కామినుల విభ్రమంబు లెట్టివారికిని కామజనకంబు లని భావము.

మత్వేతి.—యత్ర ఆలకాయాం, మన్దః కామః, ధనపతేః (కుబేరస్య) సఖేతి ధనపతిసఖః * ‘రాజాహః సఖిభ్యష్టచే’ తం దేవం మహాదేవం, సాక్షా ద్వసంతం సఖిసేవాన్నిజరూపేణ వర్తమానం, మత్వా జ్ఞాత్వా, భయాత్ ఫాలేక్షణభయాత్, షట్పదా ఏవ జ్యో (హర్షి) యస్య తం చాపం, ప్రాయః ప్రాచుర్యేణ, న పహతి న దిభర్తి; కథం తస్మి తస్య కార్య సిద్ధిర్భ్యత ఆహ, ‘స భూభక్తే’తి.—తస్య, మన్దః, అరహః కామిజనవిషయో విజయవ్యాపారః సభూభక్తం యథాతథా, ప్రహితాని ప్రయంత్రాని, నయనాని దృష్టయా, యేష తైస్తభోక్షైః, కామిన ఏవ లక్ష్మణి తేషు, ఆమోఘైః, సఫలప్రయోగై రిత్కర్థః, మన్దఃచాపోఽపి క్వచి దపి మోఘః స్యా దితి భావః, చతురాశ్చ తా పనితాశ్చ తాసాం, విభ్రమైః కలాపై రేవ, సిద్ధో నిష్పన్నః, యదసర్థకరం పాక్షికఫలం చ తత్ప్రియోగాద్వరం నిశ్చిత సాధన ప్రయోగ ఇతి భావః.

వాస శ్చిత్రం మధు నయనయోర్విభ్రమాదేశదత్తం
పుష్పద్భేదం సహ కిసలయైర్భూషణానాం వికల్పాన్,
లాక్షారాగం చరణకమలన్యాసయోగ్యం చ యస్య
మేకః సూతే సకల మబలాక్షణ్యం కల్పవృక్షః.

అవ. అలంకార సంపత్తినిఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. యస్యాం = ఏ యలకాపురియందు, చిత్రం = నానావర్ణమైన, వాసః=వస్త్రమును, నయనయోః = నేత్రములకు, విభ్రమాదేశదత్తం = విలాసములను దెల్పుటయందు సమర్థమైన, మధు=మద్యమును, కీసలయైస్సహ=చిగుళ్లతోఁ గూడిన, పుష్పోద్భేదం=పుష్పోదయమును, భూషణానాం = ఆభరణముల యొక్క, వికల్పాత్ = భేదములను, చరణ కమలశ్యాస యోగ్యం-చరణకమల=పద్మములవంటి పాదములయందు, న్యాసః=ఊంచుటకు, యోగ్యం=తగిన, తాక్షా రాగం = లత్తుక యసుగుజక ద్రవ్యమును, సకలం=సమస్తమైన-అబలామణ్డం=స్త్రీల యలంకారమును, ఏకః=ఒక్కటి యగు, కల్పవృక్షః = కల్పవృక్షమే, సూతే = పుట్టించుచున్నది.

తా. స్త్రీల యలంకారములు నాల్గువిధములు: (1) కచ ధార్యము (కురులయందు ధరించు కొనునది), (2) దేహధార్యము (దేహమునందు ధరించి కొనునది), (3) పరిధేయము (ఆచ్ఛాదించు కొనునది- వస్త్రము), (4) విలేపనము, (పూసి కొను నది). అవి యేవి యనఁగా, పలురంగుగల వస్త్రములు, ఇవి పరిధేయములు విలాసము గలిగించు మద్యములు- ఇవి దేహధార్యములు, పుష్పములు చిగుళ్లు ఇవికచధార్యములు. భూషణ భేదములు ఇవియు దేహధార్యమే. పాదములకుఁ బూసికొను లత్తుక ఇది విలేపనము. ఇట్లు నాల్గువిధములైన యలంకారములను అచ్చటివారికి కల్పవృక్షములే యిచ్చుచున్నవిగనుక వారు వానిని ప్రత్యేకము సంపాదించవలసిన ప్రయాసపడ నక్కఱలేదనుట.

* 'కచధార్యం దేహధార్యం పరిధేయం విలేపనం, చతుర్థా భూషణం ప్రామాః స్త్రీణా మన్యచ్ఛ చైకేకమ్' ఇతి రసాకరే, తదేవై తదాహ:—

వాస ఇతి. — యస్మామ్ అలకాయాం, చిత్రం నానావర్ణం, వాసః వసనం, పరిధేయమణ్డనమేతత్, నయనయో ర్విభ్రమాణామ్, అదేశే ఉపదేశే దక్షమ్, అనేన విభ్రమద్వాకా మధునో మణ్డనత్వ మిత్యవధేయం, తచ్చ వజ్జి లాదివ ద్వేహధార్యేఽన్తర్భావ్యం; మధు మద్యం, కేసలయైః=వల్లవైః, సహ పుష్పే ద్భేదం తసుమోదయం, ఉభయం చేక్మర్థః, ఇదం తు కచభార్యం, భూషణానాం, వికల్పాక్ విశేషాః, దేహధార్య మేతత్, తథా చరణకమ లయైః, న్యాసస్య సమర్పణస్య. యోగ్యం, రజ్యతేఽనేనేతి రాగో రజ్జక ద్రవ్యం, లాక్షైవ రాగః లాక్షారాగః, తం, ఇదం చాజ్ఞరాగాదివిలేపన మణ్డ నోపలక్షణం, సకలం స్వరం, చతుర్విధ మపీత్యర్థః, అబలామణ్డనం యోషిత్పు సాధనజాతం, ఏకః కల్పవృక్ష ఏవ, సూతే జనయతి, న తు నానాసాధన సంపాదన ప్రయాస ఇత్యర్థః.

తత్త్రాగారం భవపతిగృహం ను త్తరేణాస్తదీయం
దూరాలక్ష్యం సుగపతిధనుర్భూతా తోరణేన,
యస్మాదపాస్తే కృతకతనయః కాస్తయా వర్ధితో మే
హస్తప్రాప్యస్తబకనమితో బాలమద్వాన్వృషేః.

14

అవ. ఇ ట్టలకాపురిని వర్ణించి యచట తనయింటికి గుఱుతును జెప్పు చున్నాఁడు. —

టీ. తత్త్ర = ఆయలకాపురియందు, భవపతి గృహం నుత్తరేణ = శుభేరుని యింటికిచేరువ నుత్తరపు తట్టు, అస్తదీయం = మాదైన, అగారం = గృహము, సుగపతిధనుఃచారుణా=ఇంద్రధనుస్సువలె నందమైన, తోరణేన = హజారముచే, దూరాత్ = దూరమునుండియే, లక్ష్యం = గుర్తించఁ దగినది, యస్య = ఏయింటియొక్క, ఉపాస్తే = సమీపమందు, మే = నాయొక్క, కాస్తయా = ప్రియురాలిచే, వర్ధితః = పోషింపఁబడినదై, కృతక తనయః = పెంపుడుకొడుకుగా నెన్నఁబడినదై, హస్తప్రాప్యస్తబకనమితః- హస్తప్రాప్య=

చేతులచే బొందఁదగిన, స్తబ్ధతైః = గుత్తులచే, నమితః = వంచఁబడిన, బాల
మందార పృథః = లేతకల్పపృథము, (అస్తీ=కలదో.)

తా. ఆపురమున కుబేర మందిరమున కుత్తరములతో
చేరువను మాయిల్లున్నది. దానికి గురు లేమనిన, మా యింటి
హజారము రత్నములచే జెక్కఁ బడి యింటచే నింద్రధనుస్సు
వలె నెత్తుగను పలువన్నెలు గలదిగ నుండును మాయింటివద్ద
నాప్రియురాలిచే బుత్తునియందువలె బ్రేముడి నొందు లేత
కల్పపృథంబు గలదు. దాని పూగుత్తులు బరువు గలిగి వంచఁ
బడినకొమ్మలు గల వగుటచే జేతుల కందుచుండును.

ఇథ మలకాం వర్ణయిత్వా తత్ర స్వభవసాన్నిధిజ్ఞానమాహః—

తత్రేతి.—తత్ర అలకాయాం, ధనపతిగృహం కుబేరగృహేభ్యః,
ఉత్తరేణ ఉత్తరస్తిన్నదూరదేశే *ఏన బన్యతరస్యా మదూరేనఽప్యశ్శూన్యో*
ఇత్యేనప్యిత్యయః, అప్యయ మేతత్ *ఏనపా ద్వితీయా* ఇతి ద్వితీయా
గృహం పుంసి చ భూమ్యేన ఇత్యమరః, ధనపతిగృహం దితి పాతే
'ఉత్తరేణ' ఇతి నైసప్యిత్యయాంతం కింతు 'తోరణేన' ఇత్యన్య విశేషణం
తృతీయాంతం, ధనపతిగృహం దుత్తరస్యాం దిశి యత్తోరణం బహిర్ద్వారం
తేన లక్షితమిత్యర్థః, అస్తాకమిద మస్తదీయం *పృథ్వాచ్చ* ఇతి ఛత్రత్వయః,
అగారం గృహం సురపతిధనుశ్చరుణా మణిమయత్వా దభ్రుష్కషత్వా
చ్చేన్ద్రచాపసుద్ధరేణ, తోరణేన బహిర్ద్వారేణ *తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వారం*
ఇత్యమరః, దూరాత్, లక్ష్యం దృశ్యం, అనేనాభిజ్ఞానేన దూరత ఏవ
జ్ఞాతుం శక్యమిత్యర్థః; అభిజ్ఞానాంతరమాహ, యస్యాగారస్య, ఉపాస్తే ప్రాకా
రాంతః పార్శ్వదేశే, కాంతయా, పథితః పాషితః కృతకతనయః కృత్రిమ
మతః, పుత్రత్వేనాభిమన్యమాన ఇత్యర్థః, హస్తేన ప్రాప్త్యైః హస్తావచేద్యైః,
స్తబ్ధతైః గుచ్ఛైః, నమితః, స్తబ్ధకభారా ఐహృమాన ఇత్యర్థః *స్వాధ్యచ్ఛస్త
స్తబ్ధకః* ఇత్యమరః, బాలః కోమలః మందార పృథః కల్పపృథః, అస్తీతిశః.

వాపీ చాస్త్రిన్తరకతశిలాబద్ధసోపానమార్గా
 హైమైశ్చన్నా వికచకమలైః స్నిగ్ధవైదూర్యనాళైః,
 యస్యాస్తోయే కృతవసతయో మానసం సన్నికృప్తం
 నాథ్యాస్యన్తి వ్యవగతశుచస్త్యామపి ప్రేక్ష్య హంసాః. 15

అవ. ఇంక నైదుక్తోకములచే మఱియుఁ గొన్ని గురుతులను జెప్పఁ
 చున్నాఁడు.—

టీ. ఆస్త్రిన్ = ఈయింటియందు, (అనగా చేరువ ననుట), మరకత
 శిలా బద్ధ సోపాన మార్గా - మరకత శిలా = గరుడ పచ్చలచే, బద్ధ = కట్టఁ
 బడిన, సోపాన మార్గా = మెట్ల త్రోవ గలదియు, స్నిగ్ధ వైదూర్యనాళైః =
 నిగనిగ లాడెను వైదూర్య రత్నముల కాండలు గలవియు, హైమైః =
 కనక మయములగు, వికచ కమలైః = పూచిన తామరలచేత, ఛన్నా =
 కప్పబడినదియు, (బంగారు కమలము లెక్కువగా నున్న వనుట), వాపీ =
 నడ బావి, (ఆస్త్రి = కలదు.) యస్యాః = ఏ బావియొక్క, తోయే =
 ఉదకము నందు, కృత వసతయః = చేయఁ బడిన యునికి గల, హంసాః =
 హంసలు, త్యాం = నిచ్చు, ప్రేక్ష్యాః = చూచియు, వ్యవగతశుచః = దుశభిము
 లేని వై, సన్నికృప్తం = సమీపమం దున్న, మానసం = మానస సరోవరమును,
 నా థ్యాస్యన్తి = తలఁపవు.

తా. మా యింటియొద్ద నడబావి యున్నది. దానిమెట్లు
 గరుడ పచ్చలతోఁ జెక్కినవి. దానిలో బంగారు పద్మములు
 పూచి యుండును. వానితూడులు వైదూర్య మాణిక్య
 మయములు. అందు హంసలును గలవు. వర్షకాలము వచ్చును.
 నీళ్లు బురద యగుననే చింతయే లేక దగ్గర నున్న మానససరో
 వరంబునకుఁ బోవఁ దలంప నైనఁ దలఁపవు.

ఇతరపరం పశ్చాత్తిః క్షోక్తై రభిజ్ఞానాన్తర మాహ:—

వాపీతి — ఆస్త్రిన్ మదియాగారే, మరకతశిలాభిః గారుత్తతమణిభిః,
 బద్ధః సోపానమార్గో యస్యాః సా తథోక్తా, విదూరే భవా వైదూర్యాః

‘దిదూర్భాక్ష్యః’ ఇతిభ్యప్రత్యయః, వైదూర్భాక్షాం వికారా వైదూర్భాక్షి
 *వికారార్థేఽభ్యుత్పయః, స్నిగ్ధాని వైదూర్భాక్షి నాశాని యేహం తైః,
 హైమైః సావర్జైః, వికచకుతైశ్చన్నా, వాపీ చ ద్విర్భూతాచ * ‘వాపీ తు
 ద్విర్భూతా’ ఇత్యమరః, ఆస్తీతి శేషః, యస్యాః వాప్యాః, తోయే సలితే, కృత
 వసతయః, కృతనివాసాః, హంసాః, త్వాం మేఘు, ప్రేక్ష్యాపి = వీక్ష్యాపి,
 వ్యవగతశుచః వర్షాకాలేఽప్యకలవజలత్వాద్వీతదుగ్ధాః స స్తః, సంనికృష్టం
 సన్నిహితం సుగమచవీత్యర్థః, మానసం మానససరః, సాధ్యాస్యప్తి నోత్క
 ణ్ణివృజే * ఆధ్యానముత్కంఠా పూర్వకం స్మరణం ఇతి కాశికాయామ్.

తస్మాస్తీరే రచితశిఖరః వేశితైరిన్ద్రనీలైః

క్రీడాతైలః కనకకదళీవేష్టనప్రేక్షణీయః,

మద్గేహిన్యాః ప్రియ ఇతి సఖే చేతనా కాశరేణ

ప్రేక్ష్యోపాస్తస్ఫురితతడితం త్వాం తమేవ స్మరామి. 16

టీ. తస్యాః=ఆ నడబావియొక్క, తీరే = ఒడ్డు నందు, వేశితైః =
 అందము లగు, ఇన్ద్రనీలైః = ఇంద్రనీల మణులచే, రచిత శిఖరః = చేయఁ
 బడిన శృంగములు గల, కనక కదళీ వేష్టన ప్రేక్షణీయః, కనక కదళీ =
 బంగారంపు టరంటయొక్క, వేష్టన = ఆవరణములచేత, ప్రేక్షణీయః =
 చూడఁ దగిన, క్రీడా తైలః = క్రీడా పర్వతము, (ఆస్తీ = కలదు) సఖే =
 నేస్తమా ! ఉపాస్త స్ఫురిత తడితం - ఉపాస్త స్ఫురిత = కొనలయందుఁ
 బ్రకాశించు నట్టి, తడితం = మెఱుపులు గల, త్వాం = నిన్ను, ప్రేక్ష్య =
 చూచి, మద్గేహిన్యాః=నా యిల్లానికి, ప్రియ ఇతి = ఇష్టమైన దను హేతువు
 వలన, కాశరేణ = భయపడిన, చేతనా = చిత్తముచే, త మేవ = ఆక్రీడా
 తైలమునే, స్మరామి = కలంచుచున్నాను.

తా. ఆ నడబావి దగ్గర ఇంద్రనీల మణి శిఖరము గల
 క్రీడాపర్వత మున్నది. దానిచుట్టు బంగారంపు టనంటలు

చాల్పు దీరి యున్నవి. మిత్రమా! మేఘుడా! ఇప్పుడు చుట్టును మెఱయు చున్న నిన్నుఁ జూడఁగానే నాప్రియురాలి కిట్టమైన యాశ్రీడాగిరి తలంపునకు వచ్చినది. ఇంద్రనీలముల శిఖరములు నీవలెను చుట్టు నున్న బంగారంపుటరంట్లు నీ మెఱుపులవలె నుండును.

తస్మాఇతి.—తస్యః వాప్యః, తీరే, పేశలైః చారుభిః * ‘చారా దక్షే చ పేశలః ఇత్యమరః, ఇన్ద్రనీలైః రవితశిఖరః ఇన్ద్రనీలమణిమయశిఖర ఇత్యర్థః, కనకకదళీనాం పేష్టసేన జరిధినా, ప్రేక్షణీయః దర్శనీయః, క్రీడాార్థః శైలః క్రీడాశైలః, అస్త్రీతి శేషః, హేసఖే, ఉపాస్తేషు ప్రాస్తేషు, స్ఫురతాః తడితః యస్య తం తథోక్తం, ఇదం విశేషణం కనకకదళీపేష్టనసామ్యార్థ ముక్తం, ఇన్ద్రనీలసామ్యం తు మేఘస్య స్వాభావిక మితి త్వమిత్యసేన సూచ్యతే, త్వాం ప్రేక్ష్య వీక్ష్య, మద్దేహీన్యాయః ప్రియ ఇతి హేతోః, తస్య శైలస్య మద్భూషణీప్రియత్వా ద్దేహీరిత్యర్థః, కాతరేణ భీతేన, చేతనా, భయం చాత్ర సానస్తమేవ * ‘వస్తూనామచభూతానాం తుల్యశ్రవణదర్శనాత్, స్మరణా త్క్రీడనా ద్వాపి సానస్తా భీర్యథాభవేత్’ ఇతి రసాకరే దర్శనాత్, తమేవక్రీడాశైలమేవ, స్మరామి, ఏవకారో విషయాన్తరవ్యవచ్ఛేదార్థః, సద్వ శవప్త్యనుభవాదిష్టార్థస్త్పతి ర్జ్ఞాయత ఇత్యర్థః; అతఏవాత్ర స్మరణాభ్యోలంకారః, తదుక్తం * ‘సద్వకానుభవాద్వస్తు స్పృలిః స్మరణముచ్యతే’ ఇతి నిరుక్తకారస్తు, ‘త్వాం తమేవ స్మరామి’ ఇతి యోజయిత్వా మేఘే శైలత్వా రోప మాచక్షే, త దసంగతం. అనార్జవాత్ అద్ర్యాకారారోపస్య పురోప ర్తి న్యనుభవాత్కత్యేన స్మరతి శబ్దప్రయోగా యోగాత్, శైలత్వభావనాస్త్పతి రిత్వపి నోపపద్యతే భావనాయాః స్పృలిత్వే ప్రమాణాభావాదారోపస్యా నుపయోగాత్సాదృశ్యోపన్యాస వైయర్థ్యాచ్చ విసదృశేఽపి సాలగ్రామే హరి భావనాదర్శనాదితి.

రక్తాశోకశృలకిసలయః కేసరశ్చాత్ర కాన్తః
ప్రత్యాసన్నా కురవకవృక్షేర్దాధవీమణ్డపస్య,

ఏకః సఖ్యాస్తవ సహ మయా వామపాదాభిలాషీ

కాఙ్క్షత్యనోన్మీ వదనమదిరాం దోహదచ్ఛద్దనాస్యాః. 17

టీ. ఆశ్ర=ఆశ్రీడా పర్వతమందు, కురవక పృతేః - కురవక = ఎఱ్ఱ గోరింటలు, పృతేః = ఆవరణము గల, మాధవీ మణ్డపస్య = పువ్వుల గురు వింద్యమండపమునకు, ప్రత్యాసన్నా = సమీపమందున్న, చల కిసలయః = కదలుచున్న చిగ్గట్ల గల, రక్తాశోకః = ఎఱ్ఱ పూవుల యశోక పుష్పమున, కాంతః = సుందర మైన, కేసరః = పొగడ చెట్టును, (ప్రః = ఉన్నవి.) ఏకః = ఆ రెంటిలో నొక్కటి యగు నశోకము, దోహద చ్ఛద్దనా=దోహద మను వ్యాజముచే, మయా = నాతోఁ గూడ, తవ = నీయొక్క, సఖ్యాః = చెలియొక్క, వామ పాదాభిలాషీ = ఎడమ కాలును (తన్నును) గోరినది, అన్యః = మఱి యొక్కటి యగు పొగడ చెట్టు, మయా సహ = నాతోఁ గూడ, అస్యాః = ఈ నీ సఖయొక్క, వదన మదిరాం = నోటియందుంచు కొనిన మధ్యమును, దోహద చ్ఛద్దనా = దోహద మను మిషచే, కాఙ్క్షతి = కోరుచున్నది.

తా. ఆశ్రీడా పర్వతమునఁ బువ్వులగురివెందతీఁగల పండిలి యున్నది. దానిచుట్టును గోరింటలు కంచెగా నుండును. అపండిలి యెదుట నొకరక్తాశోకమును నొక కేసరము నున్నది. అందులో నశోకము నాతోఁ గూడిన ప్రియురాలి యెడమ కాలి తన్నును కోరును; రెండవది నా ప్రియురాలి పుక్కిటి మధ్యమును కోరును. (అకాలమందు పూవులు పుట్టిం చుట దోహదము లందురు. పాదమునకుఁ బారాణి పెట్టుకొని నగ ధరించి వెనిమిటితోఁ గూడి స్త్రీ యెడమ కాలితోఁ దన్నిన నశోక మకాలమునఁ బుష్పించును. కౌగిలించి కొన్నచో నెఱ్ఱ గోరింట పూచును. యావనవతి దాడిమ చెట్టు క్రింద నిలుచొని

నవ్వి న పూచుచు. ఇట్లుగా ననేక దోహదములు గ్రంథాంతరములఁ గలవు.)

రక్షేతి.—అత్ర క్రీడాతైలే, కురవకా ఏవ, వృతిః ఆవరణం, యస్య తస్య కురవకవృత్తే, మథా (వసంతే) భవా మాధవ్య స్తాసాం మణ్డిపస్తస్య ఆతిముక్తతాగృహస్య * ‘ఆతిముక్తః పుణ్డికః స్వా ద్వాసన్తి మాధవీలతా’ ఇత్యమరః, ప్రత్యాసన్నా సన్నికృష్టా, చలకిసలయః చఙ్చులపల్లవః, అనేవ వృక్షస్య పాదతాడనేషు ప్రాజ్ఞలిశ్యం వృజ్ఞతే, రక్తాశోకః, రక్తవిశేషణం తస్య స్మరోద్దీపకత్వా దుక్తం * ‘ప్రసూనతై రశోకస్తు శ్వేతో రక్త ఇతి ద్విధా, బహుసిద్ధికరః శ్వేతో రక్తోఽత్రస్త్రరవర్ధనః’ ఇత్యశోకకల్పే దర్శనాత్. కాన్తః కమనీయః, కేసరః, వకుళశ్చ * ‘అథ కేసరే, వకుళో వజ్జుళః’ ఇత్యమరః, స్త ఇతి శేషః, ఏకః తయో రన్యతరః, ప్రాథమికత్వాదశోక ఇత్యర్థః, మయా సహ, తవ సఖ్యాః స్వప్రియాయా ఇత్యర్థః, వామపాదాభిలాషీ, దోహదచ్ఛుద్ధనే త్యక్తాపి సంబంధనీయం, స చాహం చ ఆభిలాషిణావిత్కర్థః, అన్యః కేసరః, దోహదః పృథ్వీదీనాం ప్రసవకారణం సంస్కార ద్రవ్యమ్ * ‘తరుగుల్లలతాదీనా మకాలే కుకతైః కృతం, పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదః స్వాత్మ తత్క్రియా’ ఇతి కబ్ధార్జవే, కస్య, ఛన్దనా వ్యాజేన * ‘కపటోఽస్త్రీ వ్యాజ దమ్భో పథయశ్చన్ద్రకైతవే’ ఇత్యమరః, ఆస్యాః తవ సఖ్యాః, వదనమదిరాం గణ్ణూషమద్యం కాఙ్క్షతి, మయా సహేత్యక్తాపి సంబంధనీయమ్; అశోకవకుళయోః స్త్రీపాదతాడనం గణ్ణూషమదిరాచ దోహద ఇతి ప్రసిద్ధిః “స్త్రీణాం స్మర్మాత్ప్రియజ్ఞ్యుకసతి వకుళః సీఘగణ్ణూషనేకా త్పాదాఘాతా దశోకస్త్రీలకురవకా వీక్షణాలిక్తనాభ్యాం, మద్వారో నర్త వాక్యా త్పటుమృదుహసనాచ్చుమ్యో వక్త్రీవాతా చ్ఛ్వాతో గీతా న్న మేయ ర్వికసతి చ పురో నర్తనా త్కర్ణికారః.

తన్నధ్యే చ స్ఫటికఫలకా కాఞ్చునీ వాసయప్తి
ర్హాలే బద్ధా మణిభి రనతిప్రేథవంశప్రకాశైః,

తాతైః శిష్టావలయసుభగైర్నర్తితః కాస్తయా మే
యామథ్యాస్తే దివసవిగమే నీలకణ్ఠః సుహృద్భ్యః. 18

టీ. తన్తభ్యే చ = వానినడుమను, అనతి ప్రాశ వంశ ప్రకాశైః -
అనతిప్రాశ = మిక్కిలి ముదురని, వంశ = వెదుళ్ల యొక్క, ప్రకాశైః, =
చాయ గల, మణిభిః = మరకత రత్నములచేత, మూలే = మొదట, బద్ధా =
కట్టఁ బడిన, స్ఫటిక ఫలకా = స్ఫటికముల పీటగల, కాంచనీ = బంగారు
జైన, వాస యస్త్రిః = (వత్సలు) నివసించు దండము, (అస్త్రి = కలమ)
శిష్టా వలయ సుభగైః - శిష్టా వలయ = మ్రోగునట్టి కడిముముల చేత,
సుభగైః = విన నింపైన, తాతైః = తాళములచేత (హస్తవాద్యములచేత),
మే = నాయొక్క, కాస్తయా = ప్రియరాలిచే. నర్తితః = అడింపఁ బడిన
వః = మీయొక్క (మేఘముల యొక్క), సుహృత్ = మిత్ర మైన,
నీలకణ్ఠః = నెమిలి, దివస విగమే = సాయం కాలమున, యాం = ఏ ఆవాసమునైనను,
అథ్యాస్తే = ఎక్కి కూరుచునుచున్నదో.

తా. ఆ రెండు చోట్లకునడుమ సువర్ణ దండము నిలువఁ
బెట్టి యున్నది. దానిపై స్ఫటికముల పలక యమర్పింపబడి
యున్నది. దానిక్రింద పచ్చల పేటిక కట్టియున్నది మూయుంటి
క్రీడా మయూరము నా ప్రియురాలు కంఠములు ఘల్లుఘల్లు
మని మ్రోయుచుండఁ గరతాళములు వాయింపుచుండ ఆడు
చుండి సాయంకాలము కాఁగానే యా సువర్ణ దండము మీఁద
నమర్చిన స్ఫటికముల పలకయందు నివసించి యుండును.

తన్తభ్యైతి. — కించేతి చార్థః, తన్తభ్యే తన్మోర్వృక్షయోర్నభ్యే,
అనతిప్రాధానాం (అనతికతోరాణాం) వంశానాం ప్రకాశ ఇవ ప్రకాశో
యేషాంతైః తరుణవేణుసచ్ఛాయై రిశ్యర్థః, మణిభిః మరకతశిలాభిః, మూలే,
బద్ధా రచితా, కృతవేదికత్వర్థః స్ఫటికం, (స్ఫటికమయం) ఫలకం (పీఠం)

యస్యాః సా స్ఫటికఫలకా, కాఞ్చనస్య వికారః, కాఞ్చనీ సాపర్ణీ, వాస
యష్టిః నివాసదణ్డః, అస్తీతి కేవలి, శిష్టా భూషణధ్వనిః * ‘భూషణానాం
తుశిష్టతం’ ఇత్యమరః, * ‘భిదాదిత్వాదజ్ఞః, శిబిధాతు రయంతాలవ్యాది ర్నతు
దస్త్యాదిః * ‘యోషేవ శిక్షే’ ఇతి శ్రుతిదర్శనాత్’ శిష్టాప్రధానాని చ
వలయాని (కంఠజాని) చ, సుభగాః (రమ్యాః) తైః, తాతైః కరజలవాదనైః,
మే మమ, కాంతయా, సర్తితః సృత్రంకారితః, వః యుష్మాకం, సుహృత్
సఖా, నీలకణ్ఠః మయూరః * ‘మయూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకణ్ఠో భుజస్థ
భుక్’ ఇత్యమరః దివసనిగమే సాయంకాలే, యాం యష్టిమధ్యాస్తే,
యస్యాం యష్ట్యా మాస్త ఇత్యర్థః * ‘అధిశిష్ఠ్ స్థానాం కర్త’ ఇతికర్తత్వా
ద్వితీయా. ‘కత్రాగారం’ ఇ త్యారభ్య పఞ్చసు క్షోకేషు సమృద్ధ వస్తు
వర్ణనా దుదాత్తాలంకారః, తద్వక్తం * ‘తదుదాత్తం భవేద్వక్త్ర సమృద్ధం
వస్తు వర్ణ్యతే’ ఇతి. ‘స చైహి స్వభావోక్తి ర్భావికం చ, తత్ర యథాస్థితస్తు
వర్ణనాత్, అత్ర తు కవిప్రతిభోత్థాపిత సంభావ్య మానై శ్వర్యకాలివస్తువర్ణనా
దారోపితవిషయత్వమితి తాభ్యా మస్య భేదః’ ఇత్యలంకారసర్వస్వకారః.

ఏభిః సాధో హృదయనిహితైర్లక్షణైర్లక్షయేథా
ద్వారోపాస్తే లిఖితవపుషా శక్థవద్దౌ చ దృష్ట్యా,
తౌషచ్ఛాయం భవనమధునా మద్వియోగేన నూనం
సూర్యాపాయే న ఖలు కమలం పుష్పతి స్వాభిఖ్యామ్.

అవ. ఇత తనయట్లు తానులేకుంటచే నిష్ప)కాశ మనుచున్నాఁడు.-

టీ. సాధో = బుద్ధిమంతుడా ! హృదయ నిహితైః = మరువని, ఏభిః
లక్షణైః = ఈ లక్షణములచే, ద్వారోపాస్తే = ద్వారమున కిరుప్రక్కల
యందు, లిఖిత వపుషా = ప్రాయఁ బడిన యాకారములు గల, శక్థ వద్దౌచ =
శంఖము వద్దము అను నిధులను, దృష్ట్యాచ = చూచియును, నూనం = సత్యముగా,
అధునా = ఇప్పుడు, మద్వియోగేన = నేను లేకుండుటచే, తౌషు
చ్ఛాయం = కాంతి తగిన, భవనం = నాయుంటిని, లక్షయేథాః = గురులింపఁ

గలవు. సూర్యునిపాదము = సూర్యుడు తొలగి నప్పుడు, కమలం = పద్మము, స్వాంతం = తన దగు, అభిఖ్యాం = శోభను, న పువ్యతిఖలు = పాషాణము గదా ?

తా. మేఘుడా ! నీవు బుద్ధిమంతుడవు. ఈ చెప్పిన గురుతులచేత మా యింటిని దెలిసికొనఁ గలవు. మఱియును జెప్పెదను వినుము. మాయొంటి ద్వారమున కిరుప్రక్కలను శంఖపద్మములు వ్రాసియున్నవి. నేను లే కుండుటచే మాయొంటి వేడుకలు లేక కాంతి హీనమై యుండును. కావుననే సూర్యుడు లేని పద్మ మున్నట్లుండును.

ఏభి రతి, — హేసాధో నిపుణః * 'సాధుః సమర్థో నిపుణోవా' ఇతి కాశికాయాం, హృదయే నిహితైః అనిశ్చలైః తత్వర్థః, ఏభిః పూర్వోక్తైః, లక్షణైః తోరణాదిభి రభిజ్ఞానైః, ద్వారోపాస్తే. ఏకవచనమవివక్షితం, ద్వారపార్శ్వయో రిత్యర్థః; లిఖి లే, వపుషీ ఆకృతీ, యయోస్తా తపోక్తా. శబ్దపద్మా నామ నిధి విశేషా * నిధి ర్నా శేవధి ర్భేదాః పద్మశబ్దాయో నిధేః' ఇత్యమరః, దృష్టావ, నూనం సత్యం అధునా ఇదాసిం * 'అధునా' ఇతినిపాతః, మద్వియోగేన మమ ప్రవాసేన, తామచ్ఛాయం ఉత్పవోపరమా త్తీణకాన్తి భవనం మద్గృహం, లక్షయేథాః నిశ్చయయా తథాహి, సూర్యా పాదే సూర్యావగమే సతి, కమలం పద్మం, స్వాంతి యా, అభిఖ్యాం శోభాం * అభిఖ్యా నామశోభయోః' ఇత్యమరః * 'అతశ్చోపసగ్లే' ఇతిక ప్రత్యయః, నపువ్యతి నోపచినోతి, ఖలు, సూర్యవిరహితం పద్మమివ గృహప తివిరహితం గృహం న శోభత ఇత్యర్థః.

గత్వా సద్యః కలభతనుతాం శీఘ్రసంపాతహేతోః

క్రీడాశైలే ప్రథమః కథితే రమ్యసానా నిషణ్ణః,
అన్యసృష్టస్తర్భననపతితాం కర్తు మల్పల్పభాసం
భిద్యోతాలీవిలసితనిభాం విద్యుదున్దేషదృష్టిమ్.

అవ. తన గృహమును దెలిసిన వెనుక చేయవలసిన పనిని చెప్పుచున్నాడు.—

టీ. శీఘ్ర) సంపాత హేతోః=శీఘ్రముగాఁ బ్రవేశించుట యను హేతువునుబట్టి (శీఘ్ర)ముగాఁ బ్రవేశించుటకు, సద్యః = అప్పుడు, కలభతనుతాం= వినుఁగుగున్నంత దేహమును గలిగియుండుటను, గత్వా=పొంది, ప్రథమకథితే= మొదటఁ జెప్పుఁబడిన, రమ్య సానా=రమణీయమైన చరియలుగల, క్రీడాశైలే= క్రీడాద్రియందు, నిషణ్ణః=కూరుచుక్క వాడవై, అల్పాలా భాసం = కొంచెముగానుండు కాంతిగలదై, ఖద్యోతాళీ విలసితనిభాం=ఖద్యోతాళి=మిఝుఁగురు బూచులయొక్క, విలసితనిభాం = విలాసముతో సమానమైన, విద్యుదున్ద్రేష దృష్టిం=మెఱుపులప్రకాశ మనుచూపును, అస్తర్భవన పతితాం=ఇంటిలోఁబడిన దానినిగా, కర్తుం=చేయుటకు, అర్హసి=తగుడువు.

తా. నీ దేహమును ఏనుఁగంత చిన్నదిగాఁ జేసి ముందు నేఁ జెప్పిన చక్కని క్రీడాద్రియందు కూరుచొని మార్గాయాసమును దీర్చుకొని మాయింటిలో నా ప్రియురాలి క్షేమమును దెలిసి కొనుటకు మెఱుపు లను జూపుటతో మాయింటిలోఁ జక్కగాఁ జూడుము.

నిజగృహనిశ్చయానంతరం కృత్య మాహః—

గత్వేతి.—హేమేఘ, శీఘ్ర)సంపాత ఏవ హేతు స్తస్య, శీఘ్ర)సంపాత హేతోః, శీఘ్ర)ప్రవేశార్థ మిత్కర్థ * ‘షష్ఠీహేతు ప్రయోగే’ ఇతి షష్ఠీ * ‘సంపాతః పతనే వేగే ప్రవేశే భేదసంవిదోః’ ఇతి శబ్దార్థవే, సద్యః సపది, కలభస్య కరిషాతస్య, తనురివ తను ర్యస్య తస్యభావస్తాం, కలభతనుతాం అల్ప శరీరతాం, గత్వా ప్రాప్య, ప్రథమకథితే ‘తస్యాస్త్రీరే’ ఇత్యాదినా పూర్వోద్దిష్టే, రమ్యసానా, నిషదనయోగ్య ఇత్యర్థః, క్రీడాశైలే, నిషణ్ణః ఉపవిష్టః సక, అల్పాలా అల్పప్రకారా భాః ప్రకాశో, యస్యాస్తాం * ‘ప్రకారే గుణవచనస్య’ ఇతి ద్వీరుక్తిః, ఖద్యోతానా మాళీ తస్యాః, విలసిలేన

పురితేన, నిభాం సమానాం, విద్యుదున్నేషః, విద్యుత్సృజాళః, స వివ దృష్టి
స్తాం, భవన స్యాత్త రస్తర్భవనం తత్ర, పతితాం ప్రోక్షాం, కర్తు మర్హసి;
యథా కల్పిత్రించి దన్విష్యత్ క్వచి దున్న తే ధీత్వా శనైశశనై రతితరాం
ద్రాక్షీయసిం దృష్టిమిష్టచేశే పాతయతి తన్వదితి ధ్వనిః.

తస్మిన్ శ్యామా శిఖరిదశనా పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ
మధ్యే తౌమా చకితహరిణీప్రేక్షణా నిమ్ననాభిః,
శ్రోణీభారాదలసగమనా స్తోకనమ్రా స్తనాభ్యాం
యా తత్ర స్యాద్ద్యువతివిషయే సృష్టిరాద్యేన ధాతుః.

అవ. అట్లు చూచుటవలన నేర్పడుఫలమును జెప్పుచున్నాడు.—

టీ. తస్మిన్=సన్ననిదేహముగలది, శ్యామా = నడియావనముగలది, శిఖరి
దశనా = సన్నని-(అనగా కొసలు సన్నముగా నందముగా నున్న) పలుపరుస
గలది, పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ=పండిన దొండపండువంటి (ఎఱ్ఱనైన) పెదవిగలది,
మధ్యే=నడుమునందు, తౌమా=సన్ననిది, చకితహరిణీ ప్రేక్షణా = భయపడిన
యాడులేడివంటి బెళుకుచూపులుగలది, నిమ్న నాభిః=అంతైన బొడ్డుగలది,
శ్రోణీ భారాత్=ఋణుల బరువువలన, అలస గమనా=మందమైన నడకకలది,
స్తనాభ్యాం=కుచములవలన, స్తోకనమ్రా=కొంచెము నంగినది, యువతి విషయే=
స్త్రీలవిషయమై, ధాతుః=బ్రహ్మయొక్క, ఆద్యా=మొదటిదైన, సృష్టి శివ=
శివుడో యనున ట్టున్నది, (బ్రహ్మ మొట్టమొదట అతిప్రయత్నముచే
నిర్మించినట్లు లోకోత్తర సౌందర్యము గలదని యర్థము) ఇట్టి, యా = ఏస్త్రీ,
తత్ర=అక్కడ, ఆస్తే=ఉన్నదో, (తాం = దానిని, అని యుత్తరార్థోక్తముతో
నన్వయము.)

తా. నీవు మాయంతిలోఁ జూచు నపుడు అచట నీ
కొక్క స్త్రీ కనబడును. అది మిక్కిలి స్థూలముగాక తగి
నంత సన్నని దేహము గలది. సుమా రిరువది వత్సరముల

ప్రాయము గలది, మొట్ట మొగ్గలవలె సన్నని కొనలు గల పలువరుస గలది. (ఈలక్షణములచే నది మిగుల భాగ్యవతి యనియు తిరంజీవి యగువతి గల దనియు సాముద్రికమునందుఁ జెప్పఁ బడినది) బాగుగా బడిన దొడసంఘ వలె నెఱ్ఱనైన వెదవి గలది. బెళుకుఁ జూపుచు గలదు.

తస్మితి.—తస్మి కృత్యజ్ఞీ, నతు వీనరి * ‘క్షత్తం దత్తం కృశంతను’ ఇత్యమరః * ‘వోతో సణపవనాత్’ ఇతి జీవ, శ్యామా యువతిః * ‘శ్యామాయావనమధ్యస్థా’ ఇత్యుత్పలమాలాయాః, శిఖరాణ్యేషాం సస్మితి శిఖిణిః, కోటిమస్తః * ‘శిఖరం వైలవృత్తాగ్రకక్షా పులక కోటిషు’ ఇతి విత్వః, శిఖరిణిః, దశనాః దస్తాః, యస్యాః సా శిఖరిదశనా వితే నాస్యా భాగ్యవత్త్వం పత్యాయుష్కరత్వం చ సూచ్యతే, తదుక్తం సాముద్రికే * ‘స్నిగ్ధాః సమాః సరూపాః సుపజ్జయః, శిఖరిణోఽశ్లిష్టాః దస్తా భవన్తి యాసాం తాసాం పాదే జగత్సర్వం, తామ్బూలరసరక్షేఽపి స్ఫుటభాసః సమోదయాః, దస్తాః శిఖరిణో యస్యా శ్చిరం జీవతి తత్పతిః’ ఇతి, వత్సం (వనిజితా) బిహ్వుం (బిమ్బి కాఫల) వివాధరోష్ఠో యస్యాః సా వత్సబిహ్వుధరోష్ఠీ * ‘శాకపార్థివాదిత్వా న్నధ్యమవదహోపీ సమాసః’ ఇతి వాచునః * ‘నాసిరోదరోష్ఠ’—ఇత్యాది నా జీవ, మధ్యే తామా కృశోదరీ త్వర్థః. చకితహరిణ్యాః ప్రేక్షణానీవ ప్రేక్షణాని (దృష్టయా) యస్యాః సా తథోక్తా, వితేనాస్యాః పద్మినీత్వం వ్యజ్యతే, తదుక్తం రతిరహస్యే పద్మినీలక్షణప్రస్తావే * ‘చకితమృగదృగాధే ప్రాస్తరక్షే చ నేత్రే’ ఇతి, నిమ్ననాభిః గమ్భీరనాభిః, అశేన నారిణాం నాభి గామ్భిర్యా న్న దనరసాతిరేక ఇతి కామసూత్రార్థః సూచ్యతే, శ్రోణీభారాత్, అలసగమనా మద్దగామిరీ, న తు జఙ్ఘాదోషాత్, స్తనాభ్యాం, ప్రాకినమ్ర ఈషదవసతా, న తు పపుర్దోషాత్, యువతయ ఏవ విషయ స్తస్మిన్యవతి విషయే, యువతీరధిక్రమేత్వర్థః, ధాతుః బ్రహ్మణః, ఆద్యా సృష్టి ప్రథమ శిల్ప, మివ స్థితే త్యుత్పేక్ష, ప్రథమర్చితా యువతి రియ మేవేత్వర్థః.

ప్రాయేణ శిల్పినాం ప్రథమనిర్మాణే ప్రయత్నాతిశయవశాచ్ఛిల్పనిర్మాణసౌష్ఠ్యం
దృశ్యత ఇత్యాద్యవిశేషణం, తథా చాస్మిన్ ప్రకృష్టే న కుత్రాప్యేవంవిధ
రామణీయకం రమణీరత్నమస్తీతి భావః, తదేవంభూతా యా స్త్రీ, తక్ర
అస్తర్భవనం, ఆస్తే నివసతి, తా మిత్సుక్తర శ్లోకేన సంబధ్యః.

తాం జానీథాః పరిమితకథాం జీవితం మే ద్వితీయం
దూరిభూతే మయి సహచరే చక్రవాకీ మివైశాం,
గాఢోత్కణ్ఠాం గురుషు దివసేష్వేషు గచ్ఛత్సు బాలాం
జాతాం మన్యే శిశిరమథితాం పద్మినీం వాన్యరూపామ్. 22

అవ. ఆ స్త్రీ యెవతే యనంగా జెప్పుచున్నాడు.—

టీ. సహచరే=వెంటెదిరుగునట్టి, మయి=నేను, దూరి భూలే=దూరము
దుండువాడ నగుచుండగా, (వెంటెదిరుగు మగచక్రవాకము దూరమునం
దుండగా,) చక్రవాకీ మివ = (బంటరియైన) ఆమెచక్రవాకమునువలెను,
ఏకాం=బంటరిగా నుండునదియై, పరిమిత కథాం = కగుపాటి భూటలాడునట్టి,
తాం=ఆమెంటియందున్న మగువను, మే=నాయొక్క, ద్వితీయం = రెండవది
యగు, జీవితం=బ్రతుకునుగా, జానీథాః = తెలిసికొనుము, గాఢోత్కణ్ఠాం=
మిక్కుటమైన వలవంత (విరహము) గలదై, బాలాం=చిన్నదియగు నాస్త్రీని,
గురుషు=(విరహముచే) గొప్పనియగు, ఏషు దివసేషు=ఈ దినములు, గచ్ఛత్సు=
కడవిపోవుచుండగా, శిశిర మథితాం=చలికాలముచే నీడింపబడిన, పద్మినీం
వా=తామరతీగనువలెను, అన్యరూపాం జాతాం = మారురూపమును బొందిన
రానినిగా, మన్యే = తలచుచున్నాను.

తా. మిత్రమా! ఆ యింటిలో నుండిన స్త్రీ మనసున
వెతల జెంది యుంటుందే నెవ్వరితోను సల్లాపము లొనర్ప
కుండును. అదియే నా ప్రాణచాయకి యని యెఱుఁగుము, వెంటె

దిగుగు వగడక్కువఁ గానక యెంటిపాటున వగఁగ బొగులు
చక్రవాకాంగనమాడ్కి నా ప్రేయసి న న్నెడఁబాసి వెతఁ
జెంది యుండును. జులీయఁ నిట్టి విరహోద్ధీపక మైన వర్షాకా
లారంభసమయమున జులీంత దిగు లొంది మాటు రూపుఁ
జెందిన పద్మినిం బోలె మాటురూపుచు బొంది యుండు నని
చింతించు చున్నాఁడను.

తామితి.—సహచరే సహచారిణి, అనేక వియోగాసహిష్టుత్వం
వ్యజ్యలే, మయి, దూరీభూతే దూరస్థితే సతి, సహచరే చక్రవాకే, దూరీ
భూతే సతి, చక్రవాకీం చక్రవాకవగూ మివ “జాతే రస్త్రివిషయా
దయో వధాత్” ఇతిజీష్. పరిమితకథాం పరిమితవాచం, ఏకాం ఏకాకినీం
స్థితాం, తాం అన్తగృహగతాం, మే ద్వితీయం జీవితం జానీథాః జీవిత
తుల్యాం మత్ప్రియసీ మవగచ్ఛే రిశ్యర్థః, ‘తస్య’ ఇ త్యాదిపూర్వలక్షణై రితి
నేషః, లక్షణానా మవ్యథాభావ మాశ్చక్యమా. గాథేతి.—గాథో
త్కృష్టాం ప్రబల విరహవేదనాం * ‘రాగేత్పలబ్ధివిషయే వేదనా మహతీతు
యా, సంశోషణీ తు గాత్రాణాం లాముత్కృష్టాం విమర్శభాః’ ఇత్యభి
ధానాత్, బాలాం, గురుభు విరహమహత్సు, ఏషు వివసేషు గచ్ఛన్సు
(వర్తమానేషు) సత్సు, శిశిరేణ = శిశిరకాలేన, మథితాం, పద్మినిం వా పద్మినీ
మివ * ‘ఇవపద్మా యథాశబ్దా’ ఇతి దణ్డీ, అన్యరూపాం పూర్వవివరతా
కారాం, జాతాం మన్యే, హిమహతా పద్మినీవ విరహే జాన్యాదృశీ
‘జాతేతి తర్కయామిత్వర్థః, ఏతావతా నేయ మన్యేతి భ్రమితవ్య మితి
భావః.

నూనం తస్యాః ప్రబలరుచితోచ్ఛానశేత్రం ప్రియాయా
నిశ్వాసానా మశిశిరతయా భిన్నవర్ణాధరోష్ణం,
హస్తన్యస్తం ముఖ మసకలవృత్తి లిమ్బాలకత్వా
ద్విరో దైన్యం త్వదనుసరణక్షిప్తకాస్తే ద్విభర్తి.

టీ. ప్రబల రుది తోచుచున నేత్రం-ప్రబల=అధికమయిన, రుదిత= రోదరముచే, ఉచుచ్చన=ఉబ్బిన, నేత్రం=కన్నులు గలదియు, నిశ్వాసానాం= నిట్టూర్పులయొక్క, ఆశిశిరతయా = వేడిమిచే, భిన్నవర్ణాధ రోష్ఠం- భిన్నవర్ణం=కాంతి తొలగిన, అధరోష్ఠం=మోవి గలదియు, హస్త న్యస్తం = అరచేతియం జానింపః బడినదియు, లమ్బులక త్వాత్=దువ్వుట లేక వ్రేలాడు చున్న ముంగురులు గలదగుటవలన, అసకల వ్యక్తి = నిండుగాఁ గన్పడనిది యగు, తస్యాఃప్రియానూఃముఖం = ఆ నా ప్రియురాలియొక్క మోము, త్వదపరణ క్షిప్త కాన్తేః-త్వత్=నీ (మేఘులు) యొక్క, అనుసరణ = ఆడ్డ గించుటచే, క్షిప్త = వెతఁజేరిన, కాన్తేః=కాంతిగల, ఇన్ద్రోః=చంద్రునియొక్క, దైన్యం=మరవస్థను, బిభర్తి=భరించుచున్నది, నూనం=విజయము.

తా. నాప్రియురాలు న న్నెడఁ బాసి మిక్కిలి యేడ్చి యుండుటచే గన్నులుబ్బి యుండును. వేడి నిట్టూర్పులచే మోవి కాంతిసీనమై యుండును. శిర మగచేతియం దుంచి చింతిల్లుచుండును. కురులు సంస్కారము లేమింజేసి వ్రేలాడుచుఁ గ్రమ్మి యుండుట వలన మోము నిండుగాఁ దెలియకుండి మేఘులు గ్రమ్మిన చుద్ర బింబము వలెఁ జూచువారికిని శోకమును బుట్టించును.

నూనమితి.—ప్రబలరుదితేన, ఉచుచ్చనే స్థపుటితపుటే, నేత్రేయస్య తత్ * ఉచుచ్చనేతి శ్వయతేః కర్తరిక్తః * 'ఓదిత శ్చ' ఇతి నిష్ఠానత్వం * 'వవిస్వసి' ఇత్యాదిగా సంప్రసారణం * 'సంప్రసారణాచ్చ' ఇతి పూర్వ రూపత్వం * 'హలః' ఇతి దీర్ఘః, తత్ర * 'చోఽఘ్నః శూడనునాసికేచ' ఇతి ఉదాదేశే కృతే రూపసిద్ధి రితి నాథోక్తా వర్తమానసామివ్యప్రక్రియా ప్రామాదికీ త్యుపేశణీయా, తథాసతి థాతోరికారస్య గత్యభావా దూదాదేశే చోఽఘ్న రస్త్యుత్పేదన విశేషణా చేతి, ఏతేన విషాదో వ్యజ్యతే, నిశ్వాసానాం సీత్కారాణాం, ఆశిశిరతయా అన్తస్సూతాహోష్ణత్వేన -

భిన్నవర్ణో (విచ్ఛామోఽ) ఫరోష్ఠోయశ్య తతో, హస్తే న్యస్తం హస్తర్యస్తం,
ఏతేన చింతా వ్యజ్యతే, లమ్బులకత్వాత్ సంస్కారాభావా ణ్ముఖాన
కుస్తలత్వాత్, అసకలవ్యక్తి అసంపూర్ణాభివ్యక్తి, తస్యః ప్రియాయాః, ముఖం
త్వదనుసరణేన త్వదుసరోధేన, మేఘానుసరణేనేతి యావత్, క్షిప్తకాస్తేః
క్షీణకాస్తేః, ఇన్ద్రోః, దైన్యం శోచ్యతాం, విసర్జి నూన మితి వితర్కే* నూనం
తర్కేఽర్థనిశ్చయే' ఇత్యుయః. పూర్వవత్ తథాపి న శ్రమికవ్యమితి భావః.

ఆలోకే తే నిపతతి పురా సా బలివ్యాకులా వా
మత్సాదృశ్యం విరహతను వా భావగమ్యం లిఖన్తి,
పృచ్ఛన్తి వా మధురవచనాం శారెకాం పజ్జరస్థాం
కచ్చిద్భర్తుః స్మరసి రసికే త్వం హి తస్య ప్రియేతి. 24

అవ. సాధారణముగా విరహిణులలక్షణములను తనకాంతకు నూహించి
మూ.డు స్లోకములచేఁ జేపుచున్నాఁడు. —

టీ. సా=ఆ నాప్రియురాలు, బలి వ్యాకులా వా = (దేశాంతర మం
దున్న నే నారోగ్యముగా తనను బొందుటకు తన యిష్టదేవతా) పూజాపరా
యణ రాత్రై గాని, విరహ తను = ఎడఁ బాపుచేఁ జిక్కి, భావ గమ్యం =
ఊహచేఁ జెలియఁ దగిన, మత్సాదృశ్యం = నాపోలికను (అనఁగా నా
ప్రతిమను), లిఖన్తి వా = వ్రాయుచున్నదై గాని, మధురవచనాం = తీయని
(విన నీయైన) పలుకులు కలదై, పజ్జరస్థాం = పంజరమందున్న, శారెకాం =
గోరుపంకను, రసికే = రసికురాలా! భర్తుః = (మన) నాథుని, స్మరసి
కచ్చిత్ = తలచు చున్నావా? త్వం = నీవు, తస్య = ఆతనికి, ప్రియా హి =
ఇష్టమైన దానవు గదా! ఇతి = ఇట్లు, పృచ్ఛన్తి వా = అడుగుచున్నదై
గాని, తే=నీయొక్క, ఆలోకే=మాపునందు, పురా = మొదట, నిపతతి =
పడఁగలదు (అనఁగా నీపనులలో నేదైనఁ జేయుచు నీ కగపడఁగల దనుట).

తా. నీవు చూచు నపుడు నా ప్రియురాలు నేను శీఘ్రముగ సుఖముగఁ దన యొద్దకుఁ జేరఁటకై భక్తితో నిష్ఠ దేవతా పూజ నేయుచుఁ గాని, నే నిట్లు విరహముతోఁ జిక్కి పోయి యున్నా నని యూహించి నా రూపమును వ్రాయుచు గాని శ్రావ్య మగు మాటలు గల పంజరములోని గోరువంకను మన నాఘనకు నీ యం దెక్కువ ప్రేమ గదా యొప్పుచైన దలంచుచున్నావా? అని యడుగుచు గాని యుండఁడు.

సర్వవిరహిణీ సాధారణాని లక్షణాని సంభాషణయోగ్యేత్యాహ
'అలోక' ఇత్యాదిభి స్త్రీభిః.—

అలోకేతి.—హేమేఘ, సా మత్ప్రియా, బలిష నిత్యేషు ప్రాపితా గమనార్హేషు చ దేవతారాధనేషు, వ్యామలా వ్యాపుతా దా, విరహాణితసు కృశం, భావగమ్యం తత్కార్యస్యాదృప్తచరత్వా ర్సంప్రతి సంభాషణయోగ్యేత్య్య మిశ్యర్థః, మత్సాంప్రశ్యం మదాకారసామ్యం, మత్ప్రేతికృతి మిశ్యర్థః, యద్యపి సాదృశ్యం నామ ప్రసిద్ధవస్త్యస్తరగతమాకారసామ్యం తస్మాత్ ప్రకృతిలేన వివక్షిత మితర భాలేఖ్యత్వానంభవాత్, అజయ్యతోశే 'అలేఖ్యేతి చ సాదృశ్యం' ఇత్యభిధానాచ్చ. లిఖంతి క్వచి క్షలకాదౌ విస్మయంతి వా, చిత్రదర్శనస్య విరహాణాం వినోదోపాయత్వాదితి భావః,—ఏతన్న కామకాస్త్రసంవాదేన సమ్యగ్వివేచిత మస్తాభి రఘువంశసంబీవన్యాం 'సాదృశ్య ప్రతికృతిదర్శనైః ప్రియాయాః' ఇత్యత్ర, మధురపచనాం మజ్జాభాషిణీం, ఆత ఏవ, కజ్జరస్థాం హింస్రేభ్యః, కృతసంరక్షణా మిత్యర్థః, కారికాం స్త్రీవక్షసిశేషం, హేరసికే, భర్తుః స్వామినః, స్తరసి కచ్చిత్ * 'కచ్చి త్కామప్రవేదనే, ఇత్యమరః, భర్తారం స్తరసి కిమిత్యర్థః * 'ఆధీగర్థ దయేకాం కర్తణి' ఇతి కర్తవ్యస్థి సాచ శేషాధికారా చేష్టవత్సవితాయా మేవ కర్తవ్యవితాయాం తు ద్వితీయా భవతీతి వేదితవ్యం, స్తరణే కారణమాహ,—హి య

స్తాత్కారణాత్ త్వం తస్య భర్తః, ప్రీణాతీతి ప్రియా * ‘ఇగుపభక్షాప్రీకిరః
కః’ ఇతి కప్రత్యయః. అతః ప్రేహస్వదత్వాత్ స్వర్తమర్తసీతి భావః,
ఇత్యేషం పృచ్ఛన్తి వా వా శబ్దో వికల్పే * ‘ఉపమాయాం వికల్పే వా’
ఇత్యుచ్యతే, తే తవ, అహికే దృష్టిచక్రే, పురా నివతతి సద్యో నివతిష్యతీత్యర్థః
* ‘స్యా త్వస్మిన్నే పురాతీతే నికటాగామికే పురా’ ఇత్యుచ్యతే. * యావత్పు
రానిపాతయో ర్ద్ధత్’ ఇతి భవిష్యదర్థే లబ్ధిః.

ఉత్పన్నే వా మలినవసనే సౌమ్య నిక్షిప్త వీణాం
మద్గోత్రాఙ్మం విరచితపదం గేయ ముద్ధాతుకామా,
తన్త్రీమూర్ధ్వాం నమోరచలిలైః సారయిత్యా కథంచి
భూయోభూయః స్వయమపి కృతా మూర్ఛనాంవిస్తరన్తి.

టీ. సౌమ్య = ఓ యన్న ! మలిన వసనే = ముసిన వీర గల, ఉత్పన్నే =
తొడయందు, వీణాం = వీణను, నిక్షిప్త = ఉంచి, మద్గోత్రాఙ్మం = నా
పేర నంతముగా, విరచిత పదం = కూర్చు బడిన పాటలు గల, గేయం =
పాటను, ఉద్ధాతు కామా = హెచ్చుగా పాడఁ గోరినదై, నయన సలిలైః =
(నా స్వరణచ) కన్నీళ్ల చేత, అర్ధాం = తడిసిన, తన్త్రీం = వీణ తీగను, కథం
చిత్ = ఎట్లకేలకు, సారయిత్యా = తుడిచి, భూయో భూయః = మాటి
మాటికి, స్వయం కృతా మపి = తనచే జేయఁ బడినదైనను, మూర్ఛనాం =
స్వరస్థాపనను, విస్తరన్తి వా = మరచు చున్నదైకాని, (కనఁబడును.)

తా. అన్నా ! మాసినచీరఁ గట్టుకొని దిగులుచే బ్రొద్దు
పోక నా పేర నంతముగాఁ బాటఁ బాడఁ గోరి వీణను
తొడమీఁద నుంచుకొనఁగా కన్నీరు కారును. అప్పుడు తడి
సిన వీణ తన్త్రులను తుడిచి పాడ నెంచఁగా తాను గుదుర్చు
కొనిన స్వరముల నిలకడ మరచి పోవును. ఇట్లు మాటి మాటికి
మూర్ఛాక్రాంత యగుచుండును.

ఉస్పజ్జేతి.—హేసౌమ్య సాధో, మలినవసనే 'ప్రాపి తే మలినా
 శృణో' ఇతి స్వరణాదిత్యర్థః, ఉత్పజ్జే ఊరా వీణాం నిశ్చిప్య, మమ గోత్రం
 (నామ) అజ్ఞం (ఓహ్నం) యస్య తక్షణోక్తం, మన్నామాజ్ఞితం యథా
 తథా * 'గోత్రం నాన్ని ఖణ్ ౭సి చ' ఇత్యమరః, విరచితాని వదాని (సుప్తి
 జస్తాని) యస్య తక్షణోక్తం, గేయం గానార్హం ప్రబంధం 'గీతం' ఇతి పాతే
 స వినార్థః, ఉద్ధాతుం ఉచ్చైర్ధాతుం కామో యస్యాః సా * 'తుం కామ
 మనసో రసి' ఇతి మకారాహుః దేవయోనిత్వా ద్ధాన్ధారగ్రామేణ గాతుకామే
 త్యర్థః. తదుక్తం * 'పక్ష మధ్యమ నామానౌ గ్రామ గాయన్తి మానవాః, నతు
 గాన్ధారనామానం స లభ్యో దేవయోనిభిః' ఇతి తథా నయనసలితైః ప్రియత
 మస్త్పృతిజనితైః ఆశ్రుభిః ఆర్ద్రాం తస్మిం, కథంచిత్ కృచ్ఛేణ, సార్వత్వా
 ఆర్ద్రత్వాపహరణాయ కరేణ ప్రమృజ్య అన్యథా క్షణనాసంభవా దితి
 భావః, భూయోభూయః పునఃపునః, స్వయం ఆత్మనా, కృతామపి విస్మరణా
 వర్తామపీత్యర్థః, మూర్ఛనాం స్వరాలోహవరోహక్రమం * 'సమగ్రేఘ
 విలోమేన సాదయన్తు స్వపూర్వగాః, స్వరాణాం స్థాపనాః సాస్తామూర్ఛనాః
 సప్తసప్తహి' ఇతి సంగీత రత్నాకరే, విస్మరన్తివా, 'అలోకే తే నివతతి, ఇతి
 పూర్వేణాన్వయః, విస్మరణం చాత్ర దయిత గుణ స్పృతిజనితమూర్ఛాపకా
 దేవ, తథా చ రసరత్నాకరే * 'వియోగాయోగయో రిష్టగుణానాం కీర్త
 నాత్ స్మృతేః, సాక్షాత్కారోఽథ వా మూర్ఛా దశథా జాయతే తథా'
 ఇతి. మత్సాదృశ్య మిత్యాదిసా మనఃసంక్లాపవృత్తిః సూచితా.

శేషాన్తాసాన్విరహాదివసస్థాపితస్యావధేర్వా
 విన్యస్యన్తీ భువి గణనయా దేహలీద త్తప్తమైః,
 సంభోగం వా హృదయనిహితారమ్భమాస్యాదయన్తీ
 ప్రాయేణై తే రమణవిరహేష్వజ్జనానాం వినోదాః.

టీ. విరహ దివస స్థాపితస్య = ఎడఁబాపు దివమునుండి యేర్పడినట్టి,
 అవధేః = కొన దివసమునకు, శేషాన్ మాసాన్ = కొఱవడిన నెలలను,
 దేహశీదత్త పుష్పైః = కడపయం దుంచబడిన పూలచే, గణనయా=లెక్క
 పెట్టుటచే, భువి = భూమియందు, విన్యస్యన్తీ వా = ఉంచుచున్నదై గాని,
 (విగిలిన మాసములను లెక్కించుచు) హృదయ నిహితారంభంచిత్రమందుంచ
 బడిన చుంబనాలింగనాది వ్యాపారములు గల, సంభోగం = సురతక్షును,
 అస్వాదయన్తీ వా = అనుభవించుచున్నదైకాచి (కనబడును—అనగా
 మనస్సులో నన్ను కౌగిలించినట్లు ముద్దాడినట్లు నాతోఁ గలసిగట్టుచు దలంచు
 కొనుచుండును,) ప్రాయోజితఃతఃచగా, ఆర్ద్రనానాం=స్త్రీలకు, రమణ విర
 హేషు=నాయకుల యెడఁబాపునందు, ఏతే వినోదాః = ఈ వేడుకలు,
 భవన్తి = అగుచున్నవి.

తా. న న్నెడఁబాసినది మొదలు సంవత్సరమున కిఁక
 నెన్నిమాసములు శేషించిన వని తెలియుటకు ఆషాఢము
 ఒకటి శ్రావణము రెండు అని మాసమున కొక్కొక్కపూవును
 గడపమీఁద నుంచి లెక్కించు చుండును. మనసులో నాతో
 ననేక విధములైన సంభోగముల ననుభవించు చుండును. ఇట్టి
 వినోదములు స్త్రీలకు ప్రియుల నెడఁబాయు నప్పుడు కలుగు
 చుండును.

శేషానితి.—అథవా, విరహస్య దివసః (ప్రథమదివసః) తస్మాత్
 స్థాపితస్య తత ఆరభ్య నిశ్చితస్య, అవధేః అంతస్య, శేషాన్ గతావశిష్టాన్,
 మాసాన్, దేహశీదత్తపుష్పైః దేహశీ ద్వార స్వాధారదారు * ‘గృహః
 గృహణీ దేహశీ’ ఇత్యమరః. తత్ర దత్తాని రాశిత్యేన నిహితాని యాని
 పుష్పాణి తైః గణనయా ఏకో ద్వా విత్యాదిసంఖ్యానేన, భువి భూతలే

విష్వస్యస్తీ వా, పుష్పవిన్యాసై ర్వాసాన్దయస్తీ వేత్సర్థః, యద్వా హృదయే
నిహితః మనసి సంకల్పితః ఆరమ్భః ఉపక్రమో యస్య తం [అథవా హృదయ
నిహితాః ఆరమ్భాః చుమ్బనాదయో వ్యాపారాః యస్మిం స్తం] సంభోగం
రతిం ఆస్వాదయస్తీ వా అనుభవస్తీ వా, 'అహోకే తే నివతతి' ఇతి పూర్వేణ
సంబంధః; సమ కథ మయం నిశ్చయః ఇత్యాశక్యత్య అర్థాంతరన్యాసేన పరిహ
రతి;—ప్రాచ్యేణ బాహుశ్యేన, అక్షనానాం, రమణ విరహేషు, ప్రియవియో
గేషు, ఏతే పూర్వోక్తాః, మనోదాః 'కాలయాపనోపాయాః, ఏతేన సంక
ల్పాన స్తోక్తా తదుక్తం* 'సంకల్పా నాభవిషయ మనోరథ ఉదాహృతః' ఇతి.

స చ్ఛాపారామహాని న తథా వీడయేద్విప్రయోగః

శక్తేరాత్రై గురుతరశుచం నిర్వినోదాం నఖం తే,

మత్సందేహైః సుఖయతుకులం పశ్య సాధ్వీం నిశీధే

తామున్నిద్రామనశయనాం సద్వ వాతాయనస్థః.

27

అవ. ఆమెను బాడవలసిన వేశను చెల్పుచున్నాడు.—

టీ. మిత్రనా! అహని = పగటియందు, సవ్యాపారాం = పనులతోఁ
గూడిన (దేవతోపాసనాదు లనుట), తే = నీయొక్క, సఖం = చెలియ
లిని, వియోగః = విరహము, తథా=అలాగున (రాత్రివలె ననుట), న వీడ
యేత్ = బాధించదు, రాత్రై = రాత్రివేళలయందు, నిర్వినోదాం = వేకు
కలు లేని, నే సఖం = నీ చెలియలిని, గురుతరశుచం = అధిక శోకముగల
దానినిగా, శక్తే = ఊహించుచున్నాను, (కావున,) నిశీధే = అర్థ రాత్రి
యందు, ఉన్నిద్రాం = నిద్రపట్టనిదై, అపనిశయనాం = నేలమీఁదఁ బరుండి
యున్న, సాధ్వీం = పతివ్రత యగు, తాం = ఆ నీ చెలియలిని, మత్సందే
హైః = నావార్తలచే, అలం = చాలునట్లు, సుఖయతుం = సంతోషపెట్టు
టకు, సద్వ వాతాయనస్థః = ఇంటి గవ్వాకియందుఁ జేసినవాడవై, పశ్య =
చూడుము.

తా. మిత్రమా! నీ సోదరి యొక్క నను పగలు ప్రాద్దు
పుష్పకౌసును గాని రాత్రిపూట మాత్రము మిగుల వెతల
జెందు చుండును. గనుక పతివ్రత యగు నామెను నడిరేయి
క్రింద బరుండి యుండి నిద్ర పట్టకున్నదానినిగా గవాక్షము
గుండా జూచి నామాటలఁ జెప్పుము. నా మాటలకు మిగుల
సంతోషించును.

సవ్యాపారా మితి. — హేసఖే, ఆహని దివసే, సవ్యాపారాం
పూర్వోక్తబలిచిత్రలేఖనాదివ్యాపారవతీం, తే సఖీం స్వప్రియా, విప్ర
యోగః కుద్విరహః, తథా తేన ప్రకారేణ * ‘ప్రకారవచనే థాత్’ ఇతి
థాత్ప్రయోగః, న పీడయేత్ యథా రాత్రావీతి శేషః, కింతు రాత్రే, ని
నోదాం నిర్వాప్యపారాం, తే సఖీ, గురుతరా శు గ్యస్యాస్తాం గురుతరశుచం
అతిదుష్పరదుఃఖాం, శక్తే తర్కయామి * ‘శక్త్యావితర్కభయయోః’ ఇతి
శబ్దార్థవే, అతో నిశీథే అర్ధరాత్రే, ఉన్నిద్రాం ఉత్పృష్టసిద్రాం, అవని శేవ
శయనం (శయ్యా) యస్యాస్తాం నియమార్థం క్షణిలకాయినీం, సాధ్వీం ఇతి
వ్రతాం * ‘సతీ సాధ్వీ పతివ్రతా’ ఇత్యమరః. అతో నాన్యథా శక్తితవ్య
మితి భావః, తాం త్వత్సఖీ, మత్సందేహైః మద్వార్తాభిః, ఆలం పర్యాప్తా,
సుఖయతు అనన్దయతు సద్వతాతాయనస్థః సాధగవాక్షగత స్సక్, పశ్య*
‘సభ్యోధాత్రీ చ పితరా మిత్రదూతశుకాదయః, సుఖయంతీష్టకథనముఖో
పాయోద్వేషాగినీం’ ఇతి రసరత్నాకరే, దూతశ్చాయం మేఘ ఇతి భావః.
అ నేన జాగ రావస్థోక్తా.

ఆధితౌమాం విరహశయనే సంనిష్ఠైకపార్శ్వం

ప్రాచీమూలే తనుమివ కళామాత్ర శేషాంహిమాంశోః,

సీతా రాత్రిః క్షణభవ మయా సార్థమిచ్ఛాతైర్యా

తామే వోష్ణైర్విరహమహతీమశ్రుభిర్యాపయన్తిమ్.

అవ. మఱియుఁ గొన్ని గురుతులను నాల్గు శ్లోకములచే నుడుపుచున్నాఁడు.—

టీ. అధి ట్టామాం=విరహముచేఁ గృశించినదియు, విరహశయనే=ఎడఁ బాపు శయ్యయందు (పూలు మున్నగునవి పరచిన దనుట), సంనిష్ఠశ్చైక పార్శ్వం = ఒత్తిగిలిన యొంటిప్రక్కగలదియు (ప్రక్కబాదుగాఁ బరుండె ననుట), (కనుకనే) ప్రాచీ మూలే=తూర్పుదెస, కళామాత్ర శేమాం = ఒక్కకళ మట్టుకు మిగిలియుండిన, హిమాంశోః=చంద్రునియొక్క, తను మివ = మూర్తి వలెనున్నదియు, యారాత్రి=రాత్రి, మయాసార్థం=నాతోఁగూడ, ఇచ్ఛా రత్నైః=ఇష్టమువచ్చిన సంభోగములచేత, త్విణ ఇవ = త్విణకాలమువలె, సీతా= కడపఁబడెనో, తాం=అట్టిరాత్రిని, విరహ మహతీం=ఎడఁబాపుచేఁ బెద్దదిగాఁ తోఁచుచున్నదానినిగా, ఉష్ణైః=వేడియైన, అశ్రుభిః = కన్నీళ్లతో, యావ యన్తీం = కడపుచున్నదియు నగు (రాత్రియంతయు శోకించుచున్నదనుట), తాం=ప్రేమసిని, పశ్య=చూడుము.

తా. మిత్రమా! ఎప్పుడును విచారించు చుండుటని జేసి కడుం జిక్కియు వలవంతచే చిగుళ్ల పాన్పున నొత్తిలి పరుండును గాన ఒహుళపక్ష చతుర్దశి వేకున జామునఁ దూర్పుదెస నుదయించు చంద్రునివలె నుండును. కడచిన పత్నర మే దినమున నాతో సంభోగ సౌఖ్య మనుభవించుచు నొక త్విణమువలె నే రాత్రి గడవెనో ఆ రాత్రి యీ సంవత్సరము నందు రాఁగా కన్నీరు విడుచుచు అనేక సంవత్సరముల వలె నా రాత్రిఁ గడపుచు నతి కష్టముగ నుండును.

పునస్తామేన విశిష్యై 'అధిటామా' ఇత్యాదిభి శ్చతుర్భిః—

అధిటామామితి.—అధినా మనోవ్యథయా ట్టామాం కృతాం * 'పుం ప్యాధిర్వాసేవ్యథా' ఇత్యమరః, ట్టాయతేః కర్తరి క్తః * 'ఠాయో మః' ఇతి.

నిష్ఠాతకారస్య మకారః, విరహే శయనం తస్మిన్విరహశయనే పల్లవాదిరచిత
 ఇత్కర్థః, సన్నిషణ్ణమేకం పార్శ్వం యస్యాస్త్రాం, ఆతపివ, ప్రాచ్యః పూర్వ
 స్యా దిశః మూలే ఉదయాది ప్రాస్త ఇత్కర్థః. ప్రాచీగ్రహణం తీజావస్థా
 ద్యోతనార్థం మూలగ్రహణం దృశ్యత్వార్థం, కళామాత్రం కలైవ శేషో
 యస్యాస్త్రాం, హిమాంశోః, తనుం మూర్తిమివ స్థితాం, తథాయా రాత్రి
 ర్మయా సార్థం ఇచ్చయా కృతాని రతాని తైః * శాకపాథి వాదిత్వాన్న్య
 ధ్యమ పదలూపీ సమాసః; త్విజిమ, సీతా యాపీతా, తాం తజ్జాతీయామేవ
 రాత్రిం, విరహేణ మహతీం మహత్వేన ప్రతీయమానాం, ఉష్ణై రశ్రుభిః
 యాపయంతి * యాతేర్జ్వలన్తాచ్చత్వప్రత్యయః * ‘అర్తిప్రీ’ ఇత్యాదినా
 పుగాగమః, స ఏవ కాలః సఖినా మల్బః ప్రతీయతే దుఃఖికాంత వివరీత
 ఇతి భావః. ఏలేన కార్పూరస్థోక్తా.

పాదాన్వితోరమృతశిశిరాః జాలమార్గప్రవిష్టాః

పూర్వప్రీత్యా గతమభిముఖం సునివృత్తం తథైవ,

భేదాచ్చక్షుః సలిః గురుభిః పక్షుభిశ్చాదయంతి

సాభేదహీన స్థలకమలినీం న ప్రబుధ్ధాం న సుప్తామ్. 29

టీ. జాలమార్గ ప్రవిష్టాః = గవాక్షరంభిములనుండి లోపలఁ
 జొచ్చిన, అమృత శిశిరాః = అమృతమువలె చల్లనైన, ఇన్ద్రోః పాదాః =
 చంద్ర కిరణములను గూర్చి, పూర్వ ప్రీత్యా = ముందుండిన ప్రీతిచే
 (ముందు నేఁ గూడి యుండఁగా నానందకరములుగ నుండి నవిగా నట్టే
 యివ్వడును జల్లఁగ నుండునను తలంపుతో), ఆభిముఖం = ఎదురుగా,
 అగతం = వచ్చుటయును, తథైవ సన్నివృత్తం = (వచ్చుచుండఁగనే యోర్వ
 లేనివేడి యగుటచేత) వచ్చు నట్లుగనే తిరిగి పోవుటయును. (అయెను),
 భేదాత్ = దుఃఖముపలన, చక్షుః = నేత్రమును, సలిల గురుభిః = కన్నీటిచే
 బరువైన, పక్షుభిః = రెప్పలచే, ఛాదయంతి = క్రమ్ముచున్నదై, సాభే =
 మేఘముతోఁ గూడిన, అహ్ని = పగటియందు, న ప్రబుధ్ధాం = (సూర్యుఁడు

కానరాక) వికసించనిదియు, న సుప్తాం = (రాత్రి కాదుగాన) మునుపనివ
నిదియు నగు, స్థలకమలినీమివ మెట్టచదవవలె నున్న, (తాం = నాప్రియు
రాలిని, పశ్య = చూడుము).

తా. మిత్రమా! నా ప్రియురాలు చంద్ర కిరణములు
మునుపటివలె జల్లంగా నుండు ననుకొని గజాక్షములలో
నుండివచ్చిన యాకిరణముల కెదురుగా జోయి మిక్కిలి పేడిగా
నున్న యా వెన్నెలకు నమిష మైన దాళజాలక వచ్చినట్లే
తిరిగి పోయి కన్నుల నిండు నీరు నిలిచి రెప్పలు కూసెయు
మూసికొని యుండగా మిక్కిలి క్రమిస్తాడు పూచియుం
డగాయి యుండు మెట్టచదవలె కడుం దీచాకుర యై
యుండును గాబోలు.

సానా కతి. జాలహర్షప్రవిష్టాః గజాక్షవివరాగతాః, అమృత
శిరశా, ఇన్ద్రోః పాదాః రక్తికాప్రతి, పూర్వప్రీత్యా పూర్వస్మి హేన
పూర్వవ దానన్దకరా భవిష్యతితి బుద్ధ్యేతిభావః, అభిముఖం యథాతథాగతం,
తక్షైవ సంనిద్రుతం యథాగతం తక్షైవ ప్రతిగమ్యతం తదా తేనా వతీన
దుస్సహత్వాతి భావః, చక్షుః, దృష్టిః, శబ్దాత్ దుశిభాత్, సలిలగురుభిః
ఆశ్రుదుర్భరైః, పక్షుభిః, శావయన్తీ, అవనివ, సాభే, మర్రినే, అగ్నినివనే,
నప్రబుద్ధాం మేఘావరణా దవికసితాం, న సుప్తాం అహరిత్యమనుశితాం *
ఉభయ త్రాపి నశార్థస్య నశబ్దస్య సుప్తుపేతి సమాసః, స్థలకమలినీమివస్థితామ్.
నితేన విషయశ్చేషాఖ్యా వక్షీ దకా సూచితా.

నిశ్వాసేనాభరకిసలయక్షేశి నా విక్షిపన్తిం
శుద్ధస్మా నాత్పరుషమలకం మానమాగణ్డలమ్బం,
మత్సంభోగః కథముపనయేత్వన్న జోఽపీతి నిద్రా
మాకాజ్ఞన్తిం నయనసలిలోత్పిడరుద్ధావ కాశామ్.

టీ. శుద్ధస్నానాత్ = ఉత్తసిరు స్నానమువలన (అభ్యంగనాదులు లేవనుట), పరుషం = బిరుసుపారిన, ఆగజ్జలమ్బం = చెక్కిళ్లదనుక వ్రేలాడుచున్న, ఆలకం = ముంగురులను, అధర కిసలయశ్లేశినా = చిగురువంటి మోచిని వెతఁబొంపించుట, నిశ్వాసేన = నిట్టూర్పుచేత, విక్షిప్తస్త్రీ = త్రోయుచున్నదియు (నెట్టూర్పులకు ముంగురులు చెక్కిళ్లమండి తొలగుచున్నవనుట), స్వప్నబోధి = కలయందు గల్గి దయ్యపు (స్వప్నక్షమగా లేనేలేదనుట), మత్సంభాగః = నాతోడి సురతము, కథం = ఎట్లు, ఉపనయేత్ = ఎచ్చును (కలుగును), ఇలి = ఇట్టని, నయన సలిలోత్పిడ రుద్ధావకాశాం = నయన సలిల = కన్నీళ్లచే, రుద్ధ = అడ్డగింపబడిన, అవకాశం = ఎడముగల (నిద్ర వెడములేకుండ కన్నీరు వెల్లువయగుచున్నదనుట), నిద్రాం = నిద్దరను, ఆకాక్షస్త్రీం = కోరుచున్న, తాం = నాప్రియురాలిని, పశ్య = చూడుమా.

తా. సఖుడా! అభ్యంగనస్నానాదులు లేక బిరుసువారిన తల వెంట్రుకలు మాటికే చెక్కిళ్లయందు బడుచు వేడియగు నెట్టూర్పు గాలులచే గదల్చబడి పండును. వేసేబంధాది సంస్కరిములు లేని నయనగుర్లు మొగ్గులను ముసురుకొని యుండును. వేడినెట్టూర్పులచే నధరము బీటలు వారుచుండును. నిదురయిం దైనను నన్ను కలయవలయునని కండ్లు మూయుగా సంతత ధారగాగారు కన్నీళ్లచే నిద్దరయును రాక పరితపించుచుండును.

నిశ్వాసేతి.—శుద్ధస్నానాత్ త్రైది రహితస్నానాత్, పరుషం కఠినస్పర్శం, నూనం నిశ్చయేన, ఆగజ్జలమ్బం * మప్పుపేలినమాసి, ఆలకం చూర్ణకు వ్రేలా జాతా వేకవచనం, అధరకిసలయం శ్లేశయతి క్లిక్చాతీతి వా లేన తథోక్తేన ఉష్ణేనేత్యర్థః * క్లిశ్యతే ర్జ్యవ్రాత్ క్లిక్చాతే రణ్యవ్రాద్వా తాప్ఫితి తో చినిః, నిశ్వాసేన, విక్షిప్తస్త్రీం చాలయస్త్రీం, తథా, స్వప్నబోధి

స్వప్నావస్థాజన్యోఽపి సాక్షాత్సంభోగాసంభవాదితి భావః, చుత్సంభోగః, కథం
 కేన ప్రకారేణ, ఉపసయేత్ ఆగచ్ఛేత్ ఇత్యాశయేనేతి శేషః * ఇతి నై
 బోత్తాథత్వా దప్రయోగః ప్రయోగే చా పాసరుక్త్యమిత్యాలుంకారికాః.*
 ప్రార్థనాయాం టిజ్, నయనసలిలోత్పిడేన అస్మప్రసృత్యా రుద్ధావకాశాం
 అప్రావృత్తానాం దుర్బలా మిత్యర్థః, నిద్రా మాకాక్ష్యంతి, స్వప్న హేతుత్వా
 దితి భావః. అత్రాశ్రు విసర్జనేన లజ్జాత్యాగో వృజ్యతే.

ఆద్యే బద్ధా విరహాదివసే యా శిఖావామ హిత్యా
 శాపస్యాన్తే విగళితశుచా తాం మయోద్వేష్టనీయాం,
 స్పర్శక్షిప్తామయమితనభేనాసకృత్సారయన్తి
 గర్జ్వాభోగాత్కరిః విషమామేకవేణీ కరేణ.

31.

టీ. ఆద్యే=మొదటిదియగు, విరహాదివసే = ఎడఁబాటుదినమున, శిఖా
 వామ=సిగపూలదండను, హిత్యా=ఁడిచి, యా=ఎసిగ, బద్ధా = కట్టఁబడినదో,
 శాపస్య=శాపముయొక్క, అన్తే=తుదను, విగళితశుచా=శోకముతీరిన, మయా=
 నాచే, ఉద్వేష్టనీయాం=(చిమ్మఁదీసి, ఎత్తి కట్టఁదగిన, స్పర్శక్షిప్తాం = తాకి
 నపుడు నొచ్చునదియ, కరిన విషమాం=గమనుపారి హెచ్చుతగ్గులుగా నుండు
 నదియునునగు, ఏకవేణీం=ఒంటి పాయగానుండిన, తాం=ఆడదను, అయమితన
 భేన = మట్టనముచేయని గోళ్లుగల (గోళ్లు నమముగాఁ గత్తిరించునుండని
 యనుట), కరేణ=హస్తముచే, అసకృత్=పలంపారు, సారయన్తి = త్రోయు
 చున్నవైన, (తాం = నాప్రియురాలిని, పశ్య = చూడుము.)

తా. సఖుఁడా! నా ప్రియురాలు విరహోరంభదినమున
 పూలదండను దీసి వైచి సిగ వేసినది; శాపానంతరమున
 నేను బోయి యా సిగను విప్పవలసినది. తాకినట్లైన మొదట్ల
 యందు నొచ్చునది. గడుసు పారి యెచ్చు తగ్గులుగా నొంటి

వేట జడవలె వెనుచుకొనిన యా సీగను గోల్లు పెరిగియుండిన చేతితో మాటి మాటికిని త్రోసికొనుచుండు నని యెంచుచున్నాను.

ఆద్య ఇతి—ఆద్యే విరహదివసే, దామమాలాం, హిత్యా త్యక్త్యా, యా శిఖా, బద్ధా గ్రథితా, కావస్యాస్తే, విగళితశుచా వీతకోకేన, మయా, ఉద్యేష్ట నీయాం మోచసీయాం, స్వర్ణక్షిప్తాం సుర్యే సతి మూలకేకేషు నవ్యథా మిత్యర్థః, కఠినా చ’ సా విషయా నిమ్నోన్నతా చ తాం * ఖజ్జుకుబ్జాదివదన్య తరన్య ప్రాధాన్యవివక్షాయాం * ‘విశేషణం విశేష్యేణ బహుళం, ఇతి సమాసః, ఏకవేణీ ఏకీభూతవేణీ * ‘పూర్వకాల’ ఇత్యాదిసా తత్పురుషః, తథాభూతాం తాం శిఖాం, అయమితాః ఆకర్తితోపాంతాః నఖా యన్య తేన కరేణ, గజ్జా భోగాత్ కహోవిస్తారాత్, అసకృత్ ముహుర్ముహుః, సారయ స్తీం అపసార య స్తీం ‘తాం వశ్య’ ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. అసకృత్సారణాద్విత్తవిభీమ దశా సూచితా.

సా సన్న్యస్తా భరణమబలా వేశలం ధారయ స్తీ
శ యోగ్యత్వజ్ఞే నిహితశునకృద్దగ్గఖమగభేన గాత్రం,
త్వాచుష్మస్రం నవజలమయం మోచయిష్యత్యవశ్యం
ప్రాయస్కర్వో భవతి కరుణావృత్తిరాద్ధ్రాస్తరాత్తా. 32

టీ. అబలా=బలహీనురాలై, సన్న్యస్తా భరణం=విడువఁ బడినయాభరణ ములుగలవియు (ఆభరణములదీసివై చినదనుట), అసకృత్ =పలుమారు, శయోగ్య త్వం=వడకమీఁద, నిహితం=ఉంచఁబడినదియు, పేశలం=మృదువై నదియునగు, గాత్రం=దేహమును, దుగ్గఖమగభేన = మిగుల కష్టముగ, ధారయ స్తీ=ధరించుచున్నదై, త్వాచుషి=చిన్నచు, నవజలమయం=క్రొత్తనీటిమయమైన, అస్రం = కన్నీటిని, అవశ్యం=తప్పక, మోచయిష్యతి=విడిపింపఁజేయఁగలదు, ఆద్ధ్రాస్త

రాత్నా=మెత్తని మనస్సుగల, సర్వక=సకలజనమును, కరుణాన్వృత్తి=దయతో, గూడిన మనోవ్యాపారముగలదిగా, భవతి హి=అనుచున్నదిగా.

తా. నా ప్రాణనాయకి మనోదేహ బలములు లేనిదై నగలు తీసివైచి పడకనియ్యిం బ్రసరించినను దిగింబుచే బడక పొసఁగక కూరుచుండినను గూరుచొస జాలక మరల నొడలిని పడకమీఁదం బడవేయఁచు నిట్లతి ముచుమార ప్పైన యా దేహమును నేను శాపము దీరంగ వత్తు నను నాచుచే నతి కష్టముగ ధరించు చుండెను నీవును బాచి కన్నీడు నిడుతువు. లోకములో నెవ్వఁడైనను మెత్తని మనస్సుగలవాఁడు ఇతఁడల కష్టములు జూచి జాడగొనఁ బుంజుకొనఁదా ?

సేతి.—అబలా దుర్బలా, సంస్కృతాభగణం కృతత్వా త్పూర్వతానరణం అసక్తో అనేకశః, దుఃఖదుఃఖేన దుఃఖప్రకారేణ*ప్రకారే గూఢచర్య' ఇతి ద్విర్భాషః శయోత్పన్నే నిహితం, పేశలం మృదులం, గాత్రం శరీరం, భావయన్తి పహన్తి, అనేనాత్యంతాశక్త్యా మూర్ఛాస్థా నూద్యతే, ఛా ర్ష్యర్షభి, త్వామపి, నవజలమయం నవామ్బరూపం, ఆస్త్రం బాష్పం, అవశ్యం సంస్వభా, మోచయిష్యతి * 'ద్వికర్తను పచాదీనాముపసంఖ్యానం' ఇతి ముచేః పచాదిత్వా ద్వికర్తకత్వం, తథాపి, ప్రాయః ప్రాయేణ, ఆద్వైతరాత్నా మృదు హృదయః మేఘస్తుద్రవాస్తశ్శరీరః, సర్వక, కరుణా కరుణామయీ పృథితి అన్తః కరణపుత్తిః యస్య స కరుణాపుత్తిర్భవతి, అస్మిన్నవసరే సర్వథా త్వయా శీఘ్రం గన్తవ్య మనన్తరదశాపరిహారా యేతి సందర్భాభిప్రాయః సమీక్షింప మాదిమాం చక్షుః స్త్రీతి ముపేక్ష్యావస్థాన్తరాణ్యేన తత్రభవాన్మవి రాదృతవాన్? ఉచ్యతే—* 'సంభోగో విప్రలమ్భశ్చ ద్విధా శృణ్గార ఇవ్యతే, సంయోక్తయోస్తు సంభోగో విప్రలమ్భో వియోక్తయోః పూర్వానురాగ మానాఖ్య, ప్రవాస కరుణాత్మకా, విప్రలమ్భశ్చతుర్థాత్ర

ప్రవాస ప్రత్యచ త్రిధా. కార్యతః సంభ్రమా చ్ఛాపా దస్మిన్మాప్యేతు
కాపజః, ప్రాగసంగతయో ర్యూనోః సతి పూర్వానురంజనే, చక్షుః ప్రీత్యాద
యోఽవస్థా దశ స్య ప్రత్యమో యథా, దృష్టనస్పృహసంకల్పాణాం కాగరః
కృతతాఽరతిః, ప్రీత్యాగోష్ఠాద మూర్ఛానా ఇత్యనన్దదశాదశ, పూర్వనన్దత
యోరేవ ప్రవాస ఇతి కారణాత్. న తత్ర పూర్వవచ్ఛేదః ప్రీతి రత్పత్తు
మర్హతి, హృత్సన్దస్య తు సిద్ధస్యావ్యవచ్ఛేదోఽత్ర వర్జ్యతే. అన్యాశ్చ
పూర్వవ ద్వాచ్యా ఇతి తావ ద్వ్యవస్థితిః, వైయర్థ్యా దాదిహం హిత్యా
వైరస్యా దన్దిహం తథా. హృత్సన్దాది రిహోచష్ట కవి రష్ట్ర వితి స్థితిః, మత్సా
దృశ్యం లిఖన్తితి పద్యేఽస్మి న్ప్రసాదితా. చక్షుః ప్రీతి రితి ప్రోక్తం నిరుత్తర
కృతా న తత్, చక్షుః ప్రీతి ర్భవే చ్ఛిత్రేష్వపృష్టచరదర్శనాత్. యథా మాల
వికారూప మగ్నిమిత్రస్య వశ్యతః, ప్రాపితానాం చ భర్తృజ్ఞానం క్వ దృష్టే
దృష్టపూర్వతా. ఆథ తత్రాపి సందేహో న్యకళత్రాణి పృచ్ఛతు, కిం భర్తృ
ప్రత్యభిజ్ఞాస్యాత్కిం వై దేశికభావనా, ప్రనానా దాగతే స్వస్తిన్నిత్యం కల
హైర్హృదా” ఇతి.

జానేసఖ్యాస్తవ మయి మనః సంభృతస్నేహమస్తా
ఽత్థంభూతాం ప్రథమవిరహే తామహం తర్కయామి,
వాచాలం మాం న ఖలు సుభగమ్మన్యభావః కరోతి
ప్రత్యక్షం తే నిఖిలమచిరాద్భ్రాతరుక్తం మయా యత్.

అవ. ఇ ట్టున్న దని యెట్లు సిశ్చయించితి వనఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. తవ=నీయొక్క, సఖ్యాః=చెలియలియొక్క, మనః = మనసును,
మయి=నాయందు, సంభృతస్నేహం=చేర్పబడిన యశురాగము గల దాని
నిగా, జానే=తెలియుదును, అస్తాత్ = ఈ కారణమువలన, అహం = నేను,
ప్రథమవిరహే=తోలియడఁబాటునందు, తాం = అద్దానిని, ఇత్థంభూతాం =
ఇట్లయిన దానినిగా, తర్కయామి = డోహించుచున్నాను, సుభగం మన్య
భావః=చక్కనివాడ నని తలంచుట, మాం = నన్నును, వాచాలం = వదరు
మేఘ—11

బోతునుగా, నకరోలి=చేయకున్నది, భ్రాతః=అన్న, మయా=నాచే, ఉక్తం= చెప్పబడిన, తత్ నిఖిలం=అదంతయు, తే=నీకు, అచిరాత్ = తడవులేకయే, ప్రత్యక్షం=కన్నుల కగపడినదిగా (భవతి=ఆగును).

తా. అన్నా! మేఘుడా! నే జెప్పిన ప్రియురాలి యవస్థ లిట్లుండునని నీ వెట్లు నిశ్చయముగా నెఱుంగుదు వనఁ బోవు. నీచెలియలు నాయం దంతన్నేహ ముంచి యున్నది గాన యెన్నడు నిట్టి కష్టముల నెఱుగక యేర్పడిన సమయ ముం దిట్లుండునని తలచితిని. నేనంత యందగాఁడ ననియు దానజేసి నాయందంత మక్కువ గొనియుండె ననియు గర్వ ముచే బల్కినవాఁడను గాను. త్వరలోనే నీకంతయు నెదురు గాఁ దెలియును గదా.

న స్వీద్యశీ దశా మాపన్నేతి కథం త్వయా సిద్ధిత మత ఆహ. జాన ఇతి.—హే మేఘ, తవ సఖ్యా మనో మయి, సంభృతన్నేహం సంచితాను రాగం, జానే, అస్తాత్ స్నేహజ్ఞానకారణాత్, ప్రథమవిరహే ప్రథమగ్రహణం దుఃఖాతిశయద్యోతనార్థం, తాం త్వత్సఖీం, ఇత్థం భూతాం పూర్వోక్తా వస్థాపూపన్నాం, అహం తర్కయామి. నను సుభగమానినా మేష స్వభావో య దాత్మని స్త్రీణా మనురాగప్రకటనం తత్రాహ వాచాల మితి.—సుభగ మాత్మానం మన్యత ఇతి సుభగస్తున్యః * 'ఆత్మమానే ఖశ్చ' ఇతి ఖశ్చవీర్యయః * 'అరుద్విషత్' ఇత్యాదినా ముమాగమః తస్య భావః సుభగస్తున్యభావః సుభగమానిత్వం, మాం, వాచాలం బహుభాషిణం, నకరోలి ఖలు, సౌష్ఠ రాభిమానా న్న ప్రలపామిత్యర్థః * 'స్యా జ్ఞాపకస్తు వాచాలో వాచాటో బహుగర్వ్యవాక్' ఇత్యమరః * 'అలజాటచా బహుభాషిణి' ఇత్యాలచ్చవీర్యయః, కింతు హేభ్రాతః మయోక్తం యత్, 'అధిక్షామాం' ఇత్యాది తత్, నిఖిలం నర్వం, అచిరాత్ శిఘ్రిమేవ, తే తవ ప్రత్యక్షం భవిష్యతీతి శేషః.

రుద్ధాపాజ్ఞప్రసరి మలకై రజ్జనన్నేహశూన్యం
ప్రత్యాదేశాదపి చ మధునో విస్తృతభూవిలాసం,
త్వయాసన్నే నయనముఃపిన్నద్వి శక్తే మృగాత్యైః
మీనక్షోభాచ్ఛలకువలయశ్రీతులామేష్యతీతి. 34

టీ. అలకైః = ముంగురులచే, రుద్ధాపాజ్ఞప్రసరం = అడ్డగింపబడిన
గ్రీగంటిచూపులుగలదియు, అజ్ఞానన్నేహశూన్యం = కాటుక చేత నిగ్గులేనిదియు,
మధునః = మద్యము యొక్క(ను), ప్రత్యాదేశాత్ = త్రోపుమలన, విస్తృత
భూవిలాసం = మరచిపోబడిన కనుబొమల శృంగారము గలదియు, త్వయః =
నీవు, అసన్నే = సమీపమునకుఁ జేరుచున్నవాడ వగుచుండఁగా (శుభ
వార్తను జెప్పుటకనుట), ఉపరిస్పద్వి = మీఁద నదరునదియు నగు, మృగాత్యైః =
లేడి కన్నులవంటి కన్నులుగలదాని (నాస్త్రియురాలి)యొక్క, నయనం =
(ఎడమ) కన్ను, మీనక్షోభాత్ = చేప కదలుటవలన, చలకువలయ శ్రీ
తులాం - చల = కదలిన, కువలయ = కలువయొక్క, శ్రీ = కాంతితో, తులాం =
సామ్యమును, ఏష్యతి = పొందఁగల దని, శక్తే = ఊహించుచున్నాను.

తా. మేఘుడా! ముంగురులు వ్రేలాడుచుండుటచే
గ్రీగంటి చూపులు లేక, కాటుక నిడకపోవుటచే నునుపుండనము
లేక, మద్యపానము విడుచుటచే భూవిలాసంబులు లేక, యుండు
నాస్త్రియురాలి యెడమకన్ను శుభవార్త నీవు చెప్పఁబోవు
నప్పు డదరును, అప్పు డది చేపచే గదలింపబడిన కలువరేకును
బోలియుండు ననుకొనుచున్నాను.

రుద్ధేతి.—అలకైః, రుద్ధా అపాజ్ఞయోః ప్రసరా యస్య తత్తతోక్తం,
అజ్ఞానేనన్నేహః (నైర్విధ్యం) లేన శూన్యం, అపి చ కించ, మధునో మద్య
స్య, ప్రత్యాదేశాత్ నిరాకరణాత్ పరిశ్రాంత్యాగా దిత్వర్థః * ‘ప్రత్యాదేశో నిరా
కృతిః’ ఇత్యమరః. విస్తృతో భూవిలాసో భూభంజో యేన తత్, నయ

నస్య రుద్ధాపాక్షప్రసరత్వాదికం నిరహాసముత్పన్న మితి భావః, త్వయ్యాసన్నే
సతి స్వకుశలవార్తాశంసినీతి కేషః, ఉపరి ఊర్ధ్వభాగే స్పృశ్యతే స్ఫురతి ఇత్యుపరి
స్పృశ్తి, తథా చ నిమిత్తనిదానే * 'స్పృశ్యమాన్ చుక్రత్రలాభం లలాటే ఘట్ట
మంశుకం, ఇష్టప్రాప్తిం దృశోర్ధర్ష మపాక్షే హని మాదశేత్' ఇతి, చృగా
ఘ్యో త్వత్సఖ్యాః, నయనం వామమితి కేషః * వామభాగస్తు నారీకాం
పుంసాం శ్రేష్ఠస్తు దక్షిణః, దానే దేవాదిపూజాయాం స్పృశ్యేలంకరణేఽపి చ
ఇతి స్త్రీకాం వామభాగప్రాశస్త్యాత్, మిసక్షోభాత్ మిసచలనాత్ చలస్య
కుశలయస్య శ్రియా శోభయా తులాం సాదృశ్యం, ఏష్య తీతి, శశ్నే తర్క
యామి * 'తుల్యైర్ధైరతులూపమాభ్యాం తృతీయాన్యతరస్యాం' ఇత్యుత్తరదృశ
పర్యాయస్య తులాశబ్దస్య ప్రతిషేధా దత్ర చ సాదృశ్యవాచిత్యాక్షిప్తోగేఽపి
తృతీయా.

వామశ్చాస్యాః కరరుహపదైర్దుచ్యమానో మదీయై
ర్దుక్తాజాలం చిరపరిచితం త్యాజితో దైవగత్యా,
సంభోగాస్తే మమ సముచితో హస్తసంవాహనానాం
యాస్యత్యూరుః సరసకదలీ స్తమ్భగౌరశ్చలత్సమ్. ౩5

టీ. మదీయైః=నావి యగు, కరరుహపదైః=నఖశ్చక్రములచేత, ముచ్య
మానః=విడువఁబడినదియు, చిరపరిచితం = పెక్కు నాళ్లనుండి పాడుకపడిన,
దుక్తాజాలం = ముత్యపుసరమును, దైవగత్యా=దైవగతిచేత, త్యాజితః=విడి
పింపఁబడినదియు, సంభోగాస్తే=సురతాంతమందు, మమ = నాయొక్క, హస్త
సంవాహనానాం=చేతితో నొత్తుటలకు, సముచితః=తగినదియు, సరస కదలీ
స్తమ్భగౌరః=పుష్పిగలిగిన యరటి స్తంభమువలె తెల్లనిదియు నగు, ఊరుః =
ఎడమతోడ, చలత్సమ్ = కదలుటను, యాస్యతి=పొందఁ గలదు.

తా. మేఘుడా! నాస్త్రియురాలితోడ రససంతమైన
యరటితోదెవలెఁ గొంచెము తెలుపుగలిగిన పసిమిరంగు గలది.

సంభోగాంతమునందు నాచేతితో నొత్తందగినది. ఇప్పుడు దైవ
వశమున నానఖక్షతములు లేక ముత్యాలమొలనూలని విడిచి
యుండునది. నీవు ప్రియమైన వార్తనుఁ జెప్పఁజోవుచుండఁగా
నదరు నని తలంచుచున్నాను.

వామఇతి—మదీయైః, కరమహపదైః నఖపదైః * ‘పునర్భవః కర
మహో నభోఽస్త్రీ నఖరోఽస్త్రీయాం’ ఇత్యుచురః, ముచ్యమానః పరిహీయ
మాణః, నఖాఙ్కురహిత ఇత్యర్థః. ఊర్వో ర్మఖపదాస్పదత్వం తు రతిరహస్యే
* ‘కణ్ఠ కుక్షికుచ పార్శ్వ భుజోరః, శ్రోణి నక్కిషు నఖాస్పదమావళుః’ ఇతి, చిర
పరిచితం చిరాభ్యస్తం, ముక్తాశాలం మాత్రికసరమయం కటిభూషణం, దైవ
గత్యా దైవవశేన, త్యాజితః సుప్రతి నఖపవోష్ణభావేన శీతోపచారస్య తస్య
వైయధ్యాదితి భావః * త్యజలేర్ఘ్యదాత్ కర్తణి త్తః * ‘ద్వికర్తసు పచాదీనాం
చోపసంభ్రానమివ్యతే’ ఇతి పచాదిత్వాద్వికర్తకత్వం, సంభోగాస్తే మమ,
హస్తసంవాహనానాం హస్తేన మర్దనాచాం * ‘సంవాహనం మర్దనం స్యాత్’
ఇత్యుచురః. సముచితః యోగ్యః, సరస ఇతియః పరిపక్వో న శుష్కశ్చ స విప
క్షితః తత్రైవ పాణ్డీమసమ్భవాత్ స చాసా. కదళీ స్తమ్భశ్చ సఇవ గౌరవ
పాణ్డీరః ‘గౌరవ కరిరే సిద్ధార్థే శుక్లే పీలేఽరుణేఽపి చ’ ఇతి మాలతీమాలా
యాం, ఆస్యోః ప్రియాయా వామదోరుః, చలత్వం స్పృశనయాస్యతి ప్రాప్యతి
* ఊర్వోః స్పృశాద్రతిం విద్యాదూర్వోః ప్రాప్తి సువాసనః’ ఇతి నిమిత్తనిదానే.

తస్మిన్మాతే జలద యది సా లబ్ధనిద్రాసుఖా స్యా
దన్వానైతీనాం స్థితివిముఖో యామమాత్రం సహస్య,
మాభూదస్యాః ప్రణయిని మయి స్వప్నలభే కథంచిత
సంత్యఃకృత్యుత్థుత్థుభుజలతాగ్రస్థి గాఢోపగూఢమ్. 36

టీ. జలద = మేఘుఁడా ! తస్మిన్ కాతే = ఆ (నీవుచూచు) కాల
మందు, సా = ఆ కాంత, లబ్ధ నిద్రా సుఖా = పొందఁ బడిన నిద్రయందలి

సౌఖ్యము గలది, స్యాద్యది=అయినట్లయితే, వినాం=ఈ చిన్నదానిని, అన్వా
స్య=చెంతఁజేరి కూరుచుండి, ప్రనితవిముఖః=ఉఱుములు లేనివాఁడనై, యామ
మాత్రం=జామునేపు, సహస్వ=(ఎదురుచూడు) చూచియుండు, అన్వాః=ఈ
నాప్రియురాలికి, ప్రణయి=మిక్కిలిప్రియుఁడనైన, మయి=నేను, కథించిల్=
ఎట్టకేలకు, స్వప్నలభే=కలయందు దొరికినవాఁడను కాఁగా, గాఢోపగూఢం=
బిగికొఁగిలింత, సద్యః=తల్క్షణమున, కణ్ఠచ్యుత భుజలతాగ్రన్ధి=కంఠము
నుండి, చ్యుత=జారిన, భుజలతా = తీగలవంటి భుజములయొక్క, గ్రన్ధి=బం
ధముగలదిగా, మాధూల్=కావలను.

తా. మేఘుడా! నీవు చూచునపుడు నాప్రియురాలు
నిద్రించుచున్నచో యామునేపు ధ్వనిజేయక కాచుకొని
యుండుము. ఏలనః నిదురపట్టక పట్టక ఎట్లో పట్టినప్పుడు
కలలో నాతో సంభోగ సౌఖ్యముల ననుభవించుచుండును. నీ
వలుకుడు చేసితివేని నా మెడను గట్టిగా కొఁగిలింతుకొన్న దాని
భుజలతాబంధము వదలును. అనఁగా స్వప్నసంభోగమైనను
లేమన్న దుగభించును.

ఉత్తమ ప్రకృతులగు బలవంతు లయిన యశావనవంతుల
యొక్క రతి ఒకసారి సంభోగము జామునేపు గనుక జామని
చెప్పినాడు.

తస్మిన్నితి.—హేజలద, తస్మిన్కాలే త్వదువసర్పణకాలే, సామ
ప్రియా, లబ్ధ సిద్రాసుఖం యయా తాదృశీ స్యాద్యది స్యాచ్చేత్, వినాం
నిద్రాణాం, అన్వాస్య ఇచ్ఛాదాసి త్వేత్సర్థః. *ఉపసర్గపతా త్వకర్తృకత్వం,
ప్రనితవిముఖో గర్జితపరాజ్ఞుభో నిశ్శబ్దస్థితో అన్యథా నిద్రాభిక్షః స్యాదితి
భావః, యామమాత్రం ప్రహరమాత్రం * 'ద్వౌ యామ ప్రహరౌ సమా'
ఇత్యుచరః, సహస్వ ప్ర తీక్షస్వ, శక్తయో రేకవారసురతస్య యామాపథికత్వా
త్వస్మిన్నేపి తథా భవితవ్యమిత్యభిప్రాయః. తథాచ రతిరహస్యే * 'ఏక

వారావధి ర్యామో రతస్య పరమో మతః, చణ్డ శక్తిమతో యూనో దుష్ఫట
 క్రమవర్తినోః ఇతి, యామసహనస్య ప్రయోజనమాహ మాభూదితి ఆస్యాః
 ప్రియాయాః, ప్రణయసి ప్రేయసి, మయి, కథంచిత్ కృచ్ఛ్యేణ, స్వప్నలభ్యే
 సతి, గాథోపసూధం గాథాలిజ్జనం * నపునకే భావేక్షః, సద్యః తక్షణం,
 కణ్ఠాత్ చ్యుతః స్రస్తి భుజలతయోః గ్రన్థిః బన్ధో యస్య తక్షణోక్తం, మా
 భూత్ మాస్తు, కథంచిల్లబ్ధస్యాజ్జ్వలస్య విఘాతో మాభూదిత్యర్థః; న చాత్ర
 నిద్రోక్షిః ‘తా మున్నిద్రా మి’తి పూర్వోక్తేన నిద్రాచ్ఛేదేన విరుద్ధ్యతే పునః
 సప్తమాద్యసస్థాసు పాక్షికనిద్రాసంభవాత్ తథా చ రసరత్నాకరే * ఆశక్తి
 రోదనం నిద్రా నిర్లజ్జానర్థవా గృహియః, సప్తమాదిషు జాయంతే దశాభేదేన వా
 శ్చుచా ఇతి.

తాముత్థాప్య స్వజలకణికాశీతలేనానిలేన

ప్రత్యాశ్చస్తాం సమమభినవైర్జాలకైర్జాలతీనాం,

విద్యుద్గర్భః స్తిమితనయనాం త్వత్సనాథే గవాక్షే

వత్తుం ధీః స్తనితవచనైర్జానినీం ప్రకమేథాః.

37

అవ, పిమ్మటః జేయవలసిన క్రమమును చెల్పుచున్నాడు.—

టీ. తాం=ఆ కాంతను, స్వజల కణికాశీతలేన=నీయొక్క జలబిందువు
 లచేః జల్లనైన, ఆనిలేన = వాయువుచే, ఉత్థాప్య=మేలుకొలిపి, ఆభినవైః =
 క్రొత్తవియగు, మాలతీనాం-జాలకైః-సమం = జాబిమొగలతోఁగూడ, ప్రత్యా
 శ్చస్తాం=ఉపాడిల్లినదియు, త్వత్సనాథే=నీ వుండిన, గవాక్షే=గవాక్షమందు,
 స్తిమితనయనాం=నిశ్చలములైన కన్నులు గలదియు నగు, మానినీం=మానవతి
 యగు నాప్రియురాలిని, విద్యుద్గర్భః = మెఱుపులు గర్భమందుఁగలవాడవై,
 ధీః=చిట్టరివై, స్తనితవచనైః=ఉరుముల నెడు మాటలతో, వత్తుం=చెప్పుటకు,
 ప్రకమేథాః=ఉపక్రమింపుము.

తా. ఇట్లు యామము గడచిన పిమ్మట నీలో నుండు
 నుదకముచే చల్లనైన గాలిచే మేలుకొని జాబిపువ్వులమీఁది

గాలిచే నూరడిల్లి నీవు గవాక్షియం దుండంగా నిన్ను నిశ్చలముగాఁ జూచుచు మానవతియగు నాప్రియురాలికే మెఱవకుండ ఉఱుము లనెను మాటలతో నావార్తను దిట్టముగాఁ జెప్పుట కుపక్రమింపుము.

తా మితి.—తాం ప్రియాం, స్వస్య జలకణికాభిః, జలబిస్తుభిః శీతలే నానిలేన, ఉత్తాప్య ప్రబోధ్య, విలేన తస్యాః ప్రభుత్వాద్య్యసనా నిల సమాధి ర్వ్యజ్యతే యథావా భోజరాజః * 'మృదుభి ర్నర్మనైః పాదే శీతతై ర్వ్యజనైః స్రవా, శ్రుతౌ చ మధునై ర్దీతై ర్నిద్రతో బోధయత్ప్రభుం' ఇతి, ఆభినవైః సూతవైః, మాలతీనాం జాలకైః సమం జాతి కుట్టతైస్సహ * 'సమనా మాలతీ జాతిః' ఇతి 'సాకం సత్రా సమం సహ' ఇతి * 'తూర్యో జాలకం క్షిణీ కలికా తూర్యోఽస్త్రియాం' ఇతి చామరః, ప్రత్యావృత్తాం శిశిరానిలసం పర్కా త్పునరుజ్జీవితా మిత్యర్థః * 'వృషేః కర్తరి క్తః * ఆదితశ్చ' ఇతి చకారా నిట్పుతిషేధః, ఏతే నాస్యాః కనుమసౌకుమార్యం గమ్యతే, త్వత్సనాథే త్వత్సహితే * 'సనాథం సప్రభుం ప్రాహు స్సహితే చిత్తతాపిని' ఇతి శబ్దాష్టవే, గవాక్షే, స్తిమికనయనాం తోఽసావితి విస్తయాన్నిశ్చలవేత్త్రాం, మానసిం మనస్వినిం అనాచిత్యాసహిష్టు మిత్యర్థః, విమృద్ధరోఽన్తస్థాని యస్య స విద్యుద్గర్భః ఆన్తర్లినవిద్యుత్క ఇత్యర్థః * 'గరోఽపవరకేఽన్నేఽగ్నౌ సుతే వనసకంటకే, కుత్సో కుక్షిస్థజస్తా చ' ఇతియాదవః, దృష్టిప్రతిఘాతేన వక్తృర్ముఖావలోకన ప్రతిబద్ధకత్వా న్న విద్యోతితవ్యమితి భావః. ధీరో భృష్టస్య అన్యథా స్థలద్వానిత్యేన ఆనాశ్వాసనప్రసక్తాదితి భావః, స్తుతవచనైః స్తుతితా స్తోవ వచనాని తై ర్వక్తుం, ప్రక్రమేధాః ఉపక్రమస్య * 'విధ్యథే లిజ్ * 'ప్రోపాభ్యాం సమర్థాభ్యాం' ఇత్యాత్మవేపదమ్.

భర్తృత్వం ప్రియమవిధవే విధి మాయమ్బువాహం
తత్సందేహృదయనిహితై రాగతం త్వత్సమీపం,

యోబ్యదాని త్వరయతి ఇథి శ్రామ్యతాం ప్రోషితానాం
మన్వస్మిన్దైర్ఘ్యనిభి రబలా వేణిమోక్షోత్సుకాని. 33

అవ. ఇట నక్కట గలిగి విరుమార్గ ముపదేశించుచున్నాడు.—

టీ. అవిధవే = సౌభాగ్యవతియగు చిన్నదానా! మాం=నన్ను, భర్తః-
(నీ) భర్తకు, ప్రియం మిత్రం = ప్రేమగల మిత్రుడనుగాను, హృదయనిహితైః
తైః=మనసునం దుంచబడిన, తత్సన్దేహైః=అతని వార్తలతో, త్వత్సమీపం=నీ
యొద్దకు, ఆగతం=వచ్చిన, అమృతవాహం=మేఘునిగా, విద్ధి = తెలుసుకొనుము.
యః=ఎనేను, అబలావేణి మోక్షోత్సుకాని; అబలా = స్త్రీలయొక్క, వేణి =
జడలను, మోక్ష=నివ్వటయందు, ఉత్సుకాని=ఆసక్తులయిన, పథి=మార్గమున,
శ్రామ్యతాం = భేదపడుచున్న, ప్రోషితానాం = దేశాంతరగతులయిన వారి
యొక్క, బృందాని = మొత్తములను, మన్వస్మిన్దైః = గంభీరమధురములైన,
ధ్వనిభిః = ఉలుములచే, త్వరయతి = త్వరపెట్టుచున్నాను.

తా. సౌభాగ్యవతి! నేను నీప్రియునకు ప్రియన్నేహి
తుడను మేఘుడను. అతనివార్తను జెప్పుటకు నీయొద్దకు
వచ్చినాడను. మణియు నేను, దేశాంతర గతులయినవారిని
వారి ప్రియులతోఁ గలిసికొనుటకుఁ జేరేపించి యుండొరు
లకుఁ గూడికను కలిగించువాడను.

సమృద్ధి దూతస్య శ్రోతృజనాభిముఖీకరణచాతురీ ముపదిశతి భర్తృ
రితి. విధవా గతభర్తృకా న భవతీతి అవిధవే సభర్తృకే అనేన భర్తృదీపన
సూచనా దరిష్టాగమశఙ్కాం నిరస్యతి, మాం భర్త్యః తవ పత్యుః, ప్రియం
మిత్రం. ప్రియమపూదం, తత్రాపి, హృదయ నిహితైః మనసి స్థావితైః,
తత్సందేహైః తస్య భర్త్యః సందేహైః, త్వత్సమీపమాగతం, భర్తృసన్దేశ
కథనార్థమాగత మిత్యర్థః, అమృతవాహం మేఘుః, విద్ధి జానీహి; న కేవల
మహం వార్తాహరః కంతు ఘటకోఽపీత్యాశయేనాహ. యోఽమృతవాహః

మేఘః ఆబలానాం స్త్రీణాం వేణయ స్తానాం మోక్షే మోచనే ఉత్సుకాని,
 పథిశ్రామ్యతాం శ్రాన్తిమాచన్నానాం ప్రోషితాశాం ప్రవాసినాం పాథానా
 మిత్థర్థః, బృధాని సఖ్యాన్, మద్యైః గమ్భీరైః ఆత నివ స్మిక్తైః మధురైః
 భవనిభిః గర్జితైః కరతైః, త్వరయతి, పాన్థోపకారణో మే కిము వక్తవ్యం
 సుహృత్సౌపకారిత్వమితి భావః.

ఇత్యాఖ్యాత్యే వచనతనయం మైథిలీవోస్తుభి సా
 త్యామంత్రణోచ్ఛ్వసితహృదయా వీక్ష్య సంభావ్య చైవ,
 శ్రోష్యత్యస్తాత్పరమహితా సౌమ్య సీమన్తినీనాం
 కాన్తోదస్తస్సుహృదుపనతస్సజమాత్కి ఇహిదూనః. ౩౩

టీ. ఇతి=ఇట్లు, ఆఖ్యాతే=చెప్పబడినవెనుక, వచనతనయం=మానుమం
 తుని, మైథిలీవ=నీతవలెను, సా=నాప్రియురాలు, ఉస్తుభి=మొగమునెత్తినదై,
 ఉత్సంత్రణోచ్ఛ్వసితహృదయా = వేడుకచే నూరడిల్లిన మనసుగలదై, త్యాం=
 నిన్ను, వీక్ష్య=చూచి, సంభావ్య చ=గారించియు, ఆస్తాత్ పరం=ఇట్లు నిన్నుఁ
 దెలిసికొనినతర్వాత, అహితా = విమలుపాటులేనిదై, శ్రోష్యత్యేవ = విననే
 వినును, సౌమ్య=సజ్జనుడా! సీమన్తినీనాం=స్త్రీలకు, సుహృదుపనతః=మిత్రుని
 చేతవచ్చిన, కాన్తోదస్తః=ప్రియులవార్త, సజ్జమాత్=సంభోగముకంటె, ఇహి
 దూనః = కొంచెము తక్కువ.

తా. మిత్రమా! మానుమంతుఁడు సీతాదేవిని జూచి
 నట్లు నీవు చూడఁగా నాప్రియురాలు నిన్ను మిక్కిలి గారించి
 నీ మాటల నక్కఱతో వినును. ఈప్రకారముగా నీవు
 చెప్పఁగా నాప్రియురాలు విని యాత్సుక్యంబున మనసున
 నూరటఁ జెందినదై సీతాదేవి మానుమంతుని జూచినట్లు
 నిన్ను జూచి గారించి తరువాత నీవు చెప్పఁబోవుసంగతిని
 చెవియొగ్గి యక్కఱతో వినును. ఇట్లు తమ సాధుల సమా

చారములను మిత్రులవలన వినుట వసితల కత్యంత సంతోషము గదా.

భర్తృసఖ్యాదిజ్ఞాపనస్య ఫలమాహ ఇతి. — ఇతి ఏవం, అఖ్యాతే సతి, పవనశనయం హనుమానం, మైథిలీవ, సీలేవ సా మత్ప్రియా, ఉన్ముఖీ ఉత్కృష్టయా ఔత్పుక్త్యేన ఉచ్ఛ్వసితహృదయా వికసిత చిత్తా సతీ, త్వాం వీక్ష్య, సంభాష్య సత్కృత్య చ, ఆస్తాత్ భర్తృమైత్రీజ్ఞానాత్, పరం సర్వం శ్రోతవ్యం, ఆపహితా అప్రమత్తా సతీ శ్రోష్యలేవ, ఆత్ర సీతాహనుమా దుపమానా దస్యాః పాలివ్రత్యం మేఘస్య దూతగుణసంపత్తిశ్చ వ్యజ్యతే. తద్గణాస్తు రసాకరే* బ్రహ్మచారి జలీ ధీరో మాయావీ మానవర్జితః, ధీమాను దారో నిశ్కృష్కో వక్తా దూతః స్త్రియాం భవేత్ ఇతి, నను వార్తామాత్ర శ్రవణాదస్యాః కో లాభ ఇత్యాశంకాన్వర్థానరం న్యస్యతి — హేసౌమ్య సాధో, సీమన్తినీనాం వధూనాం * ‘నారీ సీమన్తినీ వధూః’ ఇత్యమరః. సుహృదా సుహృద్భేన ఉపనతః ప్రాప్తః సఖీ సుహృత్పదం విప్రలక్ష్యశంకా నివారణార్థం, కాన్తస్య ఉదన్తః వార్తా కాన్తోదన్తః * ‘వార్తా ప్రపృతి ర్వృత్తాన్త ఉదన్తః స్వాత్’ ఇత్యమరః, సజ్జమాత్ కాన్తసంకర్మాత్, కించి దూసః ఈషదూసః తద్వదేవానన్దకారీత్యర్థః.

తామాయుష్షమ్మ చ పచనాదాత్త సశ్చోపకర్తుం

బ్రూయా ఏవం తవ సహచరో రామగిర్యాశ్రమస్థః,

అవ్యాపన్నః కుశలమబలే పృచ్ఛతి త్వాం వియుక్తః

పూర్వాభాష్యం సులభవిపదాం ప్రాణినామేతదేవ. 40

•టీ. ఆయుష్షక్ = ఆయుష్షంతుఁడా! మమ = నాయొక్క, పచనాత్ = మాటవలన, అత్తనః = అత్తకు, ఉపకర్తుం చ = ఉపకరించుటకొఱును (పరోప కారముచేసి ధన్యుఁడగుటకొఱ కనుట), తాం = నాప్రియురాలినిగూర్చి, విపం = ఇట్లు, బ్రూయాః = చెప్పుము, ఆబలే = ఓ చిన్నదానా! తవ = నీయొక్క.

సహచరః = ప్రియుఁడు, రామగిర్వాశ్రమస్థః = చిత్రకూటపర్వతమునందున్న వాఁడై, వియుక్తః = (నిన్ను) ఎడఁబాసినవాఁడై (దుఃఖపడుచు), త్వాం = నిన్ను, కుశలం = తేమమును, పృచ్ఛతి = అడుగుచున్నాఁడు, సులభవిషయాం = నిష్కారమున వివర్తించుచున్న, ప్రాణీనాం = ప్రాణులకు, ఏత దేవ = ఇదియే, పూర్వాభాష్యం = తొలుతఁజెప్పవలసినది.

తా. సఖుఁడా! నామూటయందు గౌరవముంచి నేను చెప్పినట్లు చేయుము, ఇట్లు పరోపకారముచేసిన నీవు పుణ్యమును సంపాదించుకొని కృతార్థుండ వగుదువు ఎట్లనఁగా? నీవు నా ప్రియురాలితో “శాభాగ్యవతీ! నీప్రియుఁడు చిత్రకూటపర్వతమునందు తేమముగా నున్నాఁడు; నన్నెడఁబాసి కష్టపడుచున్నాఁడు నీతేమమును దెలియఁగోరియున్నాఁడు” అని చెప్పుము దైవాధీనమువలన కష్టపడువారితో తొలుత పలుకవలసినసంగతి యింతమాత్రమే.

సమృద్ధి సర్వకలిః—హే ఆయుష్షన్ * ప్రశంసాయాం మమన్-
పరోపకారక్షాన్యుజీవితేత్యర్థః, మమ పవనం (ప్రార్థనాపవనం) తస్మాచ్ఛ, ఆత్మనః స్వస్య, ఉపకర్తుం, చ, పరోపకారేణాత్మానం కృతార్థయితు మిత్యర్థః * ఉపకారక్రియాం ప్రతి కర్తవ్యేఽపి ‘త స్యానుకరోతీ’త్యాదివ త్సమృద్ధమాత్రవివక్షాయా మాత్మన ఇతి వక్షీ న విరుధ్యతే, యథాహ భారవిః * ‘సా లక్ష్యీ రుపకురుతే యయా పరేహమ్’ ఇతి-తథా శ్రీహర్షచరితే * సాధూనాముపకర్తుం లక్ష్యేం ద్రష్టుం విహాయసాగర్తుం, న కుతూహలి కస్య మనశ్చరితభిష మహత్తనాం శ్రోతుం’ ఇతి, తథాచ క్వచిత్కస్యచి ద్ద్వితీయాదర్శనా | త్వర్వత్ర తథేతి నాభవచనమనాభవచనమేవ, తాం ప్రియాం, పివం బ్రాయాః’ కిమిత్యాహ, హేఅబలే, తవ, సహచరః భర్తా, రామగిరేః (చిత్రకూటస్య) ఆశ్రమేషు తిష్ఠతీతి రామగిర్వాశ్రమస్థః సకా, ఆవ్యాపన్నః న మృత ఇత్యర్థః, వియుక్తః వియోగం ప్రాప్తా దుఃఖభీసం

స్త్రావం కుశలం పృచ్ఛతి * దుహ్యదిత్వాత్ పృచ్ఛతే ద్వివకర్తకత్వం, తథాహి,
సులభవివదాం ఆయత్న సిద్ధవివ త్తీరాం, ప్రాణినాం, ఏత జేవ, పూర్వాభావ్యం
ప్రథమమవశ్యం వక్తవ్యం, ‘కృత్యాశ్చ’ ఇత్యావశ్యకా క్షేణ్యత్వ)త్యయః.

అశ్వేనాజం ప్రతను తనునా గాఢతప్తేన తోష్టం
సాస్త్రేణాశ్రుద్రుతమవిరతోత్కణ్ఠాముత్కణ్ఠితేన,
ఉష్ణోచ్ఛ్వాసం సమధికతరోచ్ఛ్వాసినా దూరవర్తి
సజ్జలైష్టైర్విశతి విధినా వైరిణా దధ్ధమార్గః.

41

టీ. దూరవర్తి=దూరమునందున్న వాఁడును, వైరిణా=విరోధియైన, విధి
నా=దైవముచే, దుద్ధమార్గః=అడ్డగించఁబడినమార్గముగలవాఁడు, (అగునీప్రియుఁ
డు) తనునా=చిక్కిపోయినదియు, గాఢతప్తేన=మిక్కిలి సంతాపముగలదియు,
సాస్త్రేణా=కన్నీటితోఁ గూడుకొన్నదియు, ఉత్కణ్ఠితేన=వలవంతగలదియు, సమ
ధికతరోచ్ఛ్వాసినా = మిక్కుటంపునిట్టూర్పులుగలదియునగు, అశ్వేన=(నా)
శరీరముతో, ప్రతను=కృశించినదియు, తప్తం=సంతాపముగలదియు, అశ్రుద్రుతం=
కన్నీటిచేఁ దడిసినదియు, అవిరతోత్కణ్ఠం=ఎడతెగనివలవంత గలదియు, ఉష్ణో
చ్ఛ్వాసం=వేడి నిట్టూర్పులుగలదియునగు, అజ్గం=(నీ) శరీరమును, తైః సజ్జ-
లైష్టైః=ఆయాసంకల్పములచే (స్వయముగాఁ దెలియఁదగిన మనోరథములచే),
విశతి=చేరుచున్నాఁడు. (నీతో సమానముగా సుత్కంతపడుచున్నాఁ డనుట.)

తా. దూరదేశమునందున్న నీప్రియుఁడు వియోగముఁ
దప్పించుకోలేనివాఁడై నీవలె వెతఁ జెందుచున్నాఁడు. ఎట్లనఁ
నీదేహము కృశించినది, తాపము నొందినది, కన్నీ రొలుకునది,
ఉత్కంఠితమైనది. వేడి శ్వాసములు గలది అట్లే యాతనిశరీ
రమును కృశించి గాఢతాపమునొంది కన్నీరొలుకుచు సుత్కంత
పడి వెచ్చగ నిట్టూర్పులు నిగుడ్పుచున్నది.

అక్షేపేతి. — కించ, దూరవర్తీ దూరస్థః న చాగ్రస్తుం శక్యత ఇత్యాహ, జైనిణా విరోధినా, జైవేన, రుద్ధూర్ధ్వః ప్రతిబద్ధవర్తూ, న తే సహచరః, తమ నా కృతేన, గాఢతప్తేన ఆత్మస్తవస్తప్తేన, సానేన సామ్రాజా, ఉత్కృష్టా వేన నాస్య సజ్జాతోత్కృష్టితం తేనోత్కృష్టితేన, 'త దస్య సజ్జాతం' ఇతీతప్య) త్ప్రయః, ఉత్కృష్టతే ర్వా కర్తరితః, సమధికతరం (అతిప్రబలం) ఉచ్చస్థితీతి సమధికతరోచ్ఛాస్థి తేన దీర్ఘనిశ్వాసి నేత్యర్థః, తాచ్ఛిల్యేణిని, అక్షేన స్వ శరీరేణ, ప్రతమ కృతం, తద్దా వియోగదుఃఖేన ప్లుప్తుం, ఆశ్రుద్రుతం ఆశ్రు క్షిప్తుం * 'ఆశ్రు నేత్రాముఖోదనం చాస్తవస్తవ' ఇత్యమరః, అవిరతోత్కృష్టా అవిచ్ఛిన్నవేదనం, ఉష్ణోచ్ఛ్వాసం తీవ్రనిశ్వాసం * 'తిగ్మం తీవ్రం ఖరం తిక్ష్ణం చల్ల ముష్ణం కటు స్పృశం' ఇతి హలాయంభః, అక్లం త్వదీయం శరీరం, తైః స్వసంపేదైః, సజ్కలైః మనోరథైః, మనోవ్యాపారైః, విశలి వికీభవతీత్యర్థః, ఆశ్ర సమానురాగత్వజ్ఞానాన్నాయికాయా, నాయకేన స్వసమానావధ త్వమస్మియోక్తమ్.

శబ్దాభ్యేయం ఎదుటి కిల తే యః సఖీనాం పురస్తాత్
కర్తే లోలః కథయితు మభూ దాననస్పర్శలోభాత్,
సోఽతిక్రాంతః శ్రవణవిషయం లోచనాభ్యా మదృశ్య
స్తాముత్కృణోవిరచితపదం మన్తుభే నేదమాహ. 42

టీ. యః=వి నీప్రియుండు, సఖీనాం = చెలికత్తెలయొక్క, పురస్తాత్ = ఎదుట, అననస్పర్శలోభాత్ = అనన = మోముయొక్క, స్పర్శ = తానుటయందలి, లోభాత్ = అపేక్షవలన, శబ్దాభ్యేయం = శబ్దముచే చెలి యం జేయబడిన, ఎదుటి = ఎదుటనైనను, కర్తే = చెవియందు, కథయితుం = చెప్పుటకొఱకు, లోలః = అసక్తిగలవాడుగా, అభూత్కిల = అయినట్లు, శ్రవణవిషయం=వినునట్టిమార్గమును, అతిక్రాంతః = మించినవాడును, లోచనాభ్యాం=కన్నులచే, అదృశ్యః = చూడఁ దగనివాడు నగు, (మిక్కిలి దూర

మున నుంటచే కన విన వలకుపడనివాడగుట) సః=ఆ నీప్రియుండు, త్వం= నిన్నుఁగూర్చి, ఉత్కృష్టావరచితపదం - ఉత్కృష్ట = అనచే, విరచిత = కూర్చుంటున్న, పదం=పదములుగల, ఇదం=ఈ మాటను, మస్తుభేన=నాముఖముతో, ఆహ = పలికెను.

తా. తొల్లి నీప్రియుండు నీచెలులయెదుట నీ వుండఁగా ముద్దిడుకొనఁగోరి యుండఁబడి విసదగినదైనను రహస్యమునఁ జెప్పు నెడమున, నీచెవియొద్దఁజేరి చెప్పవోవునట అట్టివాఁ డిప్పుడు వినుటకుఁగాని జూచుటకుఁగాని వలనుడడనిదూరమున నుంటచే దనమాటలుగ నాతోడ జెప్పి పంపినాఁడు వినుము.

సంప్రతి స్వావస్థానివేదనాయ ప్రస్తాతి శబ్దాభ్యేయమితి.— హే అబలే యస్తే ప్రియః సఖీనాం, పురస్తాత్ అగ్రే, అననస్మయే త్వస్తుభా సంపర్కే, లోభాత్ గర్ధనాత్, శబ్దాభ్యేయం. శబ్దేన రవేణ, అభ్యేయ ముచ్చైర్వాచ్య, మపి యత్ తద్వచన మవీతి శేషః, కర్ణే శ్రోత్రే, కథయితుం, లోలః లాలసః, ఆఘ్రాత్మిల * ‘లోలుపాః లోలుభాః లోలూ లాలసాః లమ్ముటోఽపి చ’ ఇతి యాదవః, శ్రవణవిషయం కర్ణవశం, అతిక్రాంతః, తథా, లోచనాభ్యా మదృశ్యః, అతిదూరత్వా ద్ద్రిష్టు శ్రోతుం చ న శక్య ఇతిభావః, సతే ప్రియః త్వా ముత్కృష్టా విరచితాని పదాని (సుక్తిజన్తశబ్దా వాక్యాని వా) యస్య తత్తథోక్తం * ‘పదం శబ్దే చ వాక్యే చ’ ఇతి విశ్వః, ఇదం విశ్వమాజం ‘శ్యామాస్వజం’ ఇత్యాదికం, మస్తుభేనాహ మద్వ్యవధానేన స వివ బ్రూత ఇత్సర్గః.

శ్యామాస్వజం చకితహరిణీస్తేక్షణే దృష్టిపాతం
వక్త్రచ్ఛాయాం శశిని శిఖినాం బర్హభారేషు కేశాణ్,
ఉత్పశ్యామి ప్రతనుషు నదీవీచిషు భ్రూవిలాసాన్
హస్తైశ్చస్మిన్ క్వచిదపి న తే చణ్డి సాదృశ్యమస్తి.

అవ. — విరహ వేదన నొందుచారికి 1. ప్రియజనసదృశవస్తు దర్శనము, 2. తత్ప్రతిమాదర్శనము, 3. స్వప్నదర్శనము, 4. కదంగస్పృష్ట దర్శనము అని నాలుగు వినోదస్థానములు గలవు. అందు సదృశవస్తు దర్శనమును వర్ణించుచున్నాడు. —

టీ. శ్యామాను = ప్రేంకణపు తీగలయందు, ఆర్ద్రం = నీ శరీరమును, ఉత్పశ్యామి = ఊహించుచున్నాను, (సౌకుమార్యాదిసామ్యమునుబట్టియునుట) చకితహానిణీప్రేక్షణే = భయపడిన యాడులేడుల చూపునందు, దృష్టిపాతం = చూపును, (ఉత్పశ్యామి = ఊహించుచున్నాను), శశిని = చంద్రునియందు, పక్తచ్ఛాయాం = ముఖకాంతిని, (ఉత్పశ్యామి), శిఖనాం = నెమిళ్లయొక్క, బర్హభారేషు = సింహముల సమూహమునందు, కేశాన్ = వెండ్రుకలను, (ఉత్పశ్యామి), ప్రతనుషు = నూత్నములగు, నదీవీచిషు = నదుల తరంగములయందు, భ్రూవిలాసాన్ = కనుబొమలవిలాసములను, (ఉత్పశ్యామి), హంత = ఆయ్యా, చండి = కోపించుదానా! (నీసాటి చెప్పితి నని కోపించకు మనుట), క్వచిదపి = ఒకచోటను, తే = నీయొక్క, సాదృశ్యం = పోలిక, నాస్తి = లేదు.

తా. ప్రేంకణపుతీగలు మున్నగువానియందు నీదేహ సాదృశ్యాదు లున్న వని పేరాసతో జూడజూపుదునేగాని, ఆయ్యా, నీపోలిక యిండుకై నను లేకున్నది. నిన్ను జూడలేక పోయినను, నిన్ను జూలిన వస్తువై నను గానక వెతలజెందుచున్నాను, నీసాదృశ్యము నిరుపమాన మైన దని భావము.

సదృశ ప్రతికృతి స్వప్నదర్శన తదర్థస్పృష్టస్పృశ్యాఖ్యాని చత్వారి విరహిణాం వినోదస్థానాని, తథా చోక్తం పతాకాదుః — *వియోగే యోగే వా ప్రియజనసదృశానుభవం తతశ్చిత్రం. కర్త స్వభావసమయే దర్శనమపి, తదర్థ స్పృష్టానా ముపనతవతాం స్పృశ్యమపి ప్రతికారిణ జీవ్యభివక్ష్యమానం కోపి గదితః' ఇతి; తత్ర సదృశవస్తుదర్శనమాహ.

శ్యామాస్వీతి.—శ్యామాను ప్రియఙ్గులతాను * శ్యామా తు మహిళా
హ్వయా, అతా గోవద్దనీ గుడ్డా) ప్రియఙ్గుః ఫలీనీ ఫలీ, ఇత్యమరః. అఙ్గం
శరీరం, ఉత్పశ్యామి సౌకుమార్యాదిసామ్యాత్త్వదఙ్గమితి తర్కయామిత్యర్థః,
తథా చకితహరిణీనాం ప్రేక్షణే తే దృష్టిపాతం, శశని చంద్రే, వక్త్రచ్ఛాయాం
ముఖకాంతిం, తథా, శిఖినాం బర్హిణాం, బర్హభారేషు బర్హసమూహేషు,
‘శేకాక్’, ప్రతనుషు న్వల్పాను, నదీరాం వీచిషు*అత్ర వీచీనాం విశేషణోపా
దానేఽపి నాయుక్తగుణగ్రహదోషః, భూ)సామ్య నిర్వాహాయ మహత్త్వ
దోషనిరాకరణార్థత్వాత్ స్వేతి తదుక్తం రసరత్నాకరే * ధ్వన్యత్వాదే గుణో
త్కర్తే భావోక్తా దోషవారణే, విశేషణాద్విశేష్యస్య నాస్త్యయుక్తగుణ
గ్రహః’ ఇతి, గుణో విశేషణం, భూ)విలాసాక్, ‘భూ)సతాకాః’ ఇతి పాతే
భూ)నః పతాకా ఇవేత్యుపమితసమాసః, ఉత్పశ్యా మితి సర్వత్ర సమ్బద్ధతే,
తథాపి నాస్తిమానో నిర్వృతి రిత్యాశయే నాహ వాస్తేతి వాస్తవిషాదే*వాస్త
వాస్తేఽనుకమ్పయాం వాక్యారమ్భ విషాదయోః’ ఇత్యమరః. హే చణ్డి
కోపనే * ‘చణ్డిస్త్యత్యస్తకోపనః’ ఇత్యమరః. * గౌరాదిత్వాత్ జీమ్, ఉప
మానకథనమాత్రేణ న కోపితవ్యమితి భావః, క్వచిదపి కస్తిన్నపి, ఏకస్తిన్వస్తుని,
తే తప, సాదృశ్యం నాస్తి అతో న నిర్వృణోమిత్యర్థః; అనేనాస్యాః
సౌందర్యమనుపమమితి వ్యజ్యతే.

త్వామాలిఖ్య ప్రణయకుపితాం ధాతురాగై శ్శిలాయా
మాత్తానం తే చరణపతితం యావదిచ్ఛామి కర్తుం,
అస్మైస్తావస్తుహంరుపచితైర్ద్రృష్టిరాలుప్యతే మే
కూరస్తస్మిన్నపి న సహతే సజ్జతుం నౌ కృతాంతః. 44

టీ. ప్రణయకుపితాం = ప్రేమతో కోపగించిన (ఎక్కువప్రేమగలిగి
క్రీడాసమయమునఁ దనకు వ్యతిరేకముగా నడచుటచే సానురాగ కోధము
నుట), త్వాం = నిన్ను (నీ ప్రతిమను), ధాతురాగైః = గైరికాది ధాతువు
మేఘ—12

లనెను రంగువస్తువులచే, శిలాయాం = చదరపురాలిమీద, అతిభ్య = వ్రాసి, ఆత్మానం=నన్ను, తే=నీయొక్క (నీ ప్రతిమయొక్క), చరణపతితం = పాద ములయందు పడినవానినిగా (నీ ప్రతిమపాదములమీద నా ప్రతిమ పడుట), కర్తుం=లిఖించుటకు, యావత్ ఇచ్ఛామి=ఎంతలో గోరుచుంటినో, తావత్ = అంతలో, ముహుః=మాటిమాటికి, ఉపచిత్రైః=వృద్ధి నొందిన, అన్త్రైః=కన్నీళ్లచే, మే=నాయొక్క, దృష్టిః=చూపు, ఆలుప్యతే=ఆపరింపఁబడుచున్నది. (కన్నులు గానరాక వ్రాయుటకు పిలువడ దనుట), హ్రూరః=ఘాతకుడైన, కృతాంతః = దైవము, తస్మిన్నపి=ఆచిత్రమునందైనను, నౌ=మనయొక్క, సద్గుణం = కూడి కను, న సహతే=హిర్వలేప న్నాడు.

తా. గైరికము మున్నగు రంగువస్తువులఁ దెచ్చి పలక రాతిమీద పొలయల్కుగల నీరూపును వ్రాసి నీపాదముల మీదఁబడినట్లు నారూపు వ్రాసికొనఁగోరి యుండఁగాఁ గన్నుల నిండ నీరు క్రమ్మి వ్రాయుటకుఁ గానరాకున్నది. అయ్యో! పాపపుదైవము చిత్రపునందైనను మనలను కూడనీయ కున్నాడు ఏమిసేతును?

సమృతి ప్రతికృతిదర్శన మాహ. — త్వామితి. హేప్రియే, ప్రణయేన ప్రేమాలిశయేన, కుపితాం కుపితావస్థాయుక్తాం, త్వాం త్వత్ప్రతికృతి మిత్యర్థః, ధాతవో (గైరికాదయః) * 'ధాతు ర్వాతాది శబ్దాది గైరికాది త్వగాదిషు' ఇతి యాదవః, త విస రాగా (రజ్జుకద్రవ్యాణి) * 'చిత్రాదిరజ్జుక ద్రవ్యే లాక్షణే ప్రణయేచ్ఛయోః, సారణ్ణాదౌ చ రాగః స్యా దాదుణ్యే రజ్జునే పుమాన్' ఇతి శబ్దార్థవే, తైర్ధాతురాగైః, శిలాయాం శిలాపట్టే, అతిభ్య నిర్దాయ, ఆత్మానం మాం, (మత్ప్రతికృతి మిత్యర్థః.) తే తవ, చిత్రగతాయా ఇత్యర్థః, చరణపతితం, కర్తుం తథా లిఖితుం యావ దిచ్ఛామి తావ దిచ్ఛా సమకాలం ముహుః, ఉపచిత్రైః ప్రవృద్ధైః, అన్త్రైః అశ్రుభిః కర్తృభిః* 'అశ్రు మశ్రుణి శోణితే' ఇతి విశ్వః, మే దృష్టిః ఆలుప్యతే అద్రియత ఇత్యర్థః,

తతో దృష్టిప్రతిబంధనాదేఖనం ప్రతిషిధ్యత ఇతి భావః, క్రూరః ఘాతుకః
 ‘సృశంసో ఘాతుకః క్రూరః’ ఇత్యమరః. కృతాంతః దైవం * కృతాంతోయమ
 సిద్ధాంత దైవాతుకలక్ష్యమ’ ఇత్యమరః. తస్మిన్నపి చిత్రేఽపి, నా ఆపయోః
 *‘యుష్మదస్య దోః వష్టిచక్షుర్ధీర్ద్వితీయాన్థయోర్వా నావో’ ఇతి నావాదేశః,
 సజ్జమం సహవాసం, న సహ తే, సజ్జతి తేభిరమప్యావయో రసహమానం దైవం
 సాక్షాత్సజ్జతి న సహత ఇతి కిము వక్తవ్య మిత్యపిశబ్దార్థః.

మామూకాశ ప్రణిహితభుజం నిర్దయాశ్లేష హేతో
 ర్లబ్ధాయాస్తే కథమపి మయా స్వప్న సందర్శనేషు,
 పశ్యేన్నీనాం న ఖలు బహుశో న స్థలీదేవతానాం
 ముక్తాస్థూలాస్తరుకిసలయేష్య శ్రుతేశాః పతన్తి. 45

అ. వ. స్వప్న సందర్శనమును చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. స్వప్న సందర్శనేషు=కలఁ గనుటలయందు, యా=నాచేత, కథ
 మపి = ఆతి ప్రయత్నముచే, లబ్ధాయాః=పొందఁబడిన, తే=నీయొక్క, నిర్ద
 యాశ్లేష హేతోః = విరికొఁగిలింత యను కారణముఁ బట్టి (గట్టిగాఁ గొఁగి
 లించుకొనుటకు), ఆకాశ ప్రణిహితభుజం-ఆకాశ=ఆకాశమునందు, ప్రణిహితః
 చాఁపఁబడిన, భుజం=భుజములుగూ, మాయ=నన్ను, పశ్యేన్నీనాం=చూచుచున్న,
 స్థలీ దేవతానాం = వనదేవతలయొక్క, ముక్తాస్థూలాః = ముత్రైములంకపెద్దవి
 యగు, అశ్రుతేశాః = కన్నీటిచుక్కలు, తరుకిసలయేషు=చెట్లచిగుళ్లయందు,
 న పతన్తి స ఖలు = పడకుండక పోలేదు.

తా. నాకు నిద్దుర పట్టక పట్టక పట్టినప్పుడు కలలో
 నిన్ను గట్టిగాఁ గొఁగిలింపఁబోయి ఆకాశమునచేతులు చాఁపఁగాఁ
 జూచి వనదేవతలు చెట్లచిగుళ్లమీఁద ముత్రైములంకేసి కన్నీటి
 చుక్కలు పడునట్లు శోకించుచున్నారు.

మామితి. సుప్తస్య విజ్ఞానం స్వప్నః * 'స్వప్నః సుప్తస్య విజ్ఞానం' ఇతి
 ఐశ్వర్యం, సందర్శనం సంవిత్ * 'దర్శనం సమయే కాస్త్రే దృష్టౌ స్వప్నేఽక్షీను
 విది' ఇతి శబ్దార్థజే. స్వప్నా ఇతి సందర్శనాని విజ్ఞానాని స్వప్నసందర్శనాని
 * చూత వృత్తాదివత్సామాన్యవిశేషభావేన సహ ప్రయోగః, తేషు, మయా,
 కథమపి మహతా ప్రయత్నేన, లబ్ధాయాః గృహీతాయాః, దృష్టాయా ఇతి
 యావత్, లే తవ, నిర్దయాజ్ఞేషః గాఢాలిక్తనం, స ఏవ హేతుస్తస్య, నిర్ద
 యాజ్ఞేషార్థమిత్యర్థః * 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' ఇతి షష్ఠీ, ఆకాశే నిర్వి
 షయే, ప్రణిహితపుంజం ప్రసానితబాహుం, మాం, పశ్యన్తీనాం స్థలిదేవతానాం,
 ముక్తా, మాక్తికానీవ ఘోరాః, అశ్రులేశాః బాష్పబిందవః, తరుకిసలయేషు, అనేన
 చేలాశ్చలేనాశ్రుధారణసమాధిః ధ్వన్యతే, బహుశో, న పతన్తి న భలు, కింతు
 పతన్త్యేపేత్యర్థః, నిశ్చయే నశ్చోద్వయ ప్రయోగః, తథా చాలంకారసూత్రం
 'స్త్రోతి నిశ్చయే సిద్ధార్థేషు నశ్చోద్వయ ప్రయోగః' ఇతి * 'మహాత్మ గురు
 దేవానా మశ్రుపాతః క్షితౌ యది, దేశభిక్షో మహాదుఃఖం మరణం చ భవే
 ద్భవం' ఇతి క్షితౌ దేవతాశ్రుపాతసిషేధదర్శనా ద్యతస్య మరణాభావసూచ
 నార్థం తరుకిసలయేషు పతన్తిత్యుక్తమ్.

భిత్వా సద్యః కిసలయపుటాన్దేవదారుద్రుమాణాం

యే తత్త్వీరస్రతిసురభయో దక్షిణేన ప్రవృత్తాః,

అలిక్యన్తే గుణవతి మయా తే తుషారాద్రివాతాః

పూర్వం స్పృష్టం యది కిల భవేదజ్జ మేభిస్త వేతి. 46

అవ. ఇటః దదంగస్పృష్టదర్శనముచు జెప్పచున్నాడు.—

టీ. దేవదారుద్రుమాణాం = దేవదారువృక్షములయొక్క, కిసలయ
 పుటాన్ = చిగుళ్ల దొప్పలను, సద్యః = అప్పుడు, భిత్వా = విప్పి, తత్త్వీరస్ర
 తిసురభయః - తత్ = ఆదేవదారువృక్షములయొక్క, త్వీర = పాలయొక్క,
 స్రుతి = కారుటచేత, సురభయః = పరిమళించుచున్న, యే = వివాయువులు,

దక్షిణేన=దక్షిణముగా, ప్రవృత్తాః=వీచుచున్నవో, గుణవతి=గుణవంతురాలా,
 తే తుషారాద్రివాతాః=అట్టి హిమచలముమీడి వాయువులు, మయా=నాచే,
 పూర్వం=అంటే, తపఃసీయొక్క, అజ్ఞం=శరీరము, స్పృష్టం=తాఁడఁబడినదై,
 భవేద్ద్యది కిలేతి=అయి యుండునేమోనని, ఆలిక్ష్మ్యస్తే=కొఁగిలింపఁబడుచున్నది.

తా. దేవదారు వృక్షములను గదల్చి వానిపాలతోఁ
 గూడ సువాసన గలవియు నుత్తరమునుండి దక్షిణముగా వీచు
 చున్న హిమచలమువాయువులను నీశరీరమును దాఁకి వచ్చు
 చున్న వని యెంచి కొఁగిలింపుకొనుచున్నాను.

ఇదానీం తదగ్గస్పృష్టవస్తుదర్శన మాహ.—భిక్ష్వేతి. దేవదారుద్రు
 మాణాం, కిసలయపుటాక్ పల్లవపుటాక్, సద్యో భిత్వా, తక్షీరస్రతి సుర
 భయః, తేషాం దేవదారుద్రమాణాం, క్షీరస్రతిభిః క్షీరసవ్యస్తైః, సురభయః
 సుగంధయః, తుషారాద్రిజాతవ్వే లిక్త మిదం, యే వాతాః, దక్షిణేన దక్షిణ
 మాగ్నేణ * తృతీయాదిధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానాత్తృతీయా, సమేన
 ధావతీరివత్, తత్రాపి పక్షః కరణస్య ప్రతీయమానత్వాత్ * ‘కర్తృకరణయో
 రేవ తృతీయా’ ఇతి భాష్యకారః. ప్రవృత్తాః చలితాః, హే గుణవతి సౌశీల్య
 సౌమమార్యాదిగుణసంపన్నే, తే తుషారాద్రివాతాః పూర్వం స్రాక్, ఏభిః
 వాతైః, తవాజ్ఞం స్పృష్టం భవే ద్యదికిలేతి సంభావితమేత దితి బుద్ధ్యేత్సర్గః
 * ‘వార్తాసంభాష్యయోః కిల’ ఇత్యమరః, మయా, ఆలిక్ష్మ్యస్తే ఆల్లిప్యస్తే, అత్ర
 “వాయూనాం స్పృశ్య త్వే వ్యమూర్తత్వేనాలిక్తతాయోగా ‘దాలిక్ష్మ్యస్త’
 ఇత్యభిధానం యక్షసోస్త్రత్వాత్ ప్రలపితమిత్యదోషః” ఇతి వద స్మిరు
 త్తరకారః స్వయమే వోన్మత్తప్రలాసీ త్యుపేక్షణీయః.

ధారాసిక్తస్థలసురభిణస్త్యస్తుఖస్యాస్య బాలే
 దూరీభూతం ప్రతనుమసి మాం పశ్చుబాణః క్షిణోతి,

ఘర్తాస్తే వై వద బత కథం వాసరాణి వ్రజేయుః
దిక్సంసక్తాప్రవిరళఘనావ్యక్తసూర్యాతపాని.

47

టీ. బాలే=బీచిన్నదానా! ధారాసిక్తస్థలసురభిణః- ధారా=ఉదకధార
లచే, సిక్త=తడుపంటడిన, స్థల=నేలవలె, సురభిణః = పరిమళించుచున్న, అన్య
త్వస్త్వభిన్య=ఈ నీ మోమునకు, దూరీభూతం=దూరమందున్నవాడనై, ప్రతను
మపి=చిక్కిపోయినవాడనైన, మాం=నన్ను, వజ్రబాణః=వన్నఘండు, ఊణోతి
=బాధించుచున్నాడు, ఘర్తాస్తే వై=వర్షాకాలమందైతే, దిక్సంసక్తాప్రవిరళ
ఘనావ్యక్తసూర్యాతపాని- దిక్=దిక్కులయందు, సంసక్త=క్రమమొసిన, అప్ర
విరళ=దట్టములైన, ఘన=మేఘములచే, అన్యక్త=తెలియబడని, సూర్యాతపాని
=ఎండగల, వాసరాణి=దినములు, కథం=ఎట్లు, వ్రజేయుః=కడచిపోవును, బత
=అయ్యో, వద=చెప్పుడు (వర్షాకాలమెట్లు కడచునో తోచ దుట).

తా. నే నీవదన సౌగంధ్యము ననుభవింపలేనివాడనుగా
నింతదూరమునందు పడియుండి మదనునివాడి తూపులకు తాళం
బాలకున్నాను. అపై నిప్పుడు వర్షాకాలము సమీపించినది.
మొయిళ్ళుల మొత్తములు దశదిశలు గ్రమ్మి యెండపొడసూపని
దినమ్ము లెట్లు కడచునో? యని దిగులాంచుచున్నాను.

ధారేతి. ధారాభిః ఉదకధారాభిః, సిక్తం యన్, స్థలం భూః, తదివ,
సురభిణః పరిమళవతః, త్వస్త్వభిన్య త్వదాననస్య దూరీభూతం దూరస్థం, అతపివ,
ప్రతనుం ఆతికృశం, తథాభూతమపి మాం, వజ్రబాణః వజ్ర బాణా శరా
అరవిద్వాదయో యస్యసః మన్తః, ఊణోతి బాధతే*ఊణోలేర్దత్, ఘర్తాస్తే
వై గ్రీష్మాస్తేతు, వర్షాకాలే త్వత్కర్ణః, దిక్షు (సమ్యక్సక్తాః) సంసక్తాః అప్ర
విరళాః (మేదురాశ్చ) యే ఘనాః మేఘాః తైః అన్యక్తః సూర్యస్య ఆతపః
యేష తాని వాసరాణి, కథం కేన వ్రకారేణ, వ్రజేయుః గచ్ఛేయః, బత
కష్టం, వద బ్రూహి.

సంక్షిప్తేత త్తణఇవ కథం దీర్ఘయామా త్రియామా
సర్వావస్థా స్వహరసి కథమన్తమన్తపం స్వాత్,
ఇత్థం చేతశ్చటులనయనే దుర్లభప్రార్థనం మే
గాఢోష్ఠాభిః కృతమశరణం త్వద్వియోగవ్యథాభిః. 48

టీ. దీర్ఘయామా=పొడవైన జాములుగల (విరహదుఃఖముచే రాత్రి
వెద్దదిగానున్నదినుట), త్రియామా=రాత్రి, మయా=నాచే, త్తణఇవ=త్తణకాల
మువలె, సంక్షిప్తేత=సంక్షేపముచేయఁబడును, (కొద్దిగాఁ జేయఁబడును), అహ
రసి=పగలును, సర్వా వస్థా స్వసి=అన్ని పనులయందును, మన్తమన్తాతపం=ఆశ్చ
లప సంతాపము గలదిగా, కథం స్వాత్=ఎట్లుగను? చటులనయనే=చంచలాక్షి!
ఇత్థం=అట్లు, దుర్లభప్రార్థనం=అందరానికోర్కెలుగల, మే=నాయొక్క, చేతః=
చిత్తము, గాఢోష్ఠాభిః=మిక్కిలి తీవ్రములైన, త్వద్వియోగవ్యథాభిః=నీయెడఁ
బాపువలని బాధలచే, అశరణం=దిక్క మాలినదిగా, కృతం=చేయఁబడినది.

తా. ఇంత వెద్దవిగాఁ దోచు రాత్రిలు కొద్దిగా నెట్లు
గునా యనియు, ఏపని జేయఁబోయినను కడుసంతాపము గలి
గించు నీపగ లైట్లు చల్లఁబడునా యనియు, నామనం బందరాని
కోర్కెలఁ గోరుచున్నదేగాని నిన్నెడఁబాసిన సంతాప మంత
కంత కధిక మగుటంజేసి దిక్కులేనిదై పోవుచున్నది.

సంక్షిప్తేతి.—దీర్ఘా యామాః ప్రహరా యస్యాం సా దీర్ఘయా
మా విరహవేదనయా తథా ప్రతీయమా నేత్వర్థః, త్రియామా రాత్రిః, *
‘అద్యంతయో రథ యమయో ర్దినవ్యవహారా త్రియామా’ ఇతి తీరస్వామి,
త్తణఇవ, కథం కేన ప్రకారేణ, సంక్షిప్తేత లభ్యూక్తియ్యేత, అహరసి సర్వా
వస్థాను సర్వకాలేష్యేత్వర్థః మన్త మన్తః మన్తప్రకారః* ప్రకారే గుణవచనస్య
ఇతిద్విరుక్తిః *‘కర్మధారయవదుత్తరేషు’ ఇతి కర్మధారయవద్యావా త్సుసో
లుక్, మన్త మన్తాతపం అత్యల్పసన్తాపం, కథం స్వాత్, హేచటులనయనే

చచ్చలాశీ, ఇత్థం అనేన ప్రకారేణ, దుర్లభప్రార్థనం అప్రాప్యమనోరథం. మే
మమ, చేతః, గాఢోష్ఠాభిః అతితీవ్రాభిః, త్వన్వియోగవ్యభాభిః, ఆశరణం
అనాథం కృతమ్.

నత్వాత్తానం బహు విగణయన్నాత్తనైవావలమ్బే
తత్కల్యాణి త్వమపి నితరాం మాగమః కాతరత్వం,
కన్యైకాస్తం సుఖముపనతం దుగ్ధిమేకాస్తతో వా
నీచైర్గచ్ఛ త్సుపరి చ దశా చక్ర నేమిక్ర మేణ. 49

అవ. నే ట్టిదుర్లభలా! నున్నా నని భయపడకు మనుచున్నాడు.—

టీ. నను=ఓ ప్రియురాలా! బహు = అనేక విషయ జాతమును, విగ
ణయన్=అలాచించుచున్నవాడనై, అత్తానం = నన్ను, అత్తనైవ = నాచే
తనే, అవలమ్బే=ధరించుకొనుచున్నాను, తత్ = ఆకారణమువలన, కల్యాణి=
సౌభాగ్యవతీ, త్వమపి=నీవును, నితరాం =, మిక్కిలి, కాతరత్వం = భయపడి
యుండుటను, మాగమః = పొందకుము, కన్య=ఎవనికి, ఏకాస్తం=ఎక్కడైన,
సుఖం=సుఖము, ఉపనతం=వచ్చుచు, ఏకాంతతః = అచ్చముగా, దుగ్ధిమేకావా=
దుగ్ధము గాని, (ఉపనతం) దశా=అవస్థ, చక్ర నేమిక్ర మేణ- చక్ర=చక్రము
యొక్క, నేమి=అంచుయొక్క, క్రమేణ=రీతిచే, నీచైః = తగ్గుగాను, ఉపరి=
పెచ్చుగాను, గచ్ఛతి=పోవుచున్నది.

తా. ఓ ప్రియురాలా! నేను “శాపము తీరవచ్చినది
గదా? కొద్ది కాలములో నాప్రియురాలిని గూడుకొందును.
కూడి కొని యిట్టిట్లు సుఖింతును” అని నాలో యోజించి
యూటఁ జెందుచున్నాను. కనుక నీవును భయపడక ధైర్య
ముతో నుండుము. లోకములో నెవ్వరికైన సుఖమగిఖములు
శాశ్వతములు కావు.

న చ మదీయదుర్దశాశ్రవణా ద్భేతవ్యమిత్యాహ—నత్విలి. ‘నత్విలి’
ఏకం వాక్యం తుశబ్దో భేదకః, కింతు న భేతవ్య మిత్యర్థః, అథవా ‘నత్విలి’
పాఠః నత్విత్యామస్త్రీణే * ‘ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞాననయామస్త్రీణేనను’
ఇత్యమరః, నను ప్రియే, బహు విగణయన్ కాపాస్తే న త్యేవమేవం కరిష్యా
మిత్యావర్తయన్, ఆత్మానం మాం, ఆత్మనైవ స్వేనైవ * ప్రకృత్యాదిభ్య
ఉపసంఖ్యానం’ ఇతి తృతీయా, అపలమృ ధారయామి, యథా కథంజీ జీవా
మిత్యర్థః. తత్ తస్మాత్కారణాత్, హేకల్యాణి సుభగే, త్వత్సాభాగ్యేనైవ
జీవామితి భావః, * ‘బహ్వ దిభ్య శ్చ’ ఇతి జీమ్, త్వమపి, నితరాం అత్యంతం,
కాతరత్వం భీరుత్వం, మాగమః మాగచ్ఛ, గమేర్నాజిబిజ్ * ‘నమాజ్యోగే’
ఇత్యుడాగమాభావః; తాదృక్సుఖినో, రావయో రీదృశి దుఃఖే కథం న బిభేషా
త్యాశక్యాహ, కస్యేతి కస్య జనస్య, ఏకాంతం నియతం, సుఖం, ఉపసతం
స్రావం, ఏకాంతతః నియమేన, దుఃఖం వోపసతం కింతు, దశా అవస్థా,
చక్రస్య (రథాగ్రస్య) నేమి (స్తదంతః) * చక్రం రథాగ్రం తస్మాన్తే నేమిః
ప్రీత్యాత్ప్రీతిః పుషాన్’ ఇత్యమరః, తస్యాః, క్రమేణ (పరిపాట్యా)
* ‘క్రమః శక్తా పరిపాట్యాం’ ఇతి విశ్వః, నీచైః అధః, ఉపరి చ, గచ్ఛతి
ప్రవర్తతే, ఏవం జన్తోః సుఖదుఃఖే పర్యావర్తతే ఇత్యర్థః.

శాపాంతో మే భుజగశయనాదుత్థితే శార్ఙ్గపాణౌ

శేషాంతాపాస్తమయ చతురో లోచనే మిలయిత్వా,

పశ్చాదావాం విరహగణితం తంతమాత్తాభిలాషం

నిర్వేష్యావః పరిణతశరచ్చన్ద్రికాసు క్షపాసు.

50

అవ. ఇట్లు విరహవేదన పడుచుండగా నీకాపము తీరుట యెప్పుడు ?
సుఖపడుట యెప్పుడు ? అనగాఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. శార్ఙ్గపాణౌ=విష్ణుమూర్తి, భుజగశయనాత్ = నాగ పర్యంకము
నుండి, ఉత్థితే = లేచినవాఁ డగుచుండగా, (విష్ణుమూర్తి ఆమాధశ్చక్రైకా

దశినాఁడు శేషశయ్యపైఁ బవ్వళించి కార్తీక శుక్లకాదశినాఁడు మేల
కొనును. ఆనాల్గుమాసములే చాతుర్మాస్య మని వ్యవహారము గనుక కార్తీక
శుక్లకాదశిలో, మే = నాయొక్క, శాపాంతః = శాపాంతము (భవిష్యతిః
అగును), శేషాఁ = మిగిలిన (సంవత్సరములో మిగిలిన చాతుర్మాస్య మనుట)
చతురః మాసాఁ = నాల్గు నెలలను, లోచనే = కన్నులను, మాలయిత్వా = మూస
కొని, గమయ = కడపుము, పశ్చాత్ = (శాపము) తీరినపిమ్మట, ఆవాం = మనము
విరహగణితం = ఈ విరహమందుఁ దలంచుకొన్న, తంతా ఆత్మాభిలాషం = మనకో
కల నన్నింటిని, పరిణతశదచ్చన్ద్రికాసు = పండిన శరత్కాలపు వెన్నెలలుగల
క్షపాసు = రాత్రులయందు, నిర్వేష్యావః = అనుభవించఁగలము.

తా. నాశాపము తీరుట కింక నాల్గుమాసము లున్నవి.
విష్ణుమూర్తి శేషవర్యంకమునుండి లేచుసరికి కార్తీక శుక్లకా
దశికి ముగియును నీవు నెట్లో కష్టముల కోర్చుకొని కడపుము.
ఆపిమ్మట మనమిద్దఱము విరహములో ననుకొనుచున్నకోరికలు
నిండు పండువెన్నెలలుగల శారదమున రాత్రులయందు యభేష్ట
ముగ ననుభవించఁగలము.

న చ నిరపథిక మేకద్దగళ మిత్యాహ—శాపాంత ఇతి. శార్దం నామ
ధనుః పావో స్థితం యస్య స తస్మిన్, శార్దపావో విష్ణో * సప్తమ్యుప
మాన, ఇత్యాదినా బహువ్రీహిః * ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యా
భవతః' ఇతి వక్తవ్యా త్పాణిశబ్దస్సోత్తరనిపాతః, భుజగః (శేషవిప) శయనం
తస్మా దుత్థితే సతి, మే, శాపాంతః శాపావసానం భవిష్యతితిశేషః, శేషాఁ
అవశిష్టాఁ, చతురో మాసాఁ మేఘదర్శనదినప్రభృతి హరిబోధదినాస్త
మిత్యర్థః. దశదివసాధిక్యం త్వత్తన వివక్షిత మిత్యుక్తమేవ, లోచనే మాల
యిత్వా చక్షుషి నిమిల్బ. గమయ ధైర్యేణాతివాహయేత్వర్థః, పశ్చాత్ అన

స్తరం, త్వం చాహం చావాం * ‘త్యదాదీని సర్వై ర్నిత్యం’ ఇత్యేకశేషః *
 ‘త్యదాదీనాం మిథో ద్వద్వే య త్వరం త చ్చివ్యతే’ ఇత్యన్వయః శేషః,
 విరహో గణితం ఏవమేవం కరిష్యామితి మనస్సావర్తితం, తంతం*వీష్ణు
 యా ద్విరుక్తిః సర్వమిత్యర్థః, ఆత్మనోః ఆవయోః అభిలాషం మనోరథం,
 పరిణతాః ప్రాధాః శరచ్చన్ద్రికాః యాసాం తాసు, జ్ఞపాసు రాత్రిషు, నిర్వే
 త్యువః భోక్త్యువహే * విశలే ర్ద్వత్ * ‘నిర్వేశో భృతి భోగయోః’ ఇత్య
 మరః. అత్ర కైశ్చిత్ సభోనధస్యయో రేవ వార్షికత్వా క్కథ మాషాధాది
 మాసచతుష్టయస్య వార్షికత్వముక్తమితి చోదయిత్వర్థుత్తయ వత్త్రయణా
 దవిరోధ ఇతి షర్యహరి తత్పర్వ మసంజ్ఞతం; అత్ర గతశేషా శ్చ త్వారో మాసా
 ఇత్యుక్తం కవినా నతు తే వార్షికా ఇతి. తస్మా దయ ముక్తోపాలమ్భనివ,
 యచ్చ నాథే నోక్తం ‘కథ మాషాధాదిచతుష్టయా త్వరం శరత్కాలః’ ఇతి
 తత్రాప్యార్థిక సమాప్తేః శరత్కాలానువృత్తేః పరిణతశఛచ్చన్ద్రికా స్వీత్యు
 క్తం, నతు తదై వ శరత్కాలానువృత్త ఉక్త ఇత్యవిరోధ ఏవ.

భూయశ్చాహ త్వమపి శయనే కణ్డలగ్నా పురా మే
 నిద్రాం గత్వా కిమపి రుదతీ సస్వరం విప్రబుధా,
 సాన్తర్హాసం ఓధితమసకృత్ప్రచృతశ్చ త్వయా మే
 దృష్టేః స్వప్నే కిం తవ రమయన్కామసి త్వం మయేతి. 51

అవ. ఇట్లు చెప్పి మేఘుండు తనమాట నమ్ముటకై వారి రహస్యకార్య
 ములను తనతోఁ జెప్పినవానిని ఆనవాలుగాఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. అబలే=పీచిన్నదానా ! భూయః=మఱియు, ఆహ=(నీప్రియుండు
 నాతో) చెప్పెను, పురా = చాల కాలము క్రింద, శయనే = పడకయందు,
 మే = నాయొక్క, కణ్డలగ్నాపి = మెడను గఱచుకొన్నదానవైనను,
 త్వం=నీవు, నిద్రాం=నిదురను, గత్వా = పొంది, కిమపి = ఎందుకో, సస్వరం
 =శబ్దముతో గట్టిగా, రుదతీ = ఏడ్చుచున్న దానవు, ఆసీః = అయితివి,

(అంతట) ఆసక్యత్ = పలుమారు, పృచ్ఛతః = (ఎందు కేడ్చెద వని) అడుగుచున్న, మే = నాకు, కితవ = మోసగాఁడా, త్వం = నీవు, కామసి = ఏదో యొకతెను, రమయన్ = క్రీడించుచు, స్వప్నే = కలయందు, దృష్టఇతి = కనంబడితి వని, త్వయా = నీచే, సాన్తర్వానం = చిరునగవుతో, కథికంచ = చెప్పించడినదియు, (నాతోఁ జెప్పెను).

తా. చిన్నదానా! నీప్రియుఁడు మఱియు నొక్కసంగతిఁ దెల్పినాఁడు. ప్రియురాలా! బహుకాలమునకు ముందు నీవు నన్ను గాఢాలింగనముఁ జేసి మంచముమీఁదఁ బరుండి నిద్రించి పెద్దగా నేడ్చుచు మేలుకొంటివి. ఎందు కేడ్చెద వని పలుమాఱు నే నప్పు డడుగఁగా, మోసగాఁడా! ఎవతెతోనో క్రీడించుచుఁ గలతోఁ గనఁబడితివి కాదా? అని ముసీముసినవ్వుల నవ్వుచుఁ జెప్పిరావు గాదా?

సంప్రతి తస్యా మేఘే వశ్చకత్వశక్త్యానిరాసా యాతిగూఢ మభిజ్ఞాన ముపదిశతి—భూయ ఇతి. హేఅబలే, భూయశ్చ పునరసి త్వద్భర్తా మస్తుభే నేతి శేషః, మేఘవచనమేతత్, కి మిక్యత ఆహ. — పురా పూర్వం పురాశబ్దీరాతీతే * 'స్యా త్ప్రబధ్ధే చిరాతీతే నికటా గామి కే పురా' ఇత్యుచరః, శయనే మే కణ్ఠలగ్నాపి త్వం గళే బద్ధస్య కథమసి గమనం న సంభవేదితి భావః, నిద్రాం గత్వా, కిమసి కేవల నిముత్రే నేత్యర్థః, నస్వరం నశబ్దం ఉచ్చైరిత్యర్థః, రుదతీ సతీ విప్రబుద్ధా ఆసీ రితి శేషః; ఆసక్యత్ బహుశః, పృచ్ఛతః రోదనహేతుమితి శేషః, మే మమ, 'హేకితవ త్వం కామసి రమయన్తయా స్వప్నే దృష్ట' ఇతి త్వయా సాన్తర్వానం యథా తథా కథికం చేతి, త్వద్భర్తా భూయ శ్చాహేతి యోజనా.

ఏతస్మాన్తాం కుశలినమభిజ్ఞానదానాద్విదిత్వా

మాకాలీనా దసితనయవే మయ్యవిశ్వాసిని భూః,

స్నేహానాహుః కిమపి విరహే ధ్వంసినస్తే త్వభోగా
దిప్తే వస్తు స్యుపచితరసాః ప్రేక్షురాశీ భవన్తి.

52

టీ. ఏతస్మాదభిజ్ఞానదానాత్ = ఈ యానవాలును చెల్లుటను బట్టి, మాం=నన్ను, కుశలినం = క్షేమముగా నున్నవానినిగా, విదిత్వా = తెలిసికొని, ఆసితనయనే = విశదమయిన కనులుగల చిన్నదానా ! కాలీనాత్ = లోక వాదమువలన, మయి=నాయందు, అవిశ్వాసినీ = (చాలకాల మెడఁబాయట వలన నీయం దనురాగము నాకు లేకపోయిన దేమో యని) నమ్మకము లేని దానవు, మాభూః=కావలదు, కిమపి=ఏమో (నాకుం జెలియదు), స్నేహాన్ = ఆనురాగములను, విరహే=ఎడఁబాటునందు, ధ్వంసినః = నశించువానినిగా, ఆహుః=చెప్పుచున్నారు, తే=ఆస్నేహములు, అభోగాత్ = భోగము లేకుండుటం జేసి, ఇప్తే=ప్రియమైన, వస్తుని = వస్తువువిషయమందు, ఉపచిత రసాః = ఉప చిత=వృద్ధిపొందిన, రసాః=అభిలాషగలవై, ప్రేమరాశీభవన్తి = ప్రేమయొక్క రాశిగా నగుచున్నవి.

తా. ఇట్లెవ్వ రెఱుంగని సంగతి యానవాలుగాఁ జెప్పి నాను గనుక నేను క్షేమముగా నున్నా నని యెంచుకొమ్ము. ఇంతకాల మాయెను. నాయందు స్నేహ మున్నదో లేదో యని శంకింపకుము. లోకములోఁ గలము గడచిన స్నేహము తగ్గు నని చెప్పుదురు గాని నా కది సరిగాఁ దోచ లేదు. ఏల యన, స్నేహము గలవా రెడఁబాసి నప్పుడు తమ మనోరథము లనుభవింపకుండుటంజేసి ప్రేమ హేచ్చునే గాని తగ్గదు.

ఏతస్మా దితి.—ఏతస్మాత్ పూర్వోక్తాత్, అభిజ్ఞాయతేనేనే త్యభి జ్ఞానం (లక్షణం) తస్య దానాత్ (ప్రాపణాత్), మాం, కుశలినం క్షేమవస్తం, విదిత్వా జ్ఞాత్వా, హే ఆసితనయనే, * కులే (జననమూహే), భవాత్ కాలీనాత్ లోక ప్రవాదాత్ ఏతాం కాలేన పరాను ర్నిచే దాగమిష్య తీతి జనప్రవాదా దిత్యర్థః * ‘స్యాత్కలీనం లోకవాదే యుద్ధే

పశ్యహి పక్షిణాం' ఇత్యుచరః, మయి విషయే, అవిశ్వాసిని మరణశక్తిని, మా
భూః న భవ * భవతే ద్దుజ్జ* 'న మాజ్యోగే' ఇ త్యుచాగమ ప్రతిషేధః; న
చ దీర్ఘ కాలనిప్రకర్షా త్పూర్వస్నేహనివృత్తి రాశక్త్యేత్యాహ స్నేహః
నితి.—కిమపి కింవా నిమిత్తం న విద్మ ఇతిశేషః, స్నేహాఽప్రీతిః, విరహో
సతి అన్యోవ్య విప్రకర్షేనతి, ధ్వంసినః వివశ్వరాఽ, ఆఘో, తక్షణాన భవతీ
త్యభిప్రాయః, కింతు, తే స్నేహః, అభోగాత్ విరహో భోగాభవాద్ధేతోః *
ప్రసజ్య ప్రతిషేధేఽపి నశ్చమాన ఇత్యుతే, ఇష్టే వస్తువిషయే, ఉపచితో
రసః (స్వాదో) యేషు తే ఉపచితరసాః సత్తః ప్రవృద్ధతృప్త్యా ఇత్యుర్థః *
'రసో గర్భరసే స్వాదే తిక్తదా విషరాగయోః' ఇతి విశ్వో, ప్రేమరాశిభవన్తి
వియోగాసహజ్జుత్వమాపద్యంత ఇత్యుర్థః. స్నేహప్రేక్షా రపస్థాభేదా ద్భేదః
తదుక్తం * 'అలోకనాభిలాషా రాగస్నేహశ్చ తతః ప్రేమా, రతిశృంగారా
యోగే వియోగతో విప్రలఘ్నశ్చ' ఇతి; తదేవ స్ఫుటికృతం రసాకరే *
'ప్రేమా దివృత్తా రమ్యేషు తచ్చింతా త్వభిలాషకః, రాగ స్తత్సక్తబుద్ధిః స్వా
త్స్నేహ స్తత్ప్రేమక్రియా, తస్వియోగాసహం ప్రేమ రతి స్తత్సహవర్త
నం, శృంగారస్తత్సక్తు క్రిడా సంభోగః సత్తథా క్రమాత్' ఇతి.

ఆశ్వానైవం ప్రథమవిరహోదగ్రశోకాం సఖిం తే
జైలాదాశు త్రినయనవృషోత్థాతకూటాన్నివృత్తః,
సాభిజ్ఞానం ప్రహితకుశలై స్తద్వచోభిర్మమాపి
సౌతఃకుప్తప్రసవశిథిలం జీవితం ధారయేథాః.

53

అవ. యత్కుండు మేఘునితోఽదన కుశలవార్తను జెప్పి తనప్రియు
రాలి కుశలవార్తను చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. ప్రథమవిరహోదగ్రశోకాం- ప్రథమ = మొదటిదైన, విరహ =
ఎడఁబాటుచేత, ఉదగ్ర = ఎక్కువయిన, శోకాం = శోకములుగల, తే = నీ
యొక్క, సఖిం = చెలియలిని, వీవం = ఇట్లు, ఆశ్వానయ = ఓదార్చి, త్రినయన

వృషోత్థాతమాటాల్ - త్రిసయన = శివునియొక్క, వృష = వృషభముచే,
ఉత్థాత=వగులగొట్టబడిన, మాటాల్=శిఖరముగల, కైలాత్ = (కైలాస)
పర్వతమునుండి, నివృత్తః=మరలినవాడవై, సాభిజ్ఞానం=అనవాలుతో, గూడు
నట్లు, ప్రహితకుశలైః - ప్రహిత=పంపబడిన, కుశలైః = క్షేమముగల, తద్వ
చోభిః=నా ప్రియురాలిమాటలచే, ప్రాతః కుష్ట ప్రసవ శిథిలం-ప్రాతః=ప్రాతః
కాలమందలి, కుష్ట ప్రసవ=మొట్టమొదట, శిథిలం=నష్టవారిన, మమాపి=నా
యొక్కయు, జీవితం = ప్రాణమును, ధారయేథాః=నిలుపుము.

తా. ఎన్నఁ దెలుగని యంతదుగ్ధ మనుభవించుచున్న
నా ప్రియురాలిని నేను జెప్పిన మాటలఁజెప్పి యూరడింపుము.
ఆ కైలాసమునుండి వెడలి వచ్చి నా ప్రియురాలి క్షేమమును
నాకుఁ దెల్పి సందేహాస్పద మగు నా జీవితమును గాపాడుము.

ఇత్థం స్వకుశలం సుదిశ్య ఇదానీం తత్కుశలసందేశానయనం యాచతే
అక్వాస్యేతి.—ప్రథమవిరహేణ ఉదగ్రశోకాం తీవ్రదుఃఖాం, తే సఖీం,
ఏవం పూర్వోక్తరిత్యా, అక్వాస్య ఉపదేవ్య, త్రిసయనస్య వృషేణ (వృష
భేణ) ఉత్థాతాః అవదారితాః మాటాః శిఖరాశి యస్య తస్మాత్*‘మాటాః
స్త్రీ శిఖరం శృంగం’ ఇత్యుచరః, కైలాత్ కైలాసాత్, అశు, నివృత్తః సకా,
ప్రత్యావృత్తః సకా, సాభిజ్ఞానం సలక్షణం యథా తథా, ప్రహితం ప్రేషితం,
కుశలం యేష తైః, తస్యాః త్వత్సఖ్యాః, వచోభిః-మమాపి, ప్రాతఃకుష్టప్రసవ
మివ, శిథిలం దుర్బలం, జీవితం, ధారయేథాః, స్థాపయ*ప్రాథనాయాం లిజ్.

కచ్చిత్సేమ్య వ్యవసీతమిదం బద్ధకృత్యం త్వయా మే
ప్రత్యాదేశాన్న ఖలు భవతో ధీరతాం కల్పయామి,
నిశ్శబ్దోఽపి ప్రదీశసి జలం యాచితశ్చాతకేభ్యః
ప్రత్యుక్తం హి ప్రణయిషు సతామిస్సి తార్థక్యేనైవ. 54

అవ. ఇప్పుడు మేఘులు నన ప్రార్థన నంగీకరించినాఁడని ప్రశ్న చేసి యేర్పడుచుచున్నాఁడు.—

టీ. సౌమ్య=సజ్జనుఁడా ! త్వయా=నీచే, ఇదం=ఈ, మే=నాయొక్క, బంధ కృత్యం=బంధు కార్యము, వ్యవసితం కచ్చిత్=(చేసెద నని) నిశ్చయింపఁ బడెనా? ప్రత్యాదేశాత్=బదులు చెప్పటవలన, భవతః = నీకు, ధీరతాం = గాంభీర్యమును, న కల్పయామి ఖలు=కల్పించు గదా! యాచితః=యాచించ బడ్డవాఁడవై, నిశ్చింతోఽపి=భయించనివాఁడవైనను (ఇచ్చెదనని ప్రతిజ్ఞ చేయని వాఁడవైనను), చాతకేభ్యః=చాతకములకొఱకు, జలం=ఉదకమును, ప్రదేశసి= ఇచ్చుచున్నావు. సతాం=సత్పురుషులకు, ప్రణయః=మిత్రులయెడ, ఈస్తి తార్థక్యే=ఇష్టమైనకార్యము చేయుటయే, ప్రత్యుక్తం హి = ప్రత్యుక్త రము గదా.

తా. సఖుఁడా! నీవు నాకు మిత్రుండవు కదా? అట్టి నా కార్యమును జేయఁ దలఁచుకొన్నావా? నీవు గాంభీరుడవు గనుక బదులు చెప్పకయే చాతకముల కుదకము నీచ్చు చున్నావు నా పనిని మాత్రము చక్కఁబెట్టవా? నీవంటి మహాత్ములకు యాచించిననారికొరె దీర్చుటే గదా ప్రత్యుక్తరము.

కచ్చిదితి.—హేసౌమ్య సాధో, ఇదం మే, బంధకృత్యం బంధకార్యమ్* దేవదత్తస్య గురుకుల మితివ త్ప్రయోగః, వ్యవసితం కచ్చిత్ కరిష్యామితి నిశ్చితం కిం * 'కచ్చితామప్రవేదనే' ఇత్యమరః. అభిప్రాయజ్ఞాపనం కామప్రవేదనం; న చ తే తాత్పర్యాభావా దనజ్ఞీకారం శక్యేయతస్తే స ఏవోచిత ఇత్యాహ.—ప్రత్యాదేశాత్ కరిష్యామి ఇతి ప్రతిపదనాత్ * 'ఉక్తిరాభావణం వాక్య మాదేశో వచనం వచః' ఇతిశబ్దార్థవే, భవతః తవ, ధీరతాం గమ్భీరత్వం, న కల్పయామి న సమర్థయే, ఖలు, తస్మా కథమజ్ఞీకార జ్ఞానం తత్రాహ—యాచితఃనన్, నిశ్చింతోఽపినిర్లబ్ధతోఽపి, అప్రతిజానానోఽపీత్యన్యత్ర, చాతకేభ్యో జలం, ప్రదేశసి దదాసి; యుక్తం

చైతన్, ప్రణయిషు యాచకేషు వివదే, ఈప్లితార క్రియైవ అపేక్షితార్థ
సంపాదనమేవ, ప్రత్యుక్తం ప్రతిపచనం, క్రియా కేవల ముత్తరమిత్యర్థః;
* ‘గర్జతి శరది న వర్ష తి వర్ష తి వర్షాను నిఃస్వనో మేఘః, నీచో వదతి న
కురుతే న వదతి సుజనః కరోత్యేవ.’ ఇతి భావః.

ఏతత్కృత్వా ప్రియమనుజితం ప్రార్థనాదాత్మనో మే
సౌహార్ద్యాద్వా విధుర ఇతి వా మయ్యనుక్రోశబుద్ధ్యా,
ఇష్టాన్తేనా స్థలద విచర ప్రాప్తౌషా సంభృతశ్రీ
ర్హాధూ దేవం త్తణమపిచ తే విద్యుతా నిప్రయోగః. 55

అవ. తన యవరాధమును మన్నించు మనుచు తన కార్య మావశ్యక
మని ప్రార్థించి మేఘునిఁ బంపుచున్నాఁడు.—

టీ. జలద=మేఘుఁడా! మయి = నాయందు, సౌహార్ద్యాద్వా=మిత్రత్వ
మును బట్టిగాని, విధురఇతివా = అయ్యో ప్రియ నెడబాసినవాఁడే యని
గాని, అనుక్రోశబుద్ధ్యావా = (కష్టపడుచున్నాఁడను) దయాబుద్ధిచే గాని
ఆత్మనః=నీకు, అనుచిత మపి=తగని దైనను, మే=నాకు, ప్రియం = ఇష్టమైన,
ఏతత్ = ఈచని, ప్రార్థనాత్ = నా ప్రార్థనను బట్టి, ప్రాప్తౌషా = వర్షర్తు
చేత, సంభృత శ్రీ = బోపింపబడిన శోభ గలవాఁడవై, ఇష్టాన్ = ఇష్టము
లైన, దేశాన్ = దేశములందు, విచర=సంచరింపుమా, వివం=ఇట్లు (నావలె)
త్తణమపి = త్తణకాల మైనను, తే = నీకు, విద్యుతా = మెఱుపుతో, నిప్ర
యోగః = ఎడఁబాటు, మాఘూత్ = కలుగకుండును గాక.

తా. మిత్రమా! మేఘుఁడా! ఈపని నీకుఁ దగనిదైనను
నా ప్రార్థననుబట్టి గాని నాయుండలి మైత్రినిబట్టిగాని పాపము
దిక్కుమాలినవాఁ డనే జాలినిఁబట్టిగాని నాకు ప్రియముగాన
చేయుము. నావలె నీవు త్తణమైనను గష్ట పడక వర్షర్తుచే
చక్కగఁ బోపింపఁ బడుచు ఎప్పటికిని విద్యుత్కృశత్రము నెడ
బాయకుండుము.

సంప్రతి స్వాపరాధనమానానపూర్వకం స్వకార్యస్వాపశ్యకరణం ప్రార్థ
యమానో మేఘం నిపునలి ఏతసితి. — హేజలద, సాహార్దాత్ మమృద్ధానా,
నాన్ * 'హృన్మగసిన్ధ్వస్తే పూర్వపదస్య చ' ఇత్సుభయపదవృద్ధిః, విధురః,
వియుక్తః, ఇతి హేతోః * 'విధురం తు ప్రవిక్షేషే' ఇత్యమరుః, మయి విషయే,
అనుక్రమబుద్ధ్యా కరుణాబుద్ధ్యా వా, ఆత్మనః తవ, అనుచితం అననురూపమసి,
మే మమ, నితత్, ప్రియం సందేశహరణా, ప్రార్థనాత్ కృత్యా, ప్రాపుషా
వర్తాభిః * 'స్త్రీయాం ప్రాపుత్వ స్త్రీయాం భూమ్ని వర్తా?' ఇత్యమరుః. సంభృత
శ్రీః ఉపచితోభః సత్, ఇష్టాన్ స్వాభిలషితాన్, దేశా నివచర, యథేష్టవే
శేష విహరేర్వర్ధః * 'దేశ కాలాన్వగస్త్యాకర్తృసంజ్ఞా న్యాయకర్తృణాం' ఇతి
వచనాన్మర్తత్వం, నిహ, మద్వత్, క్షణమసి స్వల్ప కాలమసి, తే తవ,
విమృతా, కళత్రేణేతి శేషః, నిప్రయోగః విరహః, మాభూత్ మాస్తు *
'మామిన్' ఇత్యాది లుక్, * 'అస్తే కాప్యస్య నిత్యత్వా త్కుర్యా
దాశిష ముత్తమాం, సర్వత్ర వ్యాప్తయే విద్వాన్నాయకేచ్ఛానురూపిణీ' ఇతి
సారస్వతాలంకారే దర్శనాత్కావ్యా'స్తే నాయకేచ్ఛానురూపిణీయ మాశీ
ర్వాదః ప్రయుక్త ఇత్యనుసంధేయమ్.

తత్సందేశం జలధరవరో దివ్యవాచాచచక్షే

ప్రాణాం సస్యా జనహితరవో రక్షితుం యత్నవధ్వాః,

ప్రాప్యోదంతం ప్రముచితమనాః సాపి తస్థా స్వభర్తుః

కేసాం న స్యాదభిమతఫలా ప్రార్థనా హ్యుత్తమానామ్ ౧౮

టీ. జలధర వరః = శ్రేష్ఠుడగు మేఘుడు, తస్యాః యత్నవధ్వాః =
ఆ యత్నస్త్రీయొక్క, ప్రాణాన్ = ప్రాణములను, రక్షితుం = రక్షించుటకు,
జనహిత రవః = జనుల కిష్టమైన ధ్వని గలవాడై, తత్సందేశం = ఆసమా
చారమును, దివ్యవాచా = దేవతావాక్యముచే, ఆచచక్షే = చెప్పెను. సాపి =
ఆ యత్నస్త్రీయును, స్వభర్తుః = తన నాథునియొక్క, ఉదంతం = పుత్రాంత

మనః, ప్రాప్య=తెరిసికొని, ప్రముదితమనాః = సంతోషించిన మనస్సుగలవై,
తస్థా=ఉండెను, ఉత్తమేషు = మంచివారి యెడ, కేహం = ఎవరియొక్క,
ప్రార్థనా=వేడికోరిక, అభిమత ఫలా = ఇష్టమైన ఫలముగలదిగా, న స్యాత్ =
కాకుండును.

తా. మేఘుడు దేవవాక్కుచే యక్షస్త్రీకి ప్రియుని
క్షేమముఁ జెప్పెను. ఆ స్త్రీ కడుసంతోషించెను. ఉత్తములను
బ్రాధించిన ప్రార్థన యెన్నటికిని వ్యర్థము కాదు.

తదితి.—జలధరవః (పుష్కలావర్తకానాం పంశే జాతత్వాత్)
జలధరాణాం వః (కేష్టా) మేఘః, తస్యాః యక్షవధ్వాః, ప్రాణాన్, ఆ
మాన్, రక్షితం, జనాయ, హితః ఇష్టః, శ్రోత్రయోర్మధురభితి యావత్, రవః
ధ్వనిః, యస్య తథాభూతః సత్, తస్య యక్షస్య, సందేశంవాచికం పూర్వోక్తం
*‘సందేశవా గ్వాచికం స్యాత్’ ఇత్యుపరః. దివ్యవాచాదివిభవాః దివ్యాః
దేవాః లేహం వాక్ తయా, అచచక్షే ఉత్తవాన్*చక్షిణో లిట్, ‘కామ
రూపం మఘోనః’ ఇతి పూర్వం యక్షేణైవోక్తత్వాత్ తదాసీం మేఘః
దేవాకారి భూత్వా తాదృగ్వాచా యక్షసందేశం యక్షవధ్వా ఉవాచేత్యర్థః.
సా యక్షవధూ రసి స్వభర్తుః ఉదంతం కుశలస్యాగమనస్య చ వార్తాం, ప్రాప్య
శ్రుత్వేత్యర్థః, ప్రముదితమనా, సంహృష్టచిత్తా సతీ, కస్థా అతిష్టత్; తథాపి,
ఉత్తమేషు కేహం ప్రార్థనా అభిమతఫలా న స్యాత్, ఉత్తమేషు పురుషేషు
సర్వేషాం ప్రార్థనాఅభిమతఫలా హ్నిదేవేత్యర్థః. సామాన్యేన విశేషనమర్థన
రూపాఽర్థాన్తర్యాసః.

శ్రుత్వా వార్తాం జలదకథితాం తాం ధనేశోఽపి సద్యః
శాపస్యాన్తం సదయహృదయః సన్నిధాయాస్తకోపః,
సంయోజ్యైతే విగళితశుచౌ దమ్పతీ హృష్టచిత్తైః
భోగానిష్టానభిమతసుఖాన్ ప్రాపయామాస భూయః 57

టీ. ధనేశోఽపి = కుచేరుడును, జలద కథితాం = మేఘునిచే జెప్పఁబడిన, తాం వార్తాం = అట్టి దీక్షమైన వార్తను, శ్రుత్వా = విని, సద్యః = అప్పుడే, (విరఁగానే) సదయహృదయః = దయతోఁ గూడిన మనస్సుగలవాడై, అస్తకోపః = కోపము తీరినవాడై, కాపస్య = కాపముయొక్క, అంతః = ముగింపును, సన్నిధాయ = దగ్గరగాఁ జేసి, విగళిత శుచౌ = శోకముదీరిన వారును, హృద్వ చిత్తై = సంతోషించిన మనస్సుగలవారు నగు, వితౌదమ్నతీ = ఈ దంపతులను, సంయోజ్య = కలిపి, అభిమతసుఖాన్ = తలచబడిన సుఖములుగల, ఇష్టాన్ = కోరఁబడిన, భోగాన్ = భోగములను, పునః = మరల, ప్రాపయామాస = పొందించెను.

తా. మేఘుడు పోయి చెప్పిన యతుని దీనాలాపములను గుఱేరుడు దయచే విని యతునిమీఁది కోపముఁ జల్లార్చుకొని శాప మానాటితోనె తీర్చి వారు కోరిన సర్వసౌఖ్యములను అనుభవించునట్లు చేసెను. ఆ దంపతులు కష్టములు తీరి యపరిమితానందముతో మరల సర్వభోగముల ననుభవించుచుండిరి.

ఇది మేఘులందేశమున ద్వితీయ సర్గము

సమాప్తము.

శ్రుత్వేతి. — ధనేశః కుచేరోఽపి, జలదకథితాం, జల ముదకంసంతాప సంతప్తాయ దదాతీతి జలదః, అనేనాస్య పరోపకారిత్వం సృష్టికృతం, జలదేన, కథితాం ఉక్తాం, తాం తాదృశీం, సదైన్యా మితి యావత్, వార్తాం యక్షస్య వార్తాం శ్రుత్వా, సద్యః యక్ష వార్తాశ్రవణకాలవిన. సదయహృదయః దయాజూకచిత్తః, అతపవ, అస్తకోపః, వృణిష్యయక్షవిషయకరోషః సత్, కాపస్య

అన్తం అపసానం, సన్నిధాయ సన్నిహితం కృత్వా కఠిచిద్దినాన్యవశిష్టా
 న్యవ్యవహరయ్యేత్కర్థః. విగళితశుచౌ నివృత్తవ్యసనా, ‘అత ఏవ’ హృష్టచిత్తై
 సంతుష్టమానసా, ఏతౌ పూర్వోక్తౌ, దమ్యతీ, జాయావ పతిశ్చ దంపతీ*
 జాయాశబ్దస్య జంభావో దంభావ శ్చనిపాశ్యతే, సంయోజ్య, అభిమతసుఖాన్
 అభిమతం సుఖం యేషు తాన్, అత ఏవ, ఇష్టాన్ ఇచ్ఛా విషయాఘాతాన్,
 భోగాన్, భూయః పునరపి పూర్వవత్, ప్రావయామాస గమయామాస.

ఇతి శ్రీ పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ
 మహామహాపాధ్యాయ కోలచలమల్లి నాథసూరివిరచితయా
 సంజీవనీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతో
 మహాకవి శ్రీ కాళిదాసవిరచితే మేఘసందేశే మహాకావ్యే
 ఉత్తరమేఘః సమాప్తః.

ప్రతి 1-కి ద్వి. అ.

రఘువంశము, 10 స్కంధములు, సవ్యాఖ్యానము	...	2	0
రఘువంశము, ప్రథమశ్లోకాంతాత్పర్యము	...	1	8
రూపావతి	...	0	2
విలాపతరంగిణీ	...	0	3
వసంతతిలకభాణము, చక్కనికూర్పు	...	0	6
విక్రమార్కచరిత్రము, సటిక	...	1	8
సీతాపరిణయశ్లోకవ్యాఖ్యా	...	0	4
శివకంఠమాలిక, సటిక	...	0	4
హంససందేశము, సవ్యాఖ్యానము	...	0	6
హితోపదేశము	...	1	8

❖ వైదికగ్రంథములు. ❖

అమవాస్యతర్పణము	...	0	2
ఆవస్తంబగృహ్యసూత్రములు	...	0	3
ఆంధ్రీద్రావిడసంధ్యావందనము	...	0	3
ఋగ్వేదదేవతార్చన, బ్రహ్మయజ్ఞము, సస్వరము	...	0	3
ఋగ్వేదపూర్వప్రయోగాదర్శము	...	2	8
ఋగ్వేదశ్రాద్ధప్రయోగము, చిన్ననైజా	...	0	6
ఋగ్వేదసంధ్యావందనము, సటిక	...	0	3
తిథిమంత్రములు, (ఆరాధ్యులచే)	...	0	3
దేవతార్చన, చిన్ననైజా	...	0	2
పంచసూక్తములు, సస్వరము	...	0	3
పంచోపనిషత్తులు, తైత్తిరీయము, సస్వరము	...	0	12
పంచోపనిషత్తులు, బ్రహ్మమేధసహితము	...	0	6

పితృతర్పణము, చిన్ననైజు	...	0	2
బ్రహ్మయజ్ఞము, సస్వరము	...	0	3
మహాన్యాయము, సస్వరము, చిన్ననై	...	0	12
మంత్రప్రశ్నములు, సస్వరము	...	0	6
మంత్రపుష్పము, సటిక	...	0	2
తైత్తిరీయ ఆరణ్యకోపనిషత్తులు, పితృమేధము, మంత్రపన్నములు			
సహా, సస్వరము	...	3	0
యజ్ఞోపవీతధారణవిధి	...	0	2
యజుర్వేదసంధ్యావందనభాష్యము	...	0	12
యజుర్వేదసంధ్యావందనము, సస్వరము	...	0	3
,, పురుషసూక్తశ్రీసూక్తములు, అంధ్రీటికాసహితము	...	0	6
,, అభికమంత్రములు	...	0	12
యాజుషపూర్వప్రయోగచంద్రిక. సస్వరము	...	5	0
శ్రీవైష్ణవాహ్నికము	...	0	8
శ్రీవైష్ణవశాధప్రయోగము	...	0	8
రుద్రము, సస్వరము	...	0	3
రుద్రాధ్యాయము, భాష్య అంధ్రీటికాసహితము	...	1	8
సత్యనారాయణప్రతీకల్పము, తాత్పర్యసహితము	...	0	8
సూర్యసమస్కారము, చిన్ననైజు	...	0	2
వ్రతరత్నాకరము, ప్రథమభాగము	...	0	12
ద్వితీయభాగము	...	1	12
వ్రతచూడామణి, సంస్కృతము	...	2	8

హావిల్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్,

292, ఎన్.జి.నెడ్, చెన్నపురి.

